

METSZETEK

A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének

online társadalomtudományi folyóirata

2014/2. szám

KÖZELKÉP

tanulmányok

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

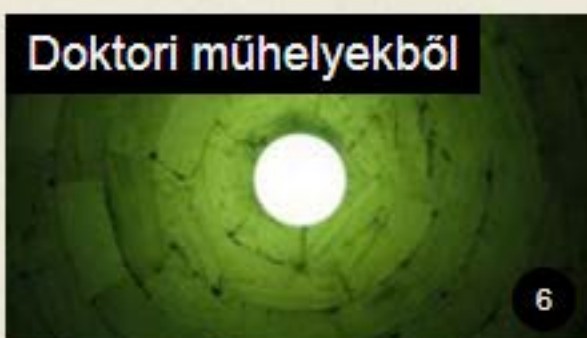
doktoranduszok
munkái

NYITOTT SZEMMEL

recenziók

SZERZŐINK

A. Gergely András
Balogh Péter
Bánfalvi Győző
Bartha Ákos
Czibere Ibolya
Fábián Gergely
Fényes Hajnalka
Gyarmati Andrea
Hamvas László
Imre Sándor
Máté Domicián
Nagy Péter
Ölvéti András
Pári András
Rácz Andrea
Rády Eszter
Rófi Mónika
Schlachta Krisztina
Schrantz Edit
Szabó Fanni
Szabó Júlia
Szikszai Zita
Szilvási Henrietta
Valuch Tibor

HAJNALKA FÉNYES:
Gender Differences in Work Attitudes

CZIBERE IBOLYA:
Az agrárszegénységben élő nők

MÁTÉ DOMICIÁN:
Az iskolázottság szerepe

PÁRI ANDRÁS:
Kulóksorsok Kenderesen

BÁNFALVI GYŐZŐ:
Szegénységi mutatószámok

HAMVAS LÁSZLÓ:
Projekt dilemmák 2.0

RÁDY ESZTER:
„Seb- és munkahelyek”

SZABÓ JÚLIA:
Titkaink nyilvánossága

A. GERGELY ANDRÁS:
Értelmezési terek, történeti metszetek

BARTHA ÁKOS:
Lelátók népe

SCHRANZ EDIT:
Nők mélyszegénységben

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Szerkesztőbizottság:
Balogh László Levente,
Czibere Ibolya, Csoba Judit,
Fényes Hajnalka, Sipos Flórián,
Valuch Tibor

Olvasószerkesztő:
Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

Közelkép (tanulmányok)	3
Czibere Ibolya: Az agrárszegénységben élő nők Magyarországon a XIX. század második felében	3
Hajnalka Fényes: Gender Differences in Work Attitudes and Work Experience in a Student Sample	16
Czibere Ibolya, Szilvási Henrietta, Szikszai Zita, Fábián Gergely, Imre Sándor: A 90 évnél idősebb debreceni lakosok kognitív státusának és egészségi állapotának szociológiai vizsgálata	26
Máté Domicián: Az iskolázottság szerepe a munkatermelékenységben egy ágazati megközelítésben.....	45
Ölveti Gábor: Adalékok egy debreceni család történetének kutatásához	62
Pári András: Kuláksorsok Kenderesen	69
Slachta Krisztina: A „magyar vircsaft” – A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai.....	93
Valuch Tibor: A rendszerváltás hatásai a magyar társadalom térbeliségére.....	110
Doktori műhelyekből.....	119
Bánfalvi Győző: Szegénységi mutatószámok – magyar és nemzetközi példák.....	119
Hamvas László: Projekt dilemmák 2.0	141
Nagy Péter: Szerveződtek-e a „Rima ózdi rabszolgái”? Munkás-érdekvédelem Ózdon a kezdetektől a nyilas hatalomátvételig	165
Rády Eszter: „Seb- és munkahelyek” – Rövid tanulmány a női stigmák dinamikájáról a munka világában.....	179
Szabó Fanni – Rófi Mónika: A jövő értelmiségének munkaerő-piaci helyzete – Derecske járás területén élő diplomás fiatalok munkaerő-piaci lehetőségei	192
Szabó Júlia: Titkaink nyilvánossága – nyilvánosságunk titkai	200
Nyitott szemmel (recenziók).....	222
A. Gergely András: Értelmezési terek, történeti metszetek.....	222
Bartha Ákos: Lelátók népe	243
Schranz Edit: Nők mélyszegénységben.....	247
Kutatási beszámoló.....	258
Andrea Gyarmati – Andrea Rác: Experiences of service and care planning in the child protection system	258
Szerzőink	266

CZIBERE IBOLYA

Az agrárszegénységben élő nők Magyarországon a XIX. század második felében

Bevezetés

A nők helyzetét bemutató korabeli irodalmaknak csupán elenyésző hányada foglalkozik a szegénységben élő nőekkel. Ez a társadalmi csoport a magyarországi nőtörténetírásnak sohasem volt a fókuszában, legtöbbször csupán utalások formájában, mintegy mellékesen említve jelent meg egy-egy műben. Ezen művek jó része is inkább kissé romantikus, elsősorban a paraszti kultúrába ágyazott életmódleírás. Kiss Lajos 1955-ben kiadott *A szegény emberek élete* c. munkájában meg is jegyzi, hogy „az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is. [...] Ami fennmaradt, azt is inkább főúri környezetből, nagyasszonyok életéből jegyezték fel; az egyszerű »pórnép« asszonyainak életmódjáról alig van adatunk. Ez pedig feltűnő és sajnálatos.” (Kiss 1955: 275)

A magyar falvak népessége a jobbágyfelszabadítás előtt, a feudális kötöttségek időszakában sem volt egységes, hiszen vagyoni különbségek, foglalkozási eltérések alakították ki csoportjaikat, amelyhez még jelentős vallási és korosztálybeli különbségek is járultak. Az ipari forradalom előtt és főként a rendi társadalmakban a családok többsége reprezentációs és termelési egységet alkotott (Somlai 1986). A nemi és életkori szerepekre vonatkozó kulturális értelmezések nem a saját értékeket és normákat fejezték ki, hanem a közösség értékeit és normáit, amelyek magától értetődőként és megmásíthatatlanként hivatkoztak a természetre, amely ezt kialakította. Annak gondolatát, hogy pl. egy férfi és egy nő kapcsolatának természetes állapota milyen, Magyarországon leginkább a polgárosodás folyamán kezdték vitatni és felvilágosult érvként használni a vallás vagy a hagyományok ellen. Addig azonban „a szociabilitás feltétele a születés révén nyert státus, illetve a főként valláserkölcs, szokásrendi szempontok alapján szabályozott és ellenőrzött nemi, életkori, családi szerepek elfogadása volt. A közösség felügyelete így jelentette évszázadokig a normák érvényességének zálogát, s nemcsak azért, mert a rendbontókkal szemben kikényszerítette azt, hanem azért is, mert a szerepek értelmezését e felügyeleti funkcióval látta el.” (Somlai 1986: 62.)

Asszonyélet a jobbágyszabadítás után – nők a szegényparasztságban

A XIX. század második felének asszonyai már az 1848-as forradalom és a jobbágyszabadítás utáni időszakban éltek, de számukra a jobbágyszabályok törvényei és hagyományai csak formálisan szűntek meg, ténylegesen még hosszú időn keresztül fennmaradtak, „sorsuk még hosszú századok alatti elnyomás embertelen viszonyait és talán egy évezred előtti életforma lappangó emlékeit példázzák az utódoknak” (Morvay 1981: 8). A jobbágyszabadítást követően a magyar társadalom legnépesebb csoportját az agrárproletárok alkották, akik két nagyobb csoportból tevődtek össze, a gazdasági cselédségből és a napszámosokból. Ide sorolódnak a minimális földbirtokkal rendelkező családok is, akiknek a mindennapi megélhetése függött attól, hogy sikerül-e kicsinyke földjüket megfelelően művelni. Körükben találjuk a korszak legszegényebb családjait, ennek okán legszegényebb nőit is. Életük rendkívül sajátos, egyben tökéletesen uniformizált élet volt, a társadalmi viszonyok által kijelölt útról a szegény sorsú lányoknak és asszonyoknak nem volt esélyük letérni. Mindezek garanciájaként szolgáltak a kialakult és az egész paraszti társadalomban érvényesülő nemi szerepekhez kötődő magatartásminták is. Hogy mit tartottak ideálisnak e szerepekben, az mindenekelőtt a munkamegosztásban és a hatalommegosztásban elfoglalt helyük függvénye volt, és mindig a társadalmi sztereotípiákban fejeződött ki. A paraszti társadalmak struktúrájának egyik legfontosabb alapvonása éppen az volt, hogy a nemek elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus kapcsolatban álltak. Ez a kulturális alapú megkülönböztetés és elkülönítés azt eredményezte, hogy a két nem szinte külön szférában mozgott. Pápay (1989) úgy vélekedik, hogy egy ilyen közegben minden tevékenységnek és minden erénynek szimbolikus értéke volt, amely azért játszott fontos szerepet, mert ezen a szimbolikán keresztül nyilvánították férfiasnak vagy nőiesnek az egyes elemek. Mivel ezek legtöbbször nemhez kötődött, ezért megvalósulása is egyfajta erkölcsi szereposztásban történt, ezt pedig nem más tartotta fenn hosszú időn keresztül, mint a rendkívül merev munka- és hatalommegosztás.

Elvárt férfi magatartásminták a magyar paraszti kultúrában

A paraszti társadalom közegében a férfiak privát szférájában történő megítélésének alapját az adta, hogy mennyire tudtak eleget tenni a családjikkal szembeni eltartási kötelezettségeiknek, valamint, hogy családfői szerepeiken keresztül milyen szintű tekintélyt teremtettek maguknak a közösségekben. Minden férfi számára sarkalatos kérdés volt, hogy a családfői tekintélynek mennyire tud érvényt szerezni a család irányításán keresztül, mind gazdasági, mind morális értelemben. A feladatkioldások, a családon belüli szigorú fegyelemtartás, az utasítások mind mind ezt a célt szolgálták. Elsődleges kérdés volt tehát hatalmuk legitimizálása, főként feleségeikre irányulóan, ha kellett, fizikai szankciók alkalmazásával is. Ez nemcsak jog, de kötelezettség is volt számukra, ha nem kívántak a helyi közösség lenézett férfijei közé tartozni. Ez maguknak a nőknek is érdekük volt, hiszen a külvilág a férjen keresztül ítélte meg a családot, helyezte el egy szimbolikus hierarchiában, ezért ők is mindent megtettek, hogy a nyilvánosság előtt vigyázzanak társuk tekintélyére, láttassák mindenki számára

annak legitim hatalmát (Szentí 1985). Bár a férfiak tekintélyének alapja a családban gyakorolt hatalom volt, presztízsük a közösségben csak akkor teljesedhetett ki, ha mindezt a nyilvános szférában is érvényesíteni tudták. Mivel csak ők képviselheték családjaikat a nyilvánosság előtt, a férfiak presztízse az egész családjukat érintette (Molnárné 1988). Ezért is hatott rendkívül kedvezőtlenül e tekintélyükre, ha a közösség bármilyen gyengeséget vélt felfedezni bennük. Ennek legszembetűnőbb formája a fizikai testfelépítés volt, hiszen e korai időszakokban a mezőgazdasági munkákat kizárólag a nyers erőre építve végezték, fontos volt tehát a fizikai erő megléte. De nem kizárólag ezen múltott a tekintély megítélése, mert az erő a férfi magatartásmintában több volt a fizikai erőnél. Egy férfi számára a betegség legyőzése is erő kérdése volt, ezért sem gyógyszer, sem orvos szóba sem jöhetett, sőt a betegség miatti gyengeséget és fájdalmat is tilos volt kimutatni. Ugyancsak gyengeségnek minősült az érzelmek kimutatása is részükről, különösen a sírás, ha más is látta. Szintén férfiatlannak számított a kényelemre vagy az önkíméletre való törekvés, így sok családban még vetett ágyban sem akartak aludni. A bizonyos mérték fölötti vallásgyakorlás sem számított férfiasnak, ezért nagyon vigyáztak, hogy ne tűnjék gyakorinak templomba járásuk vagy segítségért történő fohászkodásuk. A férfiaknak ki kellett magukban fejleszteniük egy rendkívül erős önérvényesítési képességet is annak érdekében, hogy presztízsük a nyilvános szférában kiteljesedhessék. Ehhez elengedhetetlen eszköz volt a kommunikációs képesség, a beszéd is, amely szintén egyfajta viselkedés, és amelynek jelentőségét az adta, hogy ez alapján dőlt el a presztízsrangsor a férfitársadalomban. Ez nem jelentette azt, hogy szabad volt túlságosan bőbeszédűnek lenni, mert az a férfi már fecsegőnek számított, de a túlzott csöndesség is társadalmi hátrányt jelentett, és ezzel együtt vagy mogorvának és magának valónak, vagy egyszerűen butának titulálták az illetőt. Ugyancsak hátrány volt abból a szempontból is, hogy aki nem tudott megfelelően kommunikálni, az igazát sem tudta érvényre juttatni a többiekkel szemben, ami gyakran azzal vált egyenértékűvé, hogy nincs igaza. Az önérvényesítés képessége elképzelhetetlen volt az önbizalmon alapuló önbecsülés nélkül, márpedig, ahogy a hivatkozott néprajzi gyűjteményekben is olvashatjuk, e nélkül egy férfi társadalmi értelemben eleve kudarca volt ítéve.

Az önbecsülés szinten tartásának, táplálásának megvoltak a kulturálisan jóváhagyott technikái, mint pl. önmaga helyett a körülmények hibáztatása, a kudarc be nem ismerése, az öndicséret, a kedvező helyzetek társadalmi értelemben vett kihasználása és a kedvezőtlenek elkerülése (Győri 1975). Ebből kifolyólag számukra tévedni tilos volt, a kudarc nevetségessé tett, ezért ha bekövetkezett, nem volt szabad beismerni, inkább el kellett titkolni. Az öndicséret pedig egy bevált tekintélynövelő technika volt, amely a megfelelő énkép tevőleges alakítására szolgált. Mivel a férfiszerep állandó megmértetést jelentett, egy férfinak ki kellett használnia minden olyan lehetőséget, amelyben magát másokkal szemben kedvező helyzetben tüntethette fel. Ugyancsak ezt a célt szolgálta az is, hogy nem volt szégyen kijátszani vagy becsapni valakit, de becsapottnak lenni már igen.

A férfiak egymás közötti burkolt versengéséhez nyilvánosságra volt szükség, amelyet leginkább a kocsmák és a templomok testesítettek meg. A korabeli leírások szerint a férfiak

nyilvános életének fontos „arénájaként” funkcionált a kocsmabeli közös ivás. Minden ivás egyben alkalom volt a megmérettetésre is, ezért volt fontos egyrészt a részvétel, másrészt a jó szereplés (Szabó 1955). Ennek elsőszámú feltétele volt, hogy egy férfi bírjon inni. A könnyen lerészegedő férfi szintén gyengének bizonyult, az igazi férfiideál a jól mulató és az ivást bíró férfi volt. Akik nem jártak kocsmába, azokat gúnyos megjegyzésekkel illették, fősvénynek titulálták, akik azért nem járnak a férfiak közé, hogy nehegy fizetniük kelljen. Az italmeghívásnak igen fontos szerep jutott, hiszen alkalom volt a nagyvonalú, lekötelező gesztusok tételére, ezzel a presztízs növelésére. Ráadásul jelentőségét az is növelte, hogy kiegyensúlyozta a férfiak között zajló versengést azzal, hogy az egyenlőség látszatát keltette. Ez a hagyományos férfi magatartásminta, mint modell, a polgárosodási folyamatokkal sokat változott, de a férfiak viselkedésformáira még sokáig jelentős befolyással bírt.

Elvárt női magatartásminták a magyar paraszti kultúrában

Ebben az időszakban a női szerepek a férfiszerepekhez képest kerültek meghatározásra. A két nem közötti munkamegosztás az élet minden tevékenységére kiterjedt, így arra is, hogy a férfiak elsősorban „kifelé” reprezentáltak, a nők pedig a család társadalmi kapcsolatait ápolták a szomszédokkal és a rokoni közösségekben, számon tartva szívességeket, gyermekszülést, halált, betegséget stb. Tevékenységük jelentős részét a házi és ház körüli munkák mennyisége és üteme határozta meg. Ehhez kapcsolódott számos értékítélet is, amely egy szinte önhajszoló szorgalomeshímenyben testesedett meg, és amely a férjes asszonyok számára folytonos tevékenykedést írt elő, nem engedélyezve semmilyen látványos pihenést (Juhász 1976). De nem volt elég, ha szorgalmas volt, ezt mások számára is láthatóvá és nyilvánvalóvá kellett tenni, ezért még vendégségbe sem ment úgy senki, hogy ne vitt volna magával egy kis munkát (pl. varrnivalót). A szorgalomnak fáradhatatlansággal kellett párosulnia, ezért, hasonlóan, mint a férfiaknál, fontos volt a kiváló fizikai állóképesség. Ebből fakadóan a betegség az asszonyoknál is megengedhetetlennek számított, orvoshoz menni a gyengeség jele volt.

Ellentétes viszont annak az erénynek a megítélése, amely a pénz és az egyéb javak megszerzése utáni beosztásról volt hivatva gondoskodni. Bemutattuk, hogy a családban mindig a családfő dolga megszerezni a családtagok számára szükséges javakat, az asszonyé pedig ezek megfelelő beosztása volt. Ehhez kapcsolódóan a másik női értéket a takarékoság jelentette, amely rendkívül mélyen beépült a magatartásmintákba. Ezen feladat számtalanszor konfrontálódott azzal a férfiaktól elvárt viselkedési sémával, hogy bőkezű gesztusokat tegyenek (a család nevében is) annak érdekében, hogy a közösség ne bélyegezze őket fukarnak, míg az asszonyoktól (szintén a család érdekében) takarékoskodást vártak el. Vagyis az, hogy a férfiaknak a kifelé nagyvonalú, a nőknek pedig a befelé takarékos egymásnak ellentétes szerepét kellett felvállalniuk, számtalan konfliktust eredményezett kettejük között ezen érdekek érvényesítése mentén.

Mint ahogyan a férfiak számára is rendkívül fontos volt a presztízs abban a környezetben, amelyben mozogtak (nyilvános szféra), ugyanolyan fontossá vált a nők

számára is ennek fenntartása, azzal a különbséggel, hogy számukra ennek szférája a család volt. A háztartás teljes mértékben a nők kontrollja alá tartozott, így ebben a házon belüli világban viszonylag nagy önállósággal rendelkeztek és formális hatalmat gyakorolhattak. Maguk a férfiak is nagyfokú önállóságot vártak el tőlük, igaz, ebben szerepet játszott az is, hogy az általuk nőiesnek ítélt feladatok közelébe sem szerettek volna jutni, és nem szerették volna, hogy akár csak csekély közük is legyen az asszonyi munkához, félve attól, hogy tekintélyük csorbát szenved, és egyben elhárítva maguktól annak gondját, hogy a szinte semmiből hogyan lehet megoldani pl. a másnapi leves megfőzését.

A férfiaknak tehát rendkívül fontos feladata volt a család presztízsének kiépítése, az asszonyoké viszont annak megóvása és a negatívumok távoltartása. Nagyfokú önuralommal kellett rendelkezniük annak érdekében, hogy szó nélkül el tudják viselni a mindennapok nehézségeit, saját problémáikat és a családjukét pedig úgy kellett megoldaniuk, hogy a család ne kerüljön a „falu szájára”. Ennek része volt az is, hogy férjeik hibáit, esetleges hűtlenségét is titkolniuk kellett, különben „szó érte” a családot, ezen keresztül pedig a férj tekintélyét és presztízsét (Széman 1986). A hírnév megóvása mellett a család összetartását is tőlük várták, melynek egyik sarkalatos kérdése volt, hogy az asszonyok közötti barátságok nem fértek össze eme kötelezettséggel, vagyis külső kapcsolataik ilyen szinten is megszűntek létezni abban a pillanatban, mielőtt férjhez mentek. Ezzel az a lehetőség is eltűnt az életükből, hogy a családi körön kívül lezajlott bizalmas beszélgetések során támogatásra és megértésre találjanak gondjaik közepette.

Az asszony családon belüli szerepei közül a legtöbb norma a férjjel való kapcsolat szabályozta. Mivel a férfiak presztízse rendkívüli módon függött attól, hogy – főleg feleségükkel szemben – mennyire tudtak érvényt szerezni hatalmuknak a családban, az asszonyok viselkedésében minden olyan jelenséget helytelenítettek, amely akár közvetve is veszélyeztette azt. Ebből következően tulajdonképpen a férjnek nem úgy kellett megkapnia a tiszteletet feleségétől, mint egy személyében kiváló embernek, hanem mint a család fejének. A férjjel szembeni tisztelet az olyan szimbolikus gesztusokban is kifejeződésre kellett hogy jusson, mint pl. a férfiak kiszolgálása. Az asszony, aki leginkább csak úgy szolgálhatta ki az asztalnál férjét, hogy maga nem ült le és állva evett, akit ráadásul mindig meleg étellel kellett várnia, kénytelen volt gyermekei előtt is a férjének adni a legfinomabb falatokat, és csupán a maradékot szétosztani közöttük, és elfogadni, ha neki már csak alig vagy egyáltalán nem jutott az ételből. Az engedelmesség normája (a korabeli egyházi tanok ígéivel megtámogatva) az alá-fölérendeltség, az úr-szolga viszony egyik legtipikusabb értéke volt, hirdelve, hogy az asszonyi állapot nem más, mint az engedelmesség állapota, ezért igen nagy megdöbbenést váltott ki, amikor néha-néha egy-egy nő fellázadt sorsa ellen és engedetlennek bizonyult férje iránt.

Épp ezen engedelmességi normák miatt nem tehették meg azt sem, hogy visszautasítsák férjük szexuális közeledését. Amikor és ahogyan a férj kívánta, annak akkor és úgy kellett megtörténnie, különben a nők megsértették férjeiket, aminek komoly következményei (fizikai bántalmazás, egyházi bepanaszolás stb.) lehettek. Ugyancsak fontos erény volt egy nő számára a türelem és a hallgatni tudás is.

Mindkettő alárendelt szerepét erősítette a hétköznapiakban. Tűrnie kellett mindent, ami vele történt férjhezmenetele után, mint például a veréseket, amelyeket már kisebb vétségek miatt is megkapott. De ugyanez mondható el a férfiek alkoholizálásával kapcsolatban is. A hallgatni tudás tulajdonképpen a türelem egyik eleme volt, amely arra kényszerítette a nőket, hogy a házi béke érdekében ne feleljenek vissza, ne tiltakozzanak, és ne perlekedjenek férjeikkel.

Az egyik legfontosabb elvárás a férj tekintélye szempontjából az volt, hogy az asszonyok idegenek előtt adják meg férjeiknek a tiszteletet. Ez például olyan formális viselkedésvárásokban kellett, hogy kifejeződjék, hogy például az utcán a férfi menjen elől, az asszony csak utána, vagy ha vendégségbe mennek, mindig a férj lépjen be először, vagy hogy egy nő sose figyelmeztesse a férjét, hogy ne igyon többet, stb. (Balázs Kovács 1980). Azt mondhatjuk, hogy mindezek és még egyéb itt le nem írt elvárások, szokások, amelyek a nőket és a férfiakat egyaránt érintették, egyfajta – a társadalom által ideálisnak tartott – erkölcsi szereposztást alakítottak ki közöttük, amelyek egyszersmind a női alávetettség biztosítékai is voltak.

„Letűnt idők sokat szenvedő, keveset örvendező és csöndes heroizmussal küszködő parasztasszonyai”¹

A korábbiakból kiindulva joggal jelenthetjük ki, hogy a szegénységben élő parasztasszonyok körülményeit, alávetettségét társadalmilag konstruált szerepeik alakították, melyet mi sem bizonyít jobban, mint hogy bármely földrajzi környezetben is éltek, a rájuk vonatkozó értékek és normák feltűnően hasonlatosak voltak (az eltérő helyi sajátosságok ellenére is). Ez azt jelenti, hogy szegénységbe szocializálásuk azonos felfogásban és sémában zajlott. Másodrendűségük és hátrányos helyzetük okait Kiss Lajos (1955) biológiai, erkölcsi és társadalmi szempontok szerint értelmezte² – utalva ezzel egyrészt a nők gyengébb fizikumára, melynek következtében nem voltak alkalmasak olyan nehéz fizikai munkák végzésére, mint a férfiak, másrészt hivatkozva arra, hogy gyermeklányként a nevelésük is több problémával járt, mert a családoknak jobban kellett félteniük őket, mint a fiúkat (hiszen csak addig volt értékük, amíg szüzek), harmadrészt pedig a családok számára sokkal nagyobb anyagi megterhelést is jelentettek, mert hosszú éveken keresztül kellett takarékoskodniuk a sikeres kiházasítás érdekében. Ugyanakkor a lányok a megkeresett jövedelmeiket magukra költötték, hiszen nekik is hozzá kellett járulniuk saját hozományukhoz, míg a fiúk hazaadták a keresetüket, közvetlenül segítve ezzel családjukat. Ráadásul a fiú ott is maradt a családjában vagy annak közelében, és további munkaerőt biztosított a család számára azzal, hogy magához vette feleségét, és gyermekeket nemzett. A lányok viszont elhagyták a szülői házat, és a továbbiakban valaki másnak, idegeneknek hajtottak

¹ Morvay (1981: 210)

² Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi szegényparaszti létben élő nők helyzetét dolgozta fel, de feltárásait relevánsnak értékelte az egész nagyalföldi térségre is. Kutatásai az 1848–1914 közötti időszakot ölelik fel.

hasznat munkájukkal. Mindennek ellenére a szerző mégis úgy értékeli, hogy a szegény családok tényleges összetartói, központi személyiségei az asszonyok voltak, akik nélkül nem volt elképzelhető a családi élet. Hozzáteesszük, hogy ez a korabeli szerepelvárások, értékek és normák ismeretében nem is történhetett volna másként. Ugyanakkor figyelemre méltó a szerző azon megjegyzése, hogy a nő „a nehéz, gyakran férfi erőt is próbára tevő munkákból is derekasan kiveszi részét, túlzás nélkül mondható, hogy a család fenntartásáért folytatott küzdelemben többoldalú munkát végez, mint a férfi ” (Kiss 1955: 276).

A paraszti háztartásokban rendkívül szigorú, kor és nem szerinti tevékenység és munkamegosztás működött. Függetlenül attól, hogy rendkívül zárt közösséget alkottak, és hogy körükben a munka és az otthon, a munka és a szabadidő, a családi élet és a magánélet egybeesett vagy szorosan egymáshoz kapcsolódott, feladataik és szerepeik mégis nagyon pontosan elhatárolódtak. Mindenki már gyermekkorától tanulta hagyományos tevékenységeit, szerepeit. A tradicionális család és háztartás szerep- és tevékenységmegosztása egyúttal a csoporton belüli belső hatalmi struktúrát is jelentette. Kulcspozícióban a tekintélyt képviselő, a legfőbb döntéshozó, a gazda helyezkedett el, alatta közvetlenül egyfajta segítői, tanácsadói poszton pedig a gazdasszony. A család vezetője, a gazda a család minden anyagi javával korlátlanul rendelkezett, ugyanígy a földön és a házikertben termelt mindenféle terménnyel is. Kézben tartotta a családi élet irányítását is, így a vagyoni szempontok messzemenő figyelembevételével határozta meg, hogy fiai kit vegyenek feleségül, lányai kihez menjenek férjhez. A családon belül joga volt bárkit megszidni, sőt, akár meg is ütni. Saját feladatának tekintette a fiúgyerekek munkába és más ismeretekbe történő bevezetését, de a lánygyerekek nevelésével az apa nem sokat törődött, ez elsősorban az anya dolga volt. A férfi képviselte a családot a különböző megbeszéléseken, összejöveteleken, a templomban a többi gazdával együtt ült, ahol a családban öröklődő hely illette meg. A vásárban az eladásra szánt árut mindig ő értékesítette, és ő is vásárolt. A gazda éppen azért, mert a világban, emberek és hivatalok körül többet forgolódott, a család legszélesebb ismeretekkel rendelkező tagja volt.

Nem így a felesége, aki a gazdasszonyi szerepet töltötte be, és aki teljes mértékben férjétől függött. Legfőbb feladata az volt, hogy lányaival és menyével a házbeli és a ház körüli munkákat elvégezze. Ő képviselte a család asszonyai körében a férje tekintélyét, közvetítette akaratát és parancsait (Balassa–Ortutay 1979). A paraszti családokban fellelhető női alávetettség, mint korábban már jeleztük, számos szimbólumon keresztül érvényesült, ezek közé tartozott az egyik legfontosabb esemény, a táplálkozás rendje is. A jellemző kép szinte minden ezt bemutató leírásban arról szól, hogy az asztalhoz csak a férfiak ülhettek le, a nők pedig velük szemben csak állva kanalazhattak, vagy ha sokan voltak, akkor az asszonyok csak a férfiak mögött állva nyújthatták kanalukat a közös tálba. Morvay (1981) azt a jelenséget is leírta, hogy a legjobb, legfinomabb falatok mindig a férfiaknak jártak, ők szedték ki a hús kövérjét és a baromfi húsosabb részeit, az asszonyok és a gyerekek pedig azt ették, amit a férfiak meghagytak. Ugyanezt írja le Balassa és Ortutay is, akik azt hangsúlyozták, hogy voltak olyan vidékek, ahol az asszonyok addig nem is foghattak az étkezéshez, amíg a

férfiak be nem fejezték. Ekkor adhattak először a gyerekeknek, majd, ha még maradt, maguknak is szedhettek. Általában nem is az asztalnál foglaltak helyet, hanem kisszéken vagy küszöbön ülve, a térdükön fogyasztották el az ételt. Aszályos vagy rossz termésű évben nem jutott mindenkinek elég étel, ezért ilyenkor, ahogy a szerző fogalmaz, egymás elől kapdosták az ételt, a gyerekek meg az éhségtől a falnak támaszkodtak, hogy el ne essenek. A férfiak ilyenkor is megkövetelték az ételből a nagyobb részt, sőt azt a keveset is, ami egyébként az asszonyoknak jutott volna, igyekeztek megkaparintani maguknak. Az illem és a szokás egyébként is azt követelte, hogy a nők ne mutassák ki éhségüket, ezért mondja Morvay egykori interjúalánya, hogy „mikor éjfélkor lefeküdtünk, már majd éhen haltunk. Örültünk, hogy lefekhettünk.” (Morvay 1981: 90.)

Látjuk, hogy ebben az időszakban a háztársi kapcsolaton belül a családi gazdasági funkciók álltak előtérben, emiatt a háztárs elsősorban munkatárs volt, akitől partnere azoknak a feladatoknak az ellátását várta, amelyek a családi munkamegosztás alapján rá hárultak.

A „családi élet ridege” – érzelmi viszonyulások és szexualitás a szegényparaszt nők életében

Az emberi érzelmek, a férj és feleség között fennálló érzelmi kapcsolatok is igen sajátos képet mutattak. Az aszimmetrikus családi struktúrával és hatalmi viszonyokkal összeegyeztethetetlen volt a háztársak kölcsönösségen alapuló, egymás felé történő teljes kitarulkozása. A férjnek mindig erősnek, magabiztosnak kellett mutatkoznia, és ehhez szükséges volt a távolság tartása feleségével szemben is. Az engedelmesség hangsúlyozása egy olyan, tekintélyalapon álló függési viszonyt fejezett ki, amely eleve kizárta, hogy a férj a feleségnek minden gondját, aggodalmát, félelmét elmondja, hiszen ezzel saját pozícióját gyöngítette volna meg.

Morvay (1981) szerint a szoros érzelmi kapcsolat általában hiányzott a kapcsolatokból, viszonyuk inkább a megszokásra és a beletörődő elfogadásra épült. „A férfiak az asszonyt tulajdonféléjüknek tekintették, akinek kötelessége rájuk dolgozni, mindent kedvükre tenni, őket kiszolgálni. Eszükbe sem jutott volna, hogy kedveskedésre, szeretetre, védelemre is szüksége lehet annak a másíknak.” (Morvay 1981: 148.) És még ha szerette is a férj a feleségét, akkor sem adhatta annak semmi jelét. A háztársak között inkább a munka és a gyerekek köré szövődtek a beszélgetés témái, mivel életüket is e kettősség határozta meg leginkább. Az asszonyok sem igazán vonzódtak a férjeikhez, a szexuális együttlét pedig legtöbb esetben egyáltalán nem okozott örömet számukra. Ennek okai között találjuk a paraszt férfiak szexuális kultúrájának és viselkedésének sajátos jegyeit, beleértve az öncélúan kierőszakolt egyoldalú együttléteket is, másrészt azt, hogy ezekben az együttlétekben a nők gyakran egy újabb szülés rémét látták, amelyre nem mondhattak nemet. A szülés, majd az azt követő megbetegedésektől való félelem és az újabb gyermek gondja miatt, ha csak lehetett, kerültek a férjekkel való együttlétet, ami újabb és újabb konfliktusokat indukált közöttük. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az asszonyok – Szabó (1986)

szavaival – félig a temetőnek, félig a bölcsőnek születték a gyerekeket, vagyis sok közülük nagyon korán meghalt. Féja Géza a Viharsarokban meg is jegyzi, hogy „ha a béresasszonyok olyan gondos egészségügyi körülmények között szülhetnének, mint a tehének, s gyermekeiknek olyan gondozás jutna, mint a fajtisza növendékállatoknak” (Féja 2004: 183), akkor nem halna meg ennyi csecsemő³. A férjek türelmetlensége nyomán pedig sok asszony életében gyakran előfordult, hogy még szoptatta kisgyermekét, miközben már újra terhes volt. Életük kb. húsz éve ezzel telt, és fizikálisan tönkre is tette őket. „Sohasem voltam üresen. Hol terhes voltam, hol szültem, hol szoptattam” – írja Szabó Zoltán a Cifra nyomorúságban egyik interjúalánya nyomán. Illyés Gyula pedig azt írja, hogy a cselédek hajdan azzal biztosították magukat öregkorukra az éhenhalás ellen, hogy annyi gyermeket neveltek, amennyit „a testük elbírt”. Remélték, hogy valamelyiknél csak meghúzzhatják magukat, de ebben sokszor csalódtak. „Az anyák és nagyanyák a földlakó rovarok szívósságával húzták-tolták a napvilágra ivadékaikat. Ők maguk mindvégig a nyirkos homályban maradtak.” (Illyés 2003: 186.)

Buda Béla (1983) fogalmazta meg, hogy a hagyományos társadalmi szerkezet és kulturális rend ellenségesen viselkedett a nemiséggel szemben, ami generációkon át adódott tovább. Ez az egész rejtett, észrevehetetlen szisztéma a nők helyzetének korlátozásán és nevelésének szigorúságán alapult. A nők legfőbb értékének a szüzességet tekintették, és a női szerephez, legalábbis szociológiai értelemben, hozzátartozott, hogy a nők nem mutathatták ki szexuális érdeklődésüket és vágyukat. A modern szociológiai leírások ezt a fajta női alárendeltséget a szexualitás elfojtásának kényszereként tematizálják. Ehhez a vallás ideológiája is nagy segítséget nyújtott, hiszen a nemiség ebben az ideológiában mint különlegesen „csúnya bűn” szerepelt. A katolicizmus különösen hatékonyan tudta ellenőrizni és elfojtani mindezt, mivel a gyónáson át kellő visszajelzést kapott az emberek szubjektív lelkivilágáról. Mindezek miatt „a hagyományos lánynevelés alanyai többnyire frigidek lettek. A házasságot és a családot azonban szükségesnek érezték, környezetük is erre szocializálta őket. A szociológiai értelemben vett női szerepet kifogástalanul meg tudták valósítani, el tudták látni mindazt a munkát, ami a korabeli családi munkamegosztásban rájuk esett. Tudták gondozni gyermekeiket is. A házasság szexuális kapcsolata azonban kellemetlen, örömtelen volt számukra, ebben mint »háztársi kötelességben« vettek részt. A nemiséget jobban élvező és kívánó férfival mint ellenséggel álltak szemben. Ebből következett, hogy a háztársi kapcsolat ambivalens, gyakran érzelemszegény volt, általában a felszínes jó megértés és a családi béke leple alatt.” (Buda 1983: 129.) Azt mondhatjuk tehát, hogy a nők egy ilyen struktúrában nemcsak a korábban bemutatott hierarchikus férfi-női viszony révén kerültek sokkal hátrányosabb helyzetbe a férfiakkal képest, de emberi jogaik még arra sem terjedtek ki, hogy saját testükkel szabadon rendelkezzenek, mert azt teljes fizikai valójában, egészségükkel együtt alá kellett rendelniük a férfi- és a közösségi érdekeknek.

³ A szerző kijelentését a Mezőhegyesen élő asszonyokra tette.

Azokon a vidékeken tehát, ahol az volt az érték, hogy minél több gyerek születésük, az asszonyok a szülésekbe rokkantak bele vagy a szövődmények miatt haltak meg, azokon a vidékeken pedig, ahol szokássá vált a nem kívánt magzattól való megszabadulás, a kényszerű magzatelhajtás veszélyeinek voltak kitéve. A férfiak az asszonyok terhévé tették ennek elintézését is. Korabeli történetekben olvashatjuk, hogy voltak nők, akik a férjek bántalmazásait követően kék-zöld foltokkal tarkítva könyörögtek a bábának, hogy ölje meg a magzatukat, mert a férjük őket hibáztatja, hogy megfogant a gyermek, és egyfolytában üti-veri őket. Ha ezt a bába nem vállalta, a nők saját magukat sem kímélve, a lehető legradikálisabb és – Féja szerint – legbarbárabb eszközökhöz nyúlva, maguk próbálták megoldani a helyzetüket. A kötőtű, a lúdtoll vagy a tollszár mind alkalmas volt arra, hogy öncsonkítással beavatkozást végezzenek magukon, tudván, hogy akár az életüket is kockáztatják. Számos nő élt át keserves kínokat, halt vagy rokkant bele egy-egy ilyen beavatkozásba. Féja írta le azt a jelenséget is, hogy az olyan vidékeken⁴, ahol a magzatelhajtás kényszere működött, fiatal lányként a lányok még szépek és erős testűek voltak, de fiatal férjes asszonyként már szinte mind beteges és gyenge, sápadt, kedvetlen, menni alig tudó nőkké váltak. Illyés Gyula (2003) e témához kapcsolódóan pedig azt is megjegyezte, hogy az alföldi parasztokat rendkívüli módon riasztották a ház körüli gondok, beleértve a gyerekek születését és halálát is, mindezt asszonynak való dolognak minősítve. Hosszú időn keresztül inkább távol maradtak otthonaiktól, minthogy annak gondjait magukra vállalják, ezért is értékelte úgy a szerző a nők helyzetét, hogy az ő életük mellett a férfiaké olyan volt, mint a szabad madáré. A nők szexuális kiszolgáltatottsága a pusztai lét és a női lét alávetett státuszával kapcsolódott szorosán össze. „Nemigen hazudoztak egy-egy asszony miatt, de hogyan is vehették volna komolyan a szerelmi birtoklást, amikor évszázadok óta a mai napig arról is elsősorban az az egyoldalú megállapodás dönt, amelyik a többi javakról, és amelybe nekik nem tanácsos a beleszólás. Az urak, a földbirtokostól le a gazdasági gyakornokig, szabadon rendelkeztek a cselédekkel, nem csak a két kezével, hanem az egész testével, s ez ellen nem lehetett apelláta, nincs is. Van hely, ahol a gazdasági tisztok, de még a cselédházakban fölcseperedett parancsolók is majdnem minden lányt berendelhetnek magukhoz, ha nagyon akarják.” (Illyés 2003: 121.)

A szexuális kiszolgáltatottság mellett a női alávetettség másik „státuszzimbóluma” a korábban már emlegetett testi fenyegetés volt. A megveretés gyakori és szükségesnek ítélt jelenség volt a szegényparasztság életében is. A bántalmazás egyik oka bizonyosan maga a szegénység volt, amely önmagában is számtalan konfliktus forrásaként szolgált. A másik ok a nincstelenségből fakadó nehézségek asszonyok általi felemlégetése volt, amely rendkívül érzékenyen érintette a férfiakat, hiszen, mint korábban láttuk, az ilyen megjegyzések a férjek kritikájának tűntek, és arra utaltak, hogy családfőként nem tudnak eleget tenni családeltartói kötelezettségeiknek. Ezt tekintélyvesztésként élték meg, bírálatként értelmezték, és jogosnak tartották, hogy ennek hangot is adjanak, akár a fizikai bántalmazás révén is. A nincstelenség a nőkben, nagyobb arányú lemondásaik következtében (élelem, pihenés, gyermekek gondja), nyilvánvalóan nagyobb

⁴ Féja Géza művében a tiszántúli asszonyokat említi.

feszültséget okozott, mint a férfiakban, ezért sok esetben – a tűrhetetlenség határain – saját testi épségük kockáztatása árán is szóvá tették ezt.

A fizikai bántalmazás újabb oka, amely szintén több helyen is említődik (Kiss 1955; Morvay 1981), hogy a férfiak úgy vélték, a nőket fiatal korban kell úgy megnevelni, hogy belőlük a számukra megfelelően alkalmazkodó és engedelmeskedő asszony váljék, ehhez pedig a legjobb eszköznek a gyakori verést tekintették. Mivel az asszonyok nem voltak egyben igazi élettársaik is férjeiknek, a férfiak nem osztották meg velük gondjaikat, gondolataikat, viszont ha valamit nem jól csináltak, megverték őket, ebben semmilyen szégyentelent és rendellenest nem láttak. További bántalmazásra adhatott okot a férjek kocsmázása, kártyázása és szeretőtartása. A család mindenét elivó, elkártyázó vagy másra költő férfi nem ismeretlen a magyar szegényparaszti társadalomban sem, így ennek következményei is nyilvánvalóak. Amikor a családnak már „sóra, paprikára” sem telt, és az asszonyok nem tudták megoldani a család etetését sem, mert nem volt miből és mit főzni, ez komoly krízisbe sodorta a feleségeket, akik (mivel kifelé ezt sokáig nem lehetett mutatni a korábban bemutatott elvárt magatartásminták miatt) kezdetben még csupán sírásba fojtották gondjaikat, a helyzet súlyosbodásával viszont kénytelenek voltak hangot is adni a panaszuknak. Bátorságukat összeszedve igyekeztek mindezt megbeszélni férjeikkel, akikre – a szakirodalmi utalások szerint – ez általában semmilyen hatással nem volt, kivéve a további agressziót. Ezért írja Kiss, hogy a földhöz vágás, rugdosás, felpofozás, valamint a kocsmázó, kártyázó élet miatt „gyakran lett a feleség az ura kocsonyája”, azaz a verés miatt nyomorék, az ital miatt koldus. „A részeges meg a goromba ember üti meg a feleségét úgy, hogy kék a helye. Az ilyen asszonynak alábbvaló élete van, mint a kutyának. Van olyan asszony, aki otthagyja az urát, ha megveri. Van, aki nem bánja, ha üti is, a gyerekeiért elszenved. De az ember hibájából is megverődik, mert van olyan kutyatermészetű férfi, aki azért is összeveri az asszonyt, ha tüstént nem viszi neki a dohányt, amint kéri: végigvág rajta a seprűvel.” (Kiss 1955: 470.) Illyés (2003) az alföldi parasztokról szóló beszámolójában is említi, hogy azon a vidéken is elfogadott eszköz volt az asszonyverés, de ahogyan mondja, a férfiak feleségeiket inkább „csak” szíjjal verték, hiszen a verés azzal is fájt, de legalább nem törte el a csontjaikat. A pusztai nép is úgy gondolta, hogy azzal, hogy megverik, még nem becsülik le a nőket. Joggal idézi Morvay az egyik idős asszony vallomását: „Az uramnak bérese voltam, gyermekeimnek gyámola voltam.” (Morvay 1981: 210.)

Összegzés

A tanulmány a magyarországi szegényparasztságban élő nők helyzetét mutatta be a jobbágyfelszabadítást követően, a XIX. század második felében. A parasztcsaládok, melyek többnyire nem vagy csak rendkívül kevés földterülettel rendelkeztek, szegénységük okán sajátos paraszti szubkultúrát alakítottak ki az együttélési szabályok terén, melyek érvényesek voltak mind a magánéletre, mind a családon belüli munkamegosztásra vonatkozóan is. Ebben a közegben alakultak ki és erősödtek meg azok a nemek szerint elkülönülő normák és értékek, amelyek jelentős módon

meghatározták a két nem közötti tevékenységi különbségeket és hatalommegosztási szisztémákat. Mindezek következményeként Magyarországon kialakult egy, a paraszti társadalom életét hosszú távon is meghatározó, a nők és férfiak elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus viszonyát rögzítő magatartásrendszer. Ennek néhány hétköznapi életre jellemző jelenségét elemzi a tanulmány.

A XIX. század második fele sok tekintetben mégis változásokat eredményezett. A fokozatosan terjedő születéskorlátozás következtében bár lassan, de csökkenni kezdett a gyermekszülés fontossága a nők életében. Mindezekből következően a Tátrai (1994) által korábban leírt női életút a XIX. század utolsó harmadától kezdődően jelentősen megváltozott, egyrészt meghosszabbodott, másrészt egyre differenciáltabbá váltak a ciklusai. Van olyan szakasz, amely lerövidült (szülési periódus), és olyan is, amely kitolódott (pl. a fiatalkor vagy a gyermek nélküli középkorú és időskori élet). A mezőgazdasági technika fejlődése révén elindult, majd az első világháború által keletkező szükséghelyzetben felerősödött a szigorú, kor és nem szerinti munkamegosztási rend felbomlása is. Bár Órszigethy (1986) hozzáteszi, hogy mindenféle változás ellenére a falusi népesség megszokott normarendszere és sztereotípiái a nemi szerepekről és a köztük lévő hagyományos munkamegosztási rendszerről még hosszú ideig, generációkon átívelve tovább éltek és élnek.

Irodalom

- Balassa Iván-Ortutay, Gyula (1979): Szegényparasztok. In: Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Balassa Iván és Ortutay Gyula jogutódai és a Corvina Kiadó, Budapest
- Balázs Kovács Sándor (1980): „Nem viselem a remöte életöt”. Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. Dunatáj III. 1. sz.
- Buda Béla (1983): A szexualitás modern elmélete. A szexuális viselkedés lélektana. Tankönyvkiadó, Budapest
- Győri Klára (1975): Kiszáradt az én örömem zöld fája. (Emlékezés.) Sajtó alá rendezte Nagy Olga, Bukarest
- Illyés Gyula (2003): Puszták népe. Osiris Kiadó, Budapest
- Juhász Antal (szerk.) (1976): Tápé története és néprajza. n.k., Tápé
- Kiss Lajos (1955): A szegény emberek élete. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest
- Molnárné Hajdú Margit (1988): Nagytarcsai parasztélet. A bölcsőtől a koporsóig. In: Molnár Lajos-Molnárné Hajdú Margit (szerk.): Tanulmányok Nagytarcsa múltjából, n.k., Szentendre
- Morvay Judit (1981): Asszonyok a nagycsaládban. A mátraaljai palócasszonyok élete a múlt század második felében. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Órszigethy Erzsébet (1986): Asszonyok férfisorban. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Pápay Zsuzsa (1989): Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy mátravidéki faluból. Gondolat Kiadó, Budapest

- Somlai Péter (1986): Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete. Gondolat Kiadó, Budapest
- Szabó Pál (1955): Nyugtalan évek II. Legények. n.k., Budapest
- Szabó Zoltán (1986): A tardi helyzet. - Cifra nyomorúság. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Széman Zsuzsa (1986): Legény- és leányélet a házasság előtt Hajdúböszörményben. In: Honismereti írások a Hajdúságból II., Hajdúsági közlemények 6.
- Szenti Tibor (1985): Parasztvallomások. – Gazdák emlékezése Vásárhelyről, Budapest, n.k.
- Tátrai Zsuzsanna (1994): Leányélet. Crea Print, Budapest

HAJNALKA FÉNYES

*Gender Differences in Work Attitudes and Work
Experience in a Student Sample*

Status inconsistency can be found between women's education level and labor market position. Concerning participation rates in formal education the advantage of women can be observed as early as the 1980s¹ (Forray 1986), whereas even recently women in the labor market seem to be in a disadvantages position compared to men. However women's advantage cannot be said to be complete even in the education system. Boys' and girls' schools go in different directions; horizontal segregation is taking place according to gender. A “neosegregation” of boys' and girls' schools is gaining ground as coeducation is driven back, which may put the girls in a disadvantaged position. “In the vertical structure of the education system girls have gained advantage over the boys, but in the horizontal structure the traditional choices have proved to be overwhelming.” (Forray, Hegedűs 1987: 234). In the grammar schools of minor settlements and in the outskirts of cities girls are in majority, whereas in schools of higher prestige in cities the gender rates seem to be balanced. Also in vocational secondary schools segregation by traditional male and female professions is prevalent (Forray 1986). Besides, segregation by gender can also be found in higher education (see Fényes 2009b).

Among the underlying reasons for the status inconsistency in women's position in this paper we are dealing with the differences between the work attitude and work experience of boys and girls gained during their studies in higher education, as these differences may predict their achievements or failures in the labor market. Investigating the differences in work attitudes is also important because one of their consequences is the separation of workplaces by gender that “feminized” and “male dominant” workplaces are diverted and the number of women is scarce in CEO positions.

¹ Forray(1989) has pointed out that roma women still lag behind in the participation of formal education compared to roma men, thus emancipation in education has not reached the level of the total population.

The term work attitude covers in an “absolute sense” what work means in the individual life, and in a “relative sense” it refers to the characteristics of “good life” and in which ways they are related to work (Kóródi 2006). A similar term to work attitude is labor value, which covers the opinions related to the material and subjective rewards of work (Megyesi, Róbert 2000).

The study of the work attitude of young people seems to be justified by the fact that “in Ericson's definition work attitudes are actually deep-rooted ideas which are established in early childhood due to the impacts from society, and these “only” are being shaped under the influence of new experience”(quote by Kóródi 2006:290). Young people's work attitude can be influenced by their work experience during their studies, but the effect of parents and other adults can also be considerable. For the examination of work attitude an internationally accepted question consisting of several items was used², a similar one was also applied by Megyesi and Róbert in their research (Megyesi, Róbert 1998, 2000, 2008).

According to Altorjai and Róbert difference can be made between instrumental (salary-oriented) and committed (value-oriented) work attitudes, whose importance by gender can be expected to be different. For people with instrumental attitude high salary is important, they consider work as a way to make money and nothing else. Those with committed work attitude would work even if they had not needed money, and they find it important that their work should be beneficial to society and could assist others. However it is an interesting result that instrumental attitude does not imply advantage in salaries, on the contrary, committed employees got higher wages (Altorjai, Róbert 2006).

Over the past few years employees in Hungary consider the security of job, the size of the salary and promotion options highly important, whereas the social benefit of work, assisting others and flexi time are not that important as they used to be. (Megyesi, Róbert 1998, 2000, 2008). According to the results of the database ISCED54 of the “Regional University” research (Kóródi 2006, 2007) for higher education students the security of the job, the high salary and the challenge of the prospective job are the most essential features.

The further results by Kóródi also show that in the region called Partium only as much as 12.4 per cent of the students in higher education worked regularly in 2005, and 62 per cent of their job did not relate to their studies. The reasons why they took these jobs were mainly financial necessity, getting more independent from the parents,

² On a four degree scale how important are the following: work in a good atmosphere, sense of achievement, friendly colleagues, meeting people, helping others, work useful for society, team work, time for the family, it should not be too exhausting, work focusing on achievement, high salary, promotion prospects, and finally the option of independent decision-making.

and gaining experience. It is also a noteworthy result that the work attitude of the students with work experience did not really differ from that of the students with no work experience.

Hypotheses and database

Our first hypothesis is concerned with the work attitude of young people. Due to the diverse career orientation, for women well-balanced emotional ties and interpersonal relations at work are a lot more important, whereas for men it is power and money that really matter (Koncz 2005). Thus it can be envisaged that women will highly appreciate socially beneficial work, helping others (altruistic, value-oriented, committed work attitude, see Altorjai, Robert 2006). Besides, the security, diversity and the challenge of the job is also important for them and due to flexi time and less exhaustive job they could also have enough time for the family. For girls the high morale of the workplace, meeting people and working with friendly colleagues are also important, including team work and the sense of achievement can be more relevant for the girls due to their lesser sense of self confidence.

In case of men high salary, working independently, achievement- oriented job and responsibility and promotion prospects will be more important.

Our second hypothesis is that boys do more regular job during their studies than girls and the work they do is more closely related to their studies, which fact also may predict men's labor market success. In case of the reasons for having job during the studies such as financial necessity, material independence, gaining experience, self-fulfillment, work done at request, professional ambitions, work done at compulsory practice no significant difference can be expected by gender. The underlying reason for this might be that most of the students have not started a family, so the conflict between work and family does not appear and in this way the motives of doing a job are mostly similar both in case of the boys and the girls.

Our results are shown relying on the database ISCED54 of the Regional University Research (NKFP 26-0060). We examined students before graduation because they presumably have more realistic ideas about their future job and in this particular questionnaire several items are related to the attitude to work (N=940).

Gender differences in work attitudes and work experience

Results related to the work attitude of young people showed as early as in the 1980s that boys appreciate high salary and minor intellectual effort, whereas girls consider good working conditions, the social aspect and aesthetic value of the job more important. Taking social background also into consideration the difference between the work attitude of socially disadvantaged boys and girls was bigger than that of the socially advantaged boys and girls (Forray 1986). We do not examine this relationship at this point, but we intend to do it.

Kóródi (2006, 2007) made use of the same ISCED54 database of the Regional University research project, but the students from across the border were not included, and she examined only the difference in the average scores of the questions related to work attitude. According to her results for women in higher education it is more important to do socially beneficial job, to help others besides they also appreciate the secure and interesting jobs. Regarding independent job performance and promotion there were significant differences by gender, moreover it was rather peculiar that girls considered high salary more important than boys. What may lie in the background of this fact is that the financial situation of the girls was worse than that of the boys.

Our results, based on the total four-year course students database of Regional University research (ISCED54, N=940) are as follows. Work attitudes were compared by means of three methods by gender. Similarly to Kóródi the averages of the work attitude variables (1: absolutely not important, 2: not important, 3: important, 4: very important) were compared by gender and here the ANOVA value significance was considered. Then we examined simple cross-tabs and chi-square statistics. Finally the question related to work attitude was transformed into a two-value one, with important or not important values, and we used here also cross-tabs the chi-square statistics.

Absolute advantage of the boys measured by all three methods cannot be detected in none of the work attitude variables. Girls' advantage was however significant measured by all three methods in the following work attitudes (shown by the data of the third method).

Table 1. Gender differences in seven work attitudes, percentages of important and very important replies put together

Important...	Boys (N)	Girls (N)	Chi-square
work in good atmosphere	93.7% (303)	98.4% (622)	***
sense of achievement	95% (301)	98.1% (622)	*
friendly colleagues	91% (300)	95.5% (620)	**
meeting people	81% (300)	88.7% (621)	**
helping others	63% (303)	84.8% (620)	***
socially beneficial work	70.7% (300)	82.3% (620)	***
team work	65.3% (303)	72.2% (622)	*

In line with our hypotheses helping others and socially beneficial work are much more important for women than men due to the diverse career orientation and the traditional gender role behavior. Women tend to be altruistic, value-oriented and more committed to work than men. Team work, friendly colleagues and meeting people are also important aspects of work for women, which is also in accordance with the social skills of women and the fact that they appreciate being in community, thus with colleagues as well. Sense of achievement, especially external acknowledgment is more important for women than for men, which can be explained by different gender socialization. (According to Michelson (1989) for women external acknowledgment is more important, whereas men have higher self-confidence.) Work in good atmosphere is also more important for girls.

In the table below work attitudes are shown in which minor advantage of girls/boys was found. Among the three methods one or two were not significant by gender, but in the third one girls'/boys' advantage is shown.

Table 2. Gender differences in further eight work attitudes

Minor advantage for girls	Minor advantage for boys	No difference by gender
time allotted for the family	flexi time	promotion
variety in work	not too exhausting job	independent decision-making
challenging job	achievement-oriented job	
secure job	high salary	
responsible job		

As it was expected, also in accordance with gender roles minor advantage for girls was found in the work attitude that time should be allotted for the family, when

comparing the averages of the replies, but the difference is not significant according to cross tables.

As shown by cross tables varied and interesting job is a bit more important for girls than boys, but the average score of the replies to the question did not differ significantly. In a study of the motives of further education (see Fényes 2009a) in girls' career prospects it is not necessarily the high salary that matters, but rather professional interest, and the enhancement of cultural capital, which may come also useful in their family. Varied and interesting job is a value in itself for them.

As it was supposed, secure job is a bit more important for the girls, but the difference is not significant by all the three methods. (This aspect was important for the boys and very important for the girls.) However, contrary to our hypothesis responsible work is also more important for girls according to the four-value cross tables, but the difference is not significant according to the other two assessment methods.

Boys considered flexi time a bit more important, and according to cross tables, girls did not find it so much important as boys, which fact is in contradiction with the division of labor by traditional gender roles, since family and childcare is still the responsibility of women and flexi time would be more conducive to this role. Mickelson (1989) says this phenomenon perhaps can be explained by the fact that women in higher education may have unrealistic expectations, i.e they underestimate their labor market disadvantage and they expect men's equal participation in household chores. Besides preference of flexi time by boys may be related to their greater demand for independence and freedom.

Contrary to our hypothesis the need that the work should not be "exhausting" is also more important for the boys.³ As it can be seen in the gender differences in further education motivations (Fényes 2009a) boys can be characterized by a sort of "laziness". They enter higher education because that they did not need to work even during this time, and apply for a particular major because they did not have to take an entrance examination. As shown by cross tables not very exhausting job was important for girls, but a lot more important for boys.

Achievement oriented work and high salary are a bit more important for boys than for girls, which fact corresponds to our hypothesis.

³ This fact is also harmony with Forray's (1986) results from the 1980s, namely that young boys favoured minor intellectual effort when doing work.

Furthermore, there is no significant difference between boys and girls regarding promotion prospects and independent decision making by none of the assessment methods, although boys' advantage could have been expected.

In the tables below gender differences in doing work during the studies can be seen. These differences can also be related to work attitudes and future job performance.

Table 3. Work done during studies by gender

	Boys	Girls
Yes, regularly	16.5%	11.2%
Yes, occasionally	33.3%	31.2%
Yes, but not paid work	3.3%	2.3%
Did not work	46.9%	55.3%
N	303 (100%)	618 (100%)

*Chi-square is significant *.*

Table 4. To what extent the work done was related to their studies by gender

	Boys	Girls
Always	16.7%	10.6%
Most of the time	27.2%	23.0%
No	56.2%	66.4%
N	162 (100%)	274 (100%)

Chi-square is almost significant ($p=0,069$), and the reason for this fact can be that the item numbers are smaller, since only the gender distribution of the students doing work is taken into consideration.

As it can be seen a larger number of boys work regularly during their studies than girls, and the work they do is more related to their studies than in the case of girls. This fact may have something to do with the future labor market success of the boys. Unpaid charity work was not that common among students at the time of the query (in 2005), and there is no difference between boys and girls in this respect. The motivations for doing work during their studies, such as financial necessity, material independence, gaining experience, self-fulfillment, work done at request, professional ambition and work during compulsory practice in line with our hypothesis did not differ by gender. Due to the lack of significance our data are not shown here. Our results showed no significant difference in employment abroad⁴.

⁴ The motivations for this can be slightly different by gender (unfortunately no data are available). The main reasons like learning languages and financial considerations are equally important for boys and

Summary

In this paper we intended to find out why women are still in disadvantage in the labor market despite their advantage in the education system. One of the possible reasons can be the difference between the work attitude and work experience of boys and girls in higher education.

As shown by earlier research results women prefer well-balanced emotional and interpersonal relations at work, whereas men rather appreciate power and money. These differences can also be found in the work attitudes of higher education students. What may lie in the background of diverse career options and work attitudes are identification with traditional gender roles and socialization to gender roles.

In line with our hypothesis socially beneficial work, helping others, the security, variety and challenge of the job are important aspects for the girls and also the fact that more time should be allotted to the family. Moreover high morale of the workplace and also meeting people there, friendly colleagues and team work were highly appreciated by girls. The sense of achievement is also more important for them, which partly can be explained by their minor self-confidence.

In accordance with diverse career orientations high salary and achievement-centered job are important for men, but contrary to our hypothesis, responsible work was more important for the girls. Beside also contrary to our expectations working independently and good promotion options were equally important for both for the girls and the boys. It is also in contradiction with our hypothesis that flexi time and not too exhausting jobs are a bit more important for boys. It can be explained by the unrealistic expectations of girls (Mickelson. 1989), namely girls may underestimate their labour market disadvantage, and they expect equal participation by men in family and childcare and also by boys' greater demand for freedom and independence.

In accordance with our hypothesis a larger number of boys work regularly during their studies than girls and their work is more closely related to their field of studies. The motivations for doing work during their studies are not different by gender, since most of them have not started a family, and the conflict between the tasks of employment and family do not appear yet. Thus their motivations for employment seem to be similar.

Thus differences can be observed in the work attitudes and work experience of boys and girls. All in all the fact that boys do work more regularly during their studies and

girls, but in case of girls preparing for gender roles can also be motivating when they work as baby-sitters e.g.

also the fact that their work was more closely related to their studies and high salary and achievement-centered job are more important for them may contribute to their later labor market success.

References

- Altorjai, Szilvia – Róbert, Péter (2006): Munkaorientáció, emberi tőkemegtérülés (Work Orientation and Human Capital Return) In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport (Social Report) 2006 Budapest: TÁRKI, 314-333.
- Fényes, Hajnalka (2009a): Az eltérő nemi szerepekkel kapcsolatos viselkedés a felsőfokú jelentkezésben és intézményválasztásban. (Different Gender Role Behavior in Higher Education Applications and Choices of Educational Institutions) *Iskolakultúra* 2009/5-6. 106-112.
- Fényes, Hajnalka (2009b): Horizontális és vertikális szegregáció az oktatásban nemek szerint. (Horizontal and Vertical Segregation by Gender in the Education System.) *Iskolakultúra* 2009/10. 24-38.
- Forray R., Katalin (1986): Ahol a nők előnyben vannak. (Where Women are in Advantage.) *Köznevelés* 1986/15. 3-4.
- Forray R., Katalin (1989): Cigány fiúk és lányok iskolai motivációi és etnikai identitása. (Educational Motivations and Ethnic Identity of Gypsy Boys and Girls.) *Kultúra és közösség* 1989/4. 80-87.
- Forray R., Katalin – Hegedűs T., András (1987): Női és férfi iskolázási magatartások – iskolai ideológiák. (Feminine and Masculine Behavior at School-School Ideologies.) *Magyar Pedagógia* 1987/3. 231-246.
- Koncz, Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. (Female Career Features: Chances and Limitations in Female Careers.) In: Palasik Mária, Sípos Balázs (szerk.): Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. (Spouse? Rival? Colleague? Changes in Women's Role in 20th Century in Hungary.) Budapest, Napvilág Kiadó 55-77.
- Kóródi, Márta (2006): Munkaértékek vizsgálata egyetemi és főiskolai hallgatók körében. (A Study of Labor Values of University and College Students.) In: Juhász Erika (szerk.): Régió és oktatás. A „Regionális Egyetem” kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete. (Region and Education. A Symposium of the Regional University Research Project Conference.) Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 289-300.
- Kóródi, Márta (2007): Munkaértékek vizsgálata két felsőoktatási intézményben. (Study of Labor Values in two Higher Education Institutions.) *Educatio* 16. évf. (2) 311-322.
- Medgyesi, Márton - Róbert Péter (1998): Munka-attitűdök: időbeli és nemzetközi összehasonlítás. (Work Attitudes, International and Time Comparison.) In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport (Social Report) 1998 Budapest: TÁRKI, 437-457.

- Medgyesi, Márton – Róbert, Péter (2000): A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. (Satisfaction with Work in International Comparison) In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport (Social Report) 2000 Budapest: TÁRKI, 591-616.
- Medgyesi, Márton, Róbert, Péter (2008): Vélemények és attitűdök a munkavégzésről: időbeli és nemzetközi összehasonlítás (OTKA zárójelentés) (Opinions and Attitudes Related to Work: International and Time Comparison, OTKA Final Paper) http://real.mtak.hu/1520/1/46648_271.pdf
- Mickelson, R. A. (1989): Why Does Jane Read and Write so Well? The Anomaly of Woman's Achievement. *Sociology of Education* Vol. 62 (January): 47-63.

CZIBERE IBOLYA, SZILVÁSI HENRIETTA, SZIKSZAI ZITA,
FÁBIÁN GERGELY, IMRE SÁNDOR

*A 90 évnél idősebb debreceni lakosok
kognitív státusának és egészségi állapotának
szociológiai vizsgálata*

Bevezetés

A modern jóléti társadalmak egyik legfontosabb vívmánya, hogy az egyének egyre hosszabban élhetnek kielégítően, fenntartható egészségben és életminőségben. Ez sokkal többet jelent, mint a konvencionálisan használt egészség kategória, egységben tartalmazza az egyén személyiségének biológiai, pszichológiai, szociális és spirituális jellemzőit. Megismerése rendszerszemléletet, holisztikus megközelítést igényel, az egyéni sajátosságok figyelembevételével. Az idősödés fékezésének biológiai, pszichológiai, szociológiai és spirituális módozatai valóságos anti-aging (öregedést fékező) kultuszt alakítottak ki. Az emberek egyszerre szeretnének hosszabban, de testileg-lelkileg egészségben, önállóan, öntevékenyen és boldogan élni. Az idősödés-teóriák mentén végzett kutatások mindinkább megerősítik, hogy az életmódnak meghatározó szerepe van az élettartamon belüli esély-évek, vagyis az egészségben eltöltött időtartam megnövelésében, azaz a születéskor, a 30 és a 60 éves korban várható élhető életidő vonatkozásában.

Az idősödés hosszú távú demográfiai és társadalmi kérdéseivel foglalkozó kutatások sorában egy önmagában egyedülálló kezdeményezés volt a 90 éven felüli nemzedékről információkat gyűjteni. Debrecenben 2005-ben készült az első ilyen irányú adatfelvétel. Az időskorúak zártabb, nehezebben „megközelíthető” csoportját alkotják azok az emberek, akik betöltötték a 90. évüket, és életük utolsó időszakát élik meg. Mi motiválta őket, mi volt számukra a legfontosabb az életben, illetve mi segítette őket ilyen hosszú életkor megéléséhez? Milyen támogató rendszer veszi körül őket most? Kutatásunkban és ebben a tanulmányban is ezekre a kérdésekre kerestük a választ. Az életcél eléréséhez mindig szükséges egy támogató rendszer, amely egyrészt endogén, azaz örökletes testi, lelki, szellemi tényezőkből, egészségi állapotból, másrészt exogén, külső tényezőkből, mint például a kulturális, szociális, gazdasági környezetből tevődik össze (Ivan 1997). A belső és külső tényezők sajátos keverékei a kialakított életformák. A hosszú távú életforma kialakításához szükséges egy nagyon fontos tulajdonság, a

megkeresést végeztünk. A mintavétel során a 83 debreceni körzetből 16 lakótelepen, 9 belvárosban, 10 kertvárosban lévő, 2 külterületen és 1 elit övezetben található körzet került kiválasztásra, 51 fő a megkérdezettek közül bentlakásos szakosított szociális ellátást nyújtó intézményekben élt³.

A kutatás eredményei

A 212 fő válaszadó az Észak-Alföld régió valamely településén született, 71,7 százalékuk alapvető tartózkodási helyként is ezt a területet nevezte meg. 32 százalékuk Debrecenben született. A megkérdezettek 74,1 százaléka nő és 25,9 százaléka férfi volt.

Lakóhelyüket illetően a kutatásban a nők körében legnagyobb arányban a lakótelepeken élők, a férfiak körében a kertvárosban élők vettek részt. A lakóhely jellege szerint a mintába legmagasabb számban a lakótelepeken élők kerültek, a 212 fő 29,2 százaléka. A tulajdonviszonyokat tekintve az adatfelvétel időszakában a saját lakásán a megkérdezettek 33 százaléka, hozzátartozója lakásán 30,7 százaléka élt. Az önkormányzati és egyházi fenntartású szakosított szociális ellátásban részesülő 90 éven felüli személyek aránya 24 százalék volt. A betöltött életkor alapján a legnagyobb arányú csoportot 146 fővel a 90-93 évesek alkották, 100. életévét 5 fő töltötte be.

1. tábla. Az önkéntes válaszadáson alapuló vizsgálat alanyainak nem és lakóhely szerinti megoszlása (fő)

Nem	Lakóhely jellege Debrecenben							Összesen
	belváros	elit övezet	külterület	lakótelep	kertváros	önkormányzati idősothton	egyházi idősothton	
Férfi	14	0	2	14	16	4	5	55
Nő	24	11	2	48	30	30	12	157
Összesen	38	11	4	62	46	34	17	212

³A válaszadást 12 férfi és 30 nő utasította vissza, lakóhely szerinti legnagyobb számban a kertvárosokban élők.

Iskolai végzettségüket tekintve legnagyobb arányban az alacsony iskolai végzettségűek képviseltették magukat, 12,1 százalékuknak semmilyen iskolai végzettsége sem volt, 44,3 százalékuk csupán elemi iskolai végzettséggel (1-8 osztály) rendelkezett.

2. tábla. Iskolai végzettségek megoszlása (fő)

Iskolai végzettség	Nem		Összesen
	férfi	nő	
Nincs	4	21	25
Elemi	14	80	94
Polgári	2	2	4
Szakképesítés	4	13	17
Szakt munkás	8	9	17
Érettségi	9	11	20
Főiskolai diploma	4	12	16
Egyetemi diploma	10	1	11
Egyéb	0	2	2
Összesen	55	151	206

Családi állapotukat tekintve 76,9 százalékuk özvegyként, 12,7 százalékuk házasságban, 4,2 százalékuk egyedülállóként, 5,6 százalékuk elváltként és 0,9 százalékuk élettársi kapcsolatban élt. Összességében túlnyomó többségük egyedül élt.

3. tábla. A családi állapot jellemzői (fő)

		Családi állapot					Összesen
		hajadon/ agglegény	házas	özvegy	elvált	élettársa van	
Nem	férfi	2	21	28	2	2	55
	nő	7	6	136	8	0	157
Összesen		9	27	164	10	2	212

A leggyakoribb családi állapot a férfiak és a nők között is az özvegyesség volt, jelentősen többen voltak viszont a házas férfiak a házas nőkhöz képest. Feltételeztük, hogy a nők inkább tartózkodnak özvegyességükre hozzátartozóik lakásán, feladva függetlenségüket, de nem tudtunk statisztikai összefüggéseket kimutatni a nem és az özvegyesség, valamint

a tartózkodási hely (hozzátartozója/ismerőse lakása/saját lakása) dimenziói között. Kíváncsiak voltunk arra is, hogy van-e összefüggés a családi állapot idejének hosszúsága és az adott személy mentális, érzelmi állapota között. Ebben az esetben sem tudunk semmilyen összefüggést kimutatni a rövidebb és a hosszabb ideje egyedülállók/házasok/özvegyek/elváltak/élettársi kapcsolatban élők között mentális és érzelmi állapotuk (MMSE és a GDS értékeik minősége) alapján.

A válaszadók 85,4 százaléka többgyermekes családból származott. A gyermekszám és a különböző változók közötti kapcsolat hiányára utalnak az alábbi megállapítások:

- A válaszadó testvéreinek száma és a gyermekeinek száma között nincs kapcsolat. Nem állítható például, hogy aki kisebb családból származik, kisebb családot vállalt, és ennek ellenkezője sem igaz. A nagyobb családból származás esetében szintén nincs hasonló összefüggés.
- A gyermekek száma és az iskolai végzettség közötti kapcsolat elemzése szerint nem állíthatjuk, hogy azoknak a nőknek, akik csak 1-2 gyereket szültek, nagyobb arányban van eleminél magasabb végzettségük, mint a 3-10 gyerekeseknek. A férfiak esetében sincs kapcsolat a gyerekszám és az iskolai végzettség között ebben a korosztályban.
- A gyermekszám és a depressziós szint között sem nemenként, sem a GDS értékcsoportjai szerint nem mutatható ki kapcsolat a két változó között, tehát a gyermekszám nem befolyásolta a depresszió jelenlétét és fokát.
- A gyermekszám és az MMSE között sem nemenként, sem a mentális állapotot mérő teszt értékcsoportjai szerint nem mutatható ki kapcsolat, tehát a kognitív státusra nincs hatással a gyermekek száma a családban.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az általunk előfeltételezett egyik legfontosabb érték, a család értéke és a kapcsolatok fenntartása hagyományozódott-e a saját család felé, illetve a saját család részéről ez aktivizálódik-e valamilyen támogatás formájában. A megkérdezettek 58 százaléka nagyon idős korában is támogatta családját, 68,3 százaléka pedig kapott támogatást családjától. A támogatás formái (természetben, munkában, pénzben, illetve ezek kombinációi) nem kerültek elemzésre.

4. tábla. Szoros kapcsolat tartása a családdal és a lakóhely jellege⁴ (%)

Lakóhely jellege	Kapcsolat jellege		
	Szoros kapcsolat	Nem szoros kapcsolat	Összesen
Belváros	78,9	21,1	100,0
Elit	90,9	9,1	100,0
Külterület	50,0	50,0	100,0
Lakótelep	79,0	21,0	100,0
Kertváros	91,3	8,7	100,0
Önkormányzati idősoththon	47,1	52,9	100,0
Egyházi idősoththon	52,9	47,1	100,0
Összesen	74,5	25,5	100,0

Szignifikánsan az önkormányzati idősoththonokban élők mondták legkisebb arányban, hogy szoros a családi kötelék, a legnagyobb arányt a kertvárosiak képviselték. Ugyancsak az idősoththonokban élőkre jellemző, hogy gyakrabban nem támogatták a családot.⁵

5. tábla. Az idős személy család-támogatása és az idős személy számára a családtagok fontossága közötti kapcsolat (fő)

	Nem fontosak a családtagok	Fontosak a családtagok	Összesen
Nem támogatja a családot	15	57	72
Támogatja a családot	8	115	123
Összesen	23	172	195

Ebben az összefüggésben gyenge pozitív kapcsolat⁶ figyelhető meg, vagyis, akik támogatták a családot, azoknak a családtagok nagyobb arányban voltak fontosak, mint azok körében, akik nem támogatták a családjukat.

⁴ Chi négyzet $p < 0,001$; Cramér's $V = 0,366$; $p < 0,001$

⁵ Chi négyzet $p < 0,001$; Cramér's $V = 0,405$; $p < 0,001$

⁶ Fisher $p = 0,005$

6. tábla. Saját családtól kapott támogatás és az idős személy számára a családtagok fontossága közötti kapcsolat (fő)

	Nem fontosak a családtagok	Fontosak a családtagok	Összesen
Nem támogatja a család őt	11	24	35
Támogatja a család őt	8	133	141
Összesen	19	157	176

A saját családtól kapott támogatás és a családtagok fontosságának dimenziói között pozitív a kapcsolat, kis mértékben erősebb, mint az előzőekben⁷, de erősségét illetően ez is gyenge kapcsolat. Azt mondhatjuk tehát, hogy akik kaptak támogatást a családjuktól, azok inkább ítélték fontosnak a családtagokat.

7. tábla. Az idős személy család-támogatása és saját családtól kapott támogatás közötti kapcsolat (fő)

	Nem támogatja a család őt	Támogatja a család őt	Összesen
Nem támogatja a családot	31	37	68
Támogatja a családot	6	103	109
Összesen	37	140	177

Eredményeink szerint⁸ egymástól nem független az, hogy az idős embert támogatja a családja, és az a tény, hogy ő támogatja a családját.

Feltételeztük, hogy az idős ember családot támogató magatartása és az önértékelésen alapuló egészségi állapot hatással van egymásra.

8. tábla. Az idős személy család-támogatása és az egészségi állapota közötti kapcsolata (%)

Egészségi állapot	Nem támogatja a családot	Támogatja a családot	Összesen
Rossz	68,8	31,3	100,0
Nem túl jó	46,5	53,5	100,0
Jó	30,6	69,4	100,0
Nagyon jó	33,3	66,7	100,0
Kitűnő	14,3	85,7	100,0
Összesen	37,4	62,6	100,0

⁷ Fisher $p < 0,001$

⁸ Fisher $p < 0,001$; Phi és Cramér's $V = 0,479$; $p < 0,001$

Eredményeink szerint a jobb egészségi állapotban lévők nagyobb arányban támogatták a családot⁹. Ugyanakkor az idős emberek családot támogató magatartása és a GDS szintje között nem tudunk kapcsolatot kimutatni.

9. tábla. Az idős személy család-támogatása és az MMSE kapcsolata (%)

MMSE	Nem támogatja a családot	Támogatja a családot	Összesen
Rossz	83,3	16,7	100,0
Közepes	53,1	46,9	100,0
Jó	34,7	65,3	100,0
Kiváló	30,1	69,9	100,0
Összesen	37,3	62,7	100,0

Az idős emberek családot támogató magatartása és MMSE szintje között a kapcsolat gyengén szignifikáns¹⁰, vagyis, akik támogatják a családot, kevéssel jobb kognitív funkcióval rendelkeznek¹¹.

10. tábla. Az idős személy egészségi állapota és saját családjától kapott támogatás kapcsolata (%)

Egészségi állapot	Nem támogatja a család	Támogatja a család	Összesen
Rossz	23,5	76,5	100,0
Nem túl jó	35,7	64,3	100,0
Jó	12,9	87,1	100,0
Nagyon jó	22,2	77,8	100,0
Kitűnő	0,0	100,0	100,0
Összesen	19,8	80,2	100,0

Az idős emberek egészségi állapota és a saját családjuktól kapott támogatás dimenziói között rendkívül ambivalens kapcsolatot találtunk: a jobb egészségi állapotban lévőket nagyobb arányban támogatja a családja¹². Ugyanakkor eredményeink szerint a jobb vagy rosszabb kognitív állapotban lévő időseket nem támogatja saját családja jobban vagy kevésbé, a két tényező között nincs statisztikai összefüggés.

⁹ Kendall-féle gamma asszociációs együttható. Gamma=0,366; p=0,003

¹⁰ t-teszt: p=0,004

¹¹ Kendall-féle gamma asszociációs együttható. Gamma=0,316; p=0,009

¹² Kendall-féle gamma asszociációs együttható, Gamma=0,335; p=0,024

A szellemi és fizikai aktivitás jellemzői

A szellemi és fizikai aktivitás mérésére a következő kategóriákat határoztuk meg:

- ún. „szuperaktív”: olyan személyek, akik önállóan kelnek fel az ágyból, öltözködnek, tisztálkodnak, sétálnak; van legalább 2 szellemi és 1 fizikai tevékenységük; járnak baráti társaságba, vagy támogatják a családjukat, vagy szervezetnek tagjai, és az MMSE=25-30, valamint a GDS=0-4
- ún. „aktív”: olyan személyek, akik önállóan kelnek fel az ágyból, öltözködnek, tisztálkodnak, sétálnak, van legalább 2 szellemi és 1 fizikai tevékenységük, járnak baráti társaságba, vagy támogatják a családjukat, vagy szervezetnek tagjai, és az MMSE=18-30, valamint a GDS=0-9
- ún. „inaktív”: olyan személyek, akik nem képesek vagy segítséggel képesek felkelni az ágyból, öltözködni, tisztálkodni, sétálni, nincs szellemi és fizikai tevékenységük, nem járnak baráti társaságba, vagy nem támogatják a családjukat, vagy nem szervezet tagjai, és az MMSE=0-10, a GDS=10-15

11. tábla. „Szuperaktív” 90 éven felüli személyek (fő)

Lakóhely jellege	Férfi	Nő	Összesen
Belváros	4	3	7
Lakótelep	0	3	3
Kertváros	4	1	5
Összesen	8	7	15

12. tábla. „Aktív” 90 éven felüli személyek (fő)

Lakóhely jellege	Férfi	Nő	Összesen
Belváros	5	3	8
Elit	0	1	1
Lakótelep	1	10	11
Kertváros	7	4	11
Idsotthon	0	1	1
Összesen	13	19	32

13. tábla. „Inaktív” 90 éven felüli személyek (fő)

Lakóhely jellege	Férfi	Nő	Összesen
Belváros	0	1	1
Lakótelep	1	0	1
Összesen:	1	1	2

A kognitív státus és az érzelmi állapot

A Mini Mental State Examination eredmények alapján 4,2 százalékuknak volt rossz (0-10), 16 százalékuknak közepes (11-17), 35,3 százalékuknak jó (18-24) és 39,1 százalékuknak kiváló (25-30) kognitív státusa. 5,2 százalékuk nem válaszolt a teszt kérdéseire.

A lakóhely jellege és az MMSE értékek kapcsolata: míg a rossz, a közepes és a jó kognitív státus az időotthonban élők körében fordult elő legnagyobb arányban, a legmagasabb MMSE értékcsoportban a nem intézményben élők képviselték magukat. A depressziót mérő Geriatric Depression Scale a megkérdezettek 38,6 százalékánál nem mutatott ki depressziós tüneteket, a depresszió tünetei jelentkeztek 33,9 százalékuknál, és a betegség valószínűsíthető volt 18,3 százalékuknál. 9 százalék nem válaszolt a teszt kérdéseire.

A lakóhely jellege és a GDS értékek kapcsolatának vizsgálata szerint a legmagasabb értéket képviselő, vagyis a depresszió valószínűségét jelző csoportban az időotthoni lakosok felülreprezentáltak.

14. tábla. Az anyagi helyzet és a GDS értékek közötti kapcsolat¹³

Anyagi helyzet	Létszám	Átlag	Standard Deviation	Minimum érték	Maximum érték
Ön anyagilag biztonságban él	162	5,69	3,52	0	15
Ön anyagi helyzetét illetően nehezebb körülmények között él	15	5,33	4,24	1	13
Ön nehéz anyagi körülmények között él	13	9,08	4,39	2	15
Összesen	190	5,89	3,72	0	15

¹³ Kruskal-Wallis próba p=0,022

Az anyagi helyzetet mérő skála csoportjaiból a nehéz anyagi körülmények között élők csoportja válik ki a GDS értékek alapján, vagyis a nehéz anyagi körülmények között élők a depressziós skálán magasabb pontszámot értek el.

A kutatási eredmények rövid összefoglalása

Életcélok

A tanulmányban bemutatott adatok alapján a megkérdezettek többségénél a legfontosabb értéknek megjelenő tényező nem a megélhetés, a becsület vagy az egészség, hanem a család volt. A család tehát alkalmas nemcsak az életcél fenntartására, hanem valódi életcélként is (Krause 2004) funkcionál. A család, mint életcél, amely meghatározta az idős ember életét, valamint a gyermekszületés között statisztikai összefüggés is kimutatható volt: akiknek született gyermekük, gyakrabban említették ezt az életcél, közülük is a 3-4 gyerekesek körében fordult elő leggyakrabban. A lakóhelyet illetően a legnagyobb arányban a lakótelepeken élők említették a családot, családi állapotukat tekintve leginkább az özvegyek. Akik a családot választották legfontosabb értéknek a kérdőívben, azok nagyobb arányban kaptak támogatást saját családjuktól, mint azok, akik mást jelöltek be, mint legfontosabb tényezőt. A családot, mint életcél említők 56 százaléka jó egészségi állapotúnak mondta magát, 88,8 százaléka biztonságos anyagi helyzetben élt. Közel egyharmada a családot választóknak járt baráti társaságba, majdnem egytizedük nagyon idős korában is. Egyesületbe, szervezetbe 54,9 százalékuk járt, a kutatás időszakában is járt egynegyedük.

Családnagyság

A férfiak 18,5 százalékának, a nők 17,8 százalékának nem volt gyermeke. A testvérek és a gyermekek száma között, a gyermekszám és az iskolai végzettség között, a gyermekszám és a GDS, valamint MMSE értékek között nem volt kimutatható összefüggés.

A család, mint támogató és támogatott rendszer

A család-támogatás és a családtagok fontossága között gyenge pozitív kapcsolat, míg az idős személy, mint támogatott, és a családtagok fontossága között erősebb összefüggés állt fenn. Van kapcsolat a családot támogató és a családtól támogatást elfogadó csoportok között is. Nem erős a kapcsolat abban a tekintetben, hogy az idős

személy támogatta a családját, és úgy ítélte meg, hogy ő fontos a családtagjai körében. Azok az idős személyek, akiket családjuk támogatásban részesített, inkább úgy ítélték meg, hogy fontosak a család számára, ez szoros összefüggést mutatott. Az időskorban élőket kevésbé támogatták a családjukat, és szoros családi kapcsolatot az önkormányzati intézményben élőket kevésbé ápolják, mint a többi lakóhelyen tartózkodókat.

Az ún. transzfer-elméletek háttérében a nemzedékek közötti cserekapcsolatok állnak. Kérdéseink arra irányultak, hogy a 90 évnél idősebb személyek számíthatnak-e családjukra, és a család rájuk. Azt tapasztaltuk, hogy háromnegyedük szoros családi kapcsolatokat ápol. Akik jó, nagyon jó, kitűnő egészségi állapotúaknak ítélték magukat, azok gyakrabban támogatták a családot, mint azok, akiknek az egészségük rosszabb volt; a család, ambivalens módon, szintén őket támogatta inkább, mint a rosszabb egészségi állapotúakat. Aki támogatta a családot, kicsivel jobb mentális állapotban volt, a depressziós skála értékeivel viszont nem találtunk összefüggést.

Anyagi helyzet

A megkérdezettek túlnyomó többsége biztonságos anyagi helyzetben élt. A biztonságos és a nehezebb anyagi körülmények között élők GDS értékei nem, viszont a nehéz anyagi helyzetben lévők depressziós értékei pozitívan korreláltak, magasabb értékeken mozogtak.

Egészségi állapot

a) Orvoshoz fordulás, kórházban tartózkodás

A megkérdezettek egyötöde egy éven belül nem volt orvosnál, évente 2-3-szor már többen, 24,5 százalékuk kereste fel orvosát, illetve az orvos őt. Ennél gyakrabban történt megkeresések aránya: 17,5 százalék hetente, 21,2 százalék havonta 2-3-szor, havonta és 2-3 havonta látta orvosát különböző panaszok kezelése céljából. Egy éven belül 27,8 százalékuk volt legalább egyszer kórházban. Rendszeres orvosi felügyeletben a 90 évnél idősebb személyek kétötöde részesült.

b) Önértékelésen alapuló állapotfelmérés

Saját önértékelésük szerint az idősek 9,4 százaléka rossz, 21,7 százaléka nem túl jó, 47,6 százaléka jó, 8,5 százaléka nagyon jó, 3,8 százaléka kitűnő egészségi állapotban volt. 9 százalékuk nem válaszolt a kérdésre. Kiemelhető eredmény, hogy a szellemi és az érzelmi állapot, valamint a családi állapot időtartama (pl: a rövidebb és az igen hosszú özvegyesség) között nem volt statisztikai összefüggés.

c) Dohányzás

A megkérdezettek 2,8 százaléka cigarettázott, de erős dohányos (naponta legalább egy csomag cigaretta, illetve dohány elfogyasztása) nem volt közöttük. Aktív korukban egyötödük gyújtott rá, erős dohányos 3,8 százaléuk volt és a legtöbben a munkahely miatt hagyták abba a dohányzást.

d) Fizikai és szellemi aktivitás

Az egészségi állapot önértékelésénél árnyaltabb képet ad azoknak a tevékenységeknek az elemzése, amelyek a mindennapokhoz tartoznak. Mérésükre alkalmas Katz és társai (1970) háromfokú skálája. A megkérdezettek egyharmada önállóan sétált, kétharmada önállóan öltözködött, 52,8 százaléka egyedül tisztálkodott és 65,1 százaléka képes volt segítség nélkül ágyból, székből felállni. Ezek az arányok igen jónak tekinthetők a 90 éves és idősebb korosztály esetén.

A válaszadók 21,7 százaléka nem volt képes sétálni, 3,3 százaléka egyedül nem tudott öltözködni, 4,7 százaléka önállóan nem tudott tisztálkodni, 1,4 százaléka pedig nem volt képes ágyból felkelni, székből felállni. Összességében nem számottevő az inaktivitás a korosztály mozgékonyágát illetően.

Az IADL vizsgálat (Lawton-Brody 1969) az instrumentális napi tevékenységek önálló véghezvitelének mérésében nyújtott segítséget. A háromfokú mérőskála a „nem szoktam” változóval egészült ki: ezáltal kifejezésre juthatott egy árnyaltabb megközelítés, azaz amikor helyette elvégzik, illetve nem az ő feladatához tartozik az adott tevékenység (pl: férfiak esetében egyes háztartási munkák). Bevásárlást önállóan 17,5 százaléuk végzett, ami 2 százalékkal kevesebb, mint amit a 80 évesek és idősebbek vizsgálata során Szűcs (2000) tapasztalt. A 90 évesek és idősebbek 26,4 százaléka segítséggel vásárolt be, nem szokott bevásárolni 40,6 százaléka, 10,4 százaléka nem volt képes már rá, vagyis jelentős részükre már nem jellemző az önálló bevásárlás.

Ételt önállóan készített közel egynegyedük, míg a 80 évesek és idősebbek (Szűcs 2000) több mint egyharmada, azaz ennél a tevékenységnél nagyobb az eltérés, mint az előző esetben. A 90 évnél idősebbek 29,2 százaléka segítséggel főzött, nem szokott főzni egyharmaduk, és nem volt képes főzni 7,5 százaléuk, vagyis 71,1 százaléuk nem volt képes ilyen típusú önálló tevékenységre. 31,6 százaléuk önállóan takarított, 27,4 százaléuk önállóan mosott.

Pénzügyeit, hivatali ügyeit önállóan 18,4 százaléuk, segítséggel 17,4 százaléuk végezte. Nem szokott ilyen jellegű tevékenységet végezni 43,4 százaléuk, 7,1 százaléuk pedig nem volt képes erre, vagyis a megkérdezetteknek kb. 50 százaléka már nem látott el hivatalos, pénzzel kapcsolatos teendőket.

Jelentős mértékben, 34,4 százalékban találtunk viszont olyan időseket, akik nem végeztek semmilyen fizikai tevékenységet.

A nagyobb arányban végzett rendszeres szellemi tevékenységek közé tartozott a televíziózás (69,3 %), az olvasás (50,5 %) és a rádióhallgatás (43,9 %). Azok, akik semmilyen szellemi tevékenységben sem vettek részt, a fizikaihoz képest kevesebben voltak, 9,9 százalékot képviseltek.

A megkérdezettek közel háromnegyedének MMSE eredményei alapján jó kognitív státusa volt, és kétötödük depressziós tüneteket sem mutatott.

Szociális kapcsolatok

A megkérdezettek jelentősebb csoportja aktív szociális életet élt. Baráti társaságba korábbi életében a megkérdezettek 71,7 százaléka járt, a kérdés időpontjában is járt 18,9 százalékuk. Egyesület, szervezet tagja régen 57,5 százalék volt, idős korukra ez 31,6 százalékra csökkent, amely igazán jónak mondható arány. Igazolódik az a megállapítás, hogy idős korban az emberek inkább minőségi és nem mennyiségi kapcsolatokra törekszenek (Carstensen 1992), azok, akik régen jártak, és most nem járnak baráti társaságba, négyötödét teszik ki a régen baráti társaságba járóknak. Valós az a veszély, hogy a barátok, ismerősök elvesztésével a passzivitás erőteljesebbé válik az idős emberek számára (Losonczi 1995).

A gyermekek nevelése céljából fontosnak és szükségesnek ítélt értékek

A megkérdezettek a ma generációjának felnövekedése szempontjából a családi (engedelmesség, családcentrikusság, iskoláztatás, következetesség, kötelességtudat, takarékoság, tisztelet), a jellembeli (becsületesség, függetlenség, hazaszeretet, jó modor, kitartás, munkabírási, önzetlenség, segítőkészség, szemérmesség, szerénység,) és a lelki értékek közül a lelki élet értékeire (alkalmazkodóképesség, békesség, hit, jószág, megbocsátás, szeretet, türelem) való törekvés fontosságát hangsúlyozták leginkább.

Hasonló témájú hazai és nemzetközi kutatások

Kutatási eredményeink egy részét célcsoportunktól kissé eltérő életkorú, százéves személyekkel végzett kutatási eredményekkel is összehasonlítottuk, azzal a szándékkal,

hogy feltárjuk a hasonlóságokat és különbségeket közöttük. 1960-ban, 1970-ben és 1987-ben végeztek hazai adatfelvételeket a 99. életévüket betöltött állampolgárokkal (Beregi-Klinger 1989) (Klinger 1990). Az 1987-es vizsgálat (továbbiakban A.) eredményei a debreceni vizsgálatéval (továbbiakban B.) hasonló nagyságrendű volt, a debrecenivel közel azonos, 50 férfi és 168 nő adatait elemezte és értékelte. A válaszadók apai halálozási kora 89 év felett nem tért el lényeges mértékben, közel 10 százalék (A.) és 6,1 százalék (B.) volt. Az anyai halálozási korra ugyanez vonatkoztatható, 15 százalék (A.) és 10,3 százalék (B.) volt. (Klinger 1990) Családi állapot tekintetében a férfiak esetén 29,1 százalékkal alacsonyabb (B.), csupán 50,9 százalékos özvegyiség állt fent, a nők 86,6 százalékos arányú özvegyége (B.) azonban nagyon megközelítette a korábbi 89 százalékos arányt (A.). (Beregi and Klinger 1989) Intézményben a férfiak kisebb aránya élt Debrecenben. (Klinger 1990)

17,8 százalékuknak (A.) önállóan ment a mozgékonyt és a mindennapi tevékenységet egyaránt jelentő sétálás. Ettől az aránytól jóval többen, 33 százalékuk tudott sétálni a debreceni kutatásban (B.). A sétálásra képtelenek aránya fordított a korábbi kutatáshoz képest, 11 százalék (A.) és 21,7 százalék (B.) (Klinger 1990).

Korunk negyedik hatalmi ágaként is emlegetik a médiát, amely nagy hatással volt az idős emberek életére is, az elmúlt majdnem 20 év alatt életükben jelentősen megnőtt a médiahasználat. A férfiak rendszeres rádióhallgatása és újságolvasása a korábbi (Klinger 1990) és a jelenlegi kutatásban is domináns, a tévénézésben a nők a mostani debreceni kutatásban kevéssel nagyobb részvételt mutattak a férfiakhoz képest. A legnagyobb arányú növekedés a tévénézés terén figyelhető meg mind az elemi, mind a középfokú végzettségűek körében. A közép- és felsőfokú végzettségűek tévénézése 78,7 százalékos volt, 10 százalékkal magasabb, mint az elemi végzettségűeké. Ez a különbség a duplája volt régen. (A.) A rádióhallgatás terén kevesebb, mint egynegyedére csökkent az eltérés. Újságot régen az elemi végzettségűek 37 százaléka, most 43,6 százaléka olvasott. A közép-és felsőfokú végzettségűek körében ez a tevékenység 158 százalékkal nőtt (B.), a két külön iskolai végzettségű csoport között 159 százalékos a különbség, a magasabb iskolai végzettségűek javára.

Annak az iskolai végzettségre utaló megállapításnak (Klinger 1990), mely szerint mind az iskolázottság hiánya, mind az iskolázottság megléte elősegítheti a nagyobb valószínűségű hosszúéletűséget, eredményeink nem mondanak ellent. Egy japán tanulmány is megerősítette, a magasabb iskolai végzettség nem szükségszerűen egyértelmű magyarázó tényezője a különlegesen magas életkor elérésének (Tauchi et al. 1999). A japán kutatók 1992-ben kezdődő, Tokióban, Aichi és Okinawa előjáróságokban élő, összesen 1040 elemszámú százévesekről szóló vizsgálata (H. Tauchi et al. 1999) arra mutatott rá, hogy a matuzsálemek többsége személyiségükben munkaszerető, szociális és kitartó emberek. A debreceni vizsgálat szintén megmutatta, hogy a hosszúéletűség magyarázatát a döntő többség a munkaszereteten határozta meg. A személyiségvonások közül a kitartásra és a kudarckezelésre kérdezett rá a debreceni kérdőív, a válaszadók 67 százaléka ki szokott tartani saját elképzelései mellett, és 54,7 százaléka belenyugszik a sikertelen helyzetekbe. A családdal való szoros kapcsolat a debreceni megkérdezettek esetében nagyobb arányú, negyötöde a válaszadóknak, míg Aichiban alig haladja meg az 53 százalékot. Az iskolai végzettséget

illetően a tokiói felmérés 12,6 százalékos arányához hasonló, 12,7 százalékos arányban végeztek felsőfokú tanulmányokat a debreceni megkérdezettek. Anyagi helyzet tekintetében a debreceniek csupán 6,1 százaléka, míg az aichi-i válaszadók 23,5 százaléka élt nehéz körülmények között. A debreceni kutatásban idősotthonokban 24 százalék élt, ez a tokiói vizsgálatnál a kórházi tartózkodásokkal együtt 30 százalékot tett ki. A kutatás időszakában is dohányzók aránya az Aichiban dohányzók arányánál (3,2%) kevéssel alacsonyabb volt. Jelentős különbséget mutat viszont az Aichiban élők önértékelésen alapuló állapotfelmérése, a debrecenieknél nagyobb arányban, a válaszadók 55,2 százaléka értékelte jónak az egészségét.

A debreceni nem idősotthonokban élők között magasabb arányban, 36 százaléku s sétált minden nehézség nélkül, míg a tokióiak 21,7 százaléka. A debreceni idősotthoniak 23,5 százaléka, a tokiói idősotthoniak 3,5 százaléka sétált önállóan. A pénzügyi, hivatali ügyek intézésében egyáltalán nem önálló az aichi-i matuzsálemek 43,4 százaléka, a debreceni 90 évesek és idősebbek 50,5 százaléka. Mindkét nemzet esetében a mindennapi tevékenységeket (ágyból, székbe l felkelés, öltözködés, tisztálkodás, sétálás, pénzügyek, hivatali ügyek kezelése) vizsgálva a férfiak saját nemükön belül magasabb arányban tudtak önállóan cselekedni, mint a nők. Az idősotthoniakat és a nem idősotthoniakat összevetve az intézményben nem élők saját csoportjukon belül jelentősen nagyobb arányban voltak önellátóak. Ez természetesen annak is a következménye, hogy az otthonokban élő nagyon idős emberek többnyire szűkös anyagi feltételek mellett, rossz egészségügyi és mentális állapotban élnek (Rácz-Hajas 2004). Tipikus időskori betegségekkel küzdenek, hosszú évek óta egyedül élnek. Mentális problémáik egy jelentős része leginkább fizikai állapotuk romlásával, betegségekkel és fájdalmaikkal hozható összefüggésbe (Rácz-Hajas 2004)

A japán 100 éves és idősebb nők demenciája nagyobb mértékű, mint a debreceni csoportban, az MMSE legalacsonyabb értékcsoportjában a nők kevéssel nagyobb, a legmagasabb értékcsoportjában a férfiak jóval nagyobb arányban képviselték magukat. A közepes és a jó kategóriákban a nők sokkal magasabb arányban szerepeltek.

Az új-zélandi, népszámlálási adatokon alapuló százévesekről szóló közlemény (Wilkinson and R. Sainsbury 1998) szerint a 246 nőből és 51 férfiból álló népesség több mint felének nem volt iskolai végzettsége – ami igen sokkal haladja meg a debreceni arányt - felsőfokú végzettséggel pedig a nők 7 százaléka rendelkezett. Ez az arány csak 1 százalékkal kevesebb a debreceni 90 évnél idősebb nők azonos kategóriájában.

Egy görög vizsgálat (Stathakos et al. 2005) hasonló céllal kutatta a százéveseket, szeretett volna információt gyűjteni élethelyzetükről, egészségi állapotukról. A nemi megoszlás hasonlóságot mutat a debrecenivel, és mindkét célcsoport jóval meghaladta a születésekor várható átlagos élettartamot, viszont a görög matuzsálemek csak nagyon kis arányban, mindössze 2 százalékban éltek idősotthonban. Az iskolai végzettséget illetően a debreceniek sokkal nagyobb arányban iskolázottak, valószínűleg a magyar társadalmi normák jellegéből adódóan is. A teljeskörű görög populációt vizsgáló tanulmány kitért az idős embert támogató család fontosságára, amely egyrészt segít az autonómia, másrészt a kognitív funkciók ébren tartásában. A különösen aktív életet

élők (társasági élet, ADL, betegségek hiánya) a debreceni szuperaktívokhoz képest nagyon hasonló arányban, 6 százalékban szerepeltek a vizsgálatban.

Összefoglalás

A társadalom mindig is érdeklődést tanúsított azoknak az egyéneknek az életével kapcsolatban, akik valamilyen módon különleges képességekkel rendelkeznek. A ma embere számára az egyik ilyen különleges képesség a szép öregedés, a jó minőségi életet biztosító hosszú élettartam. Fontos kérdés tehát, hogy rendelkeznek-e a 90 éven felüliek különleges képességekkel kognitív státusukat, egészségi állapotukat illetően? Az öregedés mikéntje és mértéke összefügg az egyén eddigi élettörténetével, vagyis azzal, hogy az idős ember hogyan élt a felvételt megelőző évtizedek során (Lehr 1987). A kutatás nemzedékéhez tartozó emberek több olyan válságos helyzeten mentek át, amelyet képesek voltak megélni és átélni – betegségek, családtagok elvesztése, világháborúk okozta lelki és anyagi jellegű veszteségek nehezítették életüket. Születésük korszakában - a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint - 1910-1911-ben, a születéskor várható átlagos élettartam férfiak esetén 39,07 év, nők esetén 40,48 év volt. A kutatás kezdetének évében, 2004-ben férfiak esetén ez a mutató 68,59 év, nők esetén 76,91 év volt, vagyis nyilvánvaló a legidősebb generáció abszolút hátrányos helyzete a megélhető éveket figyelembe véve a jelen generációjának életesélyeihez képest. Mégis, a hátrányos helyzet ellenére szocializációjuk során olyan értékek kerültek előtérbe a korszak társadalmi és gazdasági helyzetéből adódóan, amelyek a családi és közvetlen közösség, mint biztonságot nyújtó szféra megteremtésére törekedtek (felelősségvállalás a munka területén, ésszerűség, veszteségek megélése, állhatatosság). Ezek a családi tőkébe történt befektetések aktív és passzív formában még az idősotthonokban élők számára is kamatozódtak, habár mérsékeltebben. Az ő állapotuk a mindennapi tevékenységek elvégzésében alacsonyabb önállósági szintet mutatott, mint a más lakóhelyeken élőké. Azt gondoljuk, hogy vizsgálatunk szereplői életformájuk kialakítása során központi szerepet szántak a családnak, szociális kapcsolataiknak. Nem rendelkeztek különleges szellemi képességekkel és egészséggel, és sokan maguk sem értették, hogyan is lettek „ilyen öregek”. Kognitív állapotukat tekintve a férfiak fele, a nők egyharmada kiváló állapotban volt, az egészségi állapotot érzékeltető mindennapi tevékenységek (ágyból, székől felkelés, öltözködés, tisztálkodás, sétálás, pénzügyek, hivatali ügyek intézése) önállóságában a férfiak magasabb arányt képviseltek. Tekintettel arra, hogy egy vizsgálat szerint Magyarországon a lakosság jelentős része, 30,6 százaléka panaszlik depressziós tünetegyüttesről (Kertai 1999), e korosztálynál is megtörtént a betegség felmérése, a GDS segítségével 72,5 százalékuknál (férfiaknál 50,9%, nőknél 34,3 %) nem valószínűsíthető depresszió.

A 90 évnél idősebbek olyan gazdag élet birtokosai, amely élet elég hosszú időt ölel fel ahhoz, hogy a különböző külső körülmények ellenére céltudatosan irányított maradhatott (Wilson 2004), tudatosíthatták saját előrevivő és hátráltató

tulajdonságait, és részben családjukra támaszkodva, részben azt támogatva, kellő egyensúlyban tudták ezeket a jellemvonásokat tartani. Ez különlegessé teszi őket. A ma élő fiatalok részére – amennyiben vonzó számukra a magas minőségi életkor megélése – a legidősebb nemzedék hosszú távú életstratégiája üzenetként értékelhető.

Felhasznált irodalom

Beregi, E. – Klinger, A. (1989): Health and Living Conditions of Centenarians in Hungary International Psychogeriatrics. 1989; 1: 195-200.

Carstensen, L. L. (1992): Social and emotional patterns in adulthood: Support for socioemotional selectivity theory. Psychology and Aging. 1992; 7: 331-338.

Dóra I. - Polónyi K. (szerk.) (2002): Ezüstkor. Időskorúak Magyarországon, 2002. Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium, KSH, Budapest

Folstein, M. F. – Folstein, S. E. – McHugh, P.R. (1975): „Mini-mental state”: A practical method for grading the cognitive state of patients for the clinician. Journal of Psychiatric Research, 1975;12, 189-198.

Ivan L. (1997): Ne féljünk az öregedéstől. Subrosa Kiadó, Budapest

Katz, S. – Downs, T. D. – Cash, H. R. – Grotz, R. C. (1970): Progress in development of the index of ADL. Gerontologist. 1970; 10: 20-30.

Kertai, P. (1999): Megelőző Orvostan. Medicina, Budapest

Klinger, A. (1990): Results of Demographic Study of the Oldest People in E. Beregi (ed): Centenarians in Hungary. A social, medical and demographic study. Karger: Basel. 1-21.

Kovács M. (2003): Időskori depresszió és szorongás. Springer, Budapest

Krause, N. (2004): Stressors in highly valued roles, meaning in life, and the physical health status of older adults. Journal of Gerontology: Social Sciences 2004; 59: S287-S297.

Lawton, M. P. – Brody, E. M. (1969): Assessment of older people: self maintaining and instrumental activities of daily living. Gerontologist. 1969; 9: 179-186.

Lehr, U. (1987): The elderly patient in Medical Practice 1-58 in W. Meier-Ruge (eds.): The elderly patient in General Practice. Karger : Basel. 1987.

- Losonczi Á. (1995): Az öregek sorsa a váltakozó múltak jelenidejében in: Kötet az idősekről (szerk: K. Lévai) „Esély” Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálat, Budapest
- Mollenkopf, H. – Marcellini, F. – Ruoppila, I. – Flaschenträger, P. – Gagliardi, C. – Spazzafumo, L. (1997): Outdoor mobility and social relationships of elder people. *Archives of Gerontology and Geriatrics*. May-June 1997; 24: 295-310.
- Motta, M. - Bennati E. – Ferlito, L.- Malaguarnera, M. – Motta, L. and Italian Multicenter Study on Centenarians (IMUSCE) (2005): Successful aging in centenarians: myths and reality. *Archives of Gerontology and Geriatrics*. May-June 2005; 40: 241-251.
- Rácz A. – Hajós Zs. (2004): Care Work nemzetközi idősellátás-kutatás hazai tapasztalatai In: Balogh Emese (szerk.): A szociális ellátórendszer működéséről, kihívásairól. Kapocs könyvek 7. NCSSZI, Budapest
- Stathakos, D. – Pratsinis, H. – Zachos, I. - Vlahaki I. – Gianakopoulou, A. – Zianni, D. – Kletsas, D. (2005): Greek centenarians: Assessment of functional health status and life-style characteristics. *Experimental Gerontology*. 2005; 40: 512-518.
- Szűcs Z. (szerk.) (2000): Az időkorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon. KSH, Budapest
- Tauchi H. – Sato, T. – Watanabe, T. (eds.) (1999): Japanese Centenarians. Institute for Medical Science of Aging, Aichi Medical University, Aichi: Japan.
- Van-Marwijk, H.W. – Wallace, P. - de-Bock, G.H. – Hermans, J. – Kaptein, A.A. – Mulder, J.D. (1995): Evaluation of the feasibility, reliability and diagnostic value of shortened versions of the geriatric depression scale. *British Journal of General Practitioner*. 1995; 45(393): 195-199.
- Wilkinson, T. J. – Sainsbury, R. (1998): A Census-Based Comparison of Centenarians in New Zealand with Those in the United States. *Journal of American Geriatric Society*. 1998; 46: 488-491.
- Wilson, R. S. - Mendes De Leon, C. F. – Bienias, J. L. – Evans, D. A. – Bennett, D. A. (2004): Personality and Mortality in Old Age. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 2004;59B: P110-P116.

MÁTÉ DOMICIÁN

*Az iskolázottság szerepe a munkatermelékenységben
egy ágazati megközelítésben¹*

A visegrádi országok példáján keresztül

Bevezetés

Az egyes országok gazdasági teljesítménye között megfigyelhető különbségek kutatása szinte egyidős a közgazdaságtannal. A fejlődést alapvető forrásait elsők között Solow (1956) vezette be a szakirodalomban. Az eredeti modellből viszont gyakorta tévesen levonják azt a következtetést, hogy hosszú távon az egy munkavállalóra eső jövedelem (munkatermelékenység) növekedési rátájának minden országban meg kell egyeznie. A modellből viszont csupán a gazdaság átmeneti dinamikájának egyfajta feltételes „választ” ragadhatjuk meg a termelési tényezők akkumulációján keresztül. A növekedés valódi okát, amennyiben ténylegesen meg kívánjuk találni, akkor azt magából a modellből kell levezetnünk (Czeglédi 2007). Az endogén megközelítési mód azonban nem újszerű követelmény, hiszen Schumpeter (1912; 1980) szerint, csak az „önmagára hagyott” és külső hatásoktól mentes gazdaság változásait tekinthetjük fejlődésnek.

A gazdasági növekedés szektorális vizsgálatainak a képzettségek szerinti megközelítést elsősorban az indokolja, hogy mennyire különbözőek az egyes ágazatokon belül a termelés során alkalmazottak jártassága. A kutatókat szintén nagyon régen érdekli a munkapiaci kínálatot és keresletet meghatározó tényezők lehetséges magyarázatai. A kínálati oldalon szereplő és különböző képzettséggel bíró munkavállalók iránti keresleti igény volumenét alapvetően a munkatermelékenység alakulása határozza meg. A kereslet struktúráját pedig közvetlenül a foglalkoztatottak ágazati megoszlása és az egyes ágazatok foglalkozás és a szakképzettség szerinti összetétele határozza meg. (Tímár 1996).

A tanulmányban elsősorban a keresleti oldalon bekövetkezett szektorális változásokra, illetve az iskolázottság és a munkatermelékenység kapcsolatára koncentrálok. A vizsgálatok során mindvégig amellet érvelek, hogy az országok gazdasági teljesítményét

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

egyik lényeges dimenzióként az alkalmazottak képzettségében rejlő ágazati különbségek határozzák meg. A következő fejezetben először arra a kérdésre keresem a választ, hogy az utóbbi évtizedek makrogazdasági változásai az 1985 és 2008 közötti időszakban a kibocsátás és a foglalkoztatás alakulásában milyen tendenciákat eredményeztek az ágazatok struktúrájában. Másrészt még arra vagyok kíváncsi egy egyszerű dinamikus modellspecifikáción keresztül, hogy az egy munkavállalóra jutó kibocsátást a foglalkoztatás, illetve az iskolázottság alakulása hogyan befolyásolja hosszú távon a különböző képzettségi szinteket igénylő szektorokban. Az eredményekből végezetül néhány következtetést fogalmazok meg.

A gazdasági növekedés és a foglalkoztatás ágazati vizsgálata

A fejezetben az elemzés első lépéseként először az egyes szektorokat a munkavállalók képzettsége alapján klasszifikálom. Ezután ismertetem az általam alkalmazott adatbázisokat, majd egyszerű leíró statisztika segítségével megvizsgálom az utóbbi évtizedekben a kibocsátás és a foglalkoztatás alakulásában bekövetkezett makrogazdasági tendenciákat az alábbi ágazati struktúrában. Az ágazati besorolást az OECD által használt (ISIC REV. 3.) szabványnak és az EUROSTAT Nemzetközi Oktatási Standardjának (ISCED) figyelembe vételével, valamint van Ark et al. (2003) ajánlásai alapján rendszereztem. A magas (HS), közepesen magas (HIS) és alacsony (LIS), illetve alacsony (HS) képzettségi szinteknek megfelelő ágazati csoportosítást az (1. táblázat) tartalmazza részletesen.

1. tábla. Az iparágak besorolása a különböző képzettségi szinteket igénylő állásbelyek alapján

Képzettségi szintek	ISIC REV. 3.
Magasan képzettek (HS)	23(Szén és finomított olaj), 24(Kemikáliák), 30(Munkaügyi berendezések), 32(Elektromos vezetékek), 321(Telekommunikációs eszközök), 322(Rádió, TV), 323(Pénzügyi közvetítők), 65(Biztosítás), 66(Egyéb pénzügyi közvetítők), 67(Pénzügyi tanácsadás), 70(Ingatlan), 72(Számítástechnika), 73(K+F), 74(Üzleti szolgáltatások), 75(Közigazgatás), 80(Oktatás).
Közepesen-magasan képzettek (HIS)	33(Orvosi eszközök), 331(Tudományos eszközök), 33-331(Egyéb eszközök), 35(Egyéb szállítási eszközök), 351(Hajóépítés), 352(Repülőgépgyártás), 352/359(Vasút), 40(Elektromos), 41(Gáz és víz), 62(Légi szállítás), 63(Utazás), 64(Kommunikáció), 71(Gépek bérlése), 85(Egészségügy).

Közepesen-alacsonyan képzettek (LIS)	20(Erdészet), 21(Papír), 22(Nyomda), 28(Előregyártott műszerek), 29(Mechanikus műszerek), 31(Elektronikus eszközök), 31(Hűtő berendezések), 31/313 (Egyéb elektromos eszközök), 45(Építőipar), 50(Kereskedelem), 51/52(Nagy és kiskereskedelem), 60/61(Szárazföldi és vízi szállítás)
Alacsonyan képzettek (LS)	1(Mezőgazdaság), 5(Halászat), 10-14(Bányászat), 15-16 (Élelmiszer), 17(Textília), 18(Ruházat), 19 (Bőr és cipő), 25(Műanyag), 26(Üveg), 27(Alap fémipari termékek), 34(Motor), 36-37(Újrahasznosítás), 55(Szálloda), 90-93(Szociális munka)

Forrás: van Ark et al.(2003) besorolása alapján saját szerkesztés.

Az Európai Unió által finanszírozott KLEMS Projekt keretében létrehoztak egy nyilvánosan hozzáférhető és a maga nemében egyedülálló adatbázist. A kutatás eredményeként ágazat specifikus bontásban mintegy 56 szektorban² a gazdasági növekedés, a foglalkoztatás, a beruházások stb. vizsgálhatók meg a legutolsó frissítésnek (2011) köszönhetően egészen 2008-ig számos OECD országra vonatkozóan. A munkatermelékenység kiszámításához egyrészt a kibocsátásra, amelyet a Bruttó Hozzáadott Értékkel³ (GVA) helyettesítettem konstans árakon (1995), illetve másrészt az egyes ágazatokban alkalmazottak számára volt szükségem. A dinamikus modellspecifikációnál továbbá a beruházási rátát az ún. Penn World Table (PWT, 2014) adatbázisból nyertem, amelyet Heston et al. (2006) munkásságának köszönhetjük. Az adatbázisokból az 1985 és 2008 közötti időszakra vonatkozóan így mintegy 24 OECD tagország vizsgálható: az EU-15 országok mellett Ausztrália, Japán, Kanada, Dél-Korea és USA és még négy további visegrádi ország (Csehország és Szlovákia, Lengyelország és hazánk) összehasonlító elemzésére nyílik lehetőség.

Az emberi tőke elméletek fejlődésének köszönhetően a nyolcvanas évektől kezdődően számos változót alkalmaztak a humán tőke szerepének vizsgálatához az empirikus szakirodalomban. A legelterjedtebb proxy-ként gyakran a formális oktatás mellett olyan implicit társadalmi indikátorokat választottak, mint például a születéskor várható élettartam, az iskolákba beiskolázottak, illetve az átlagos iskolákban eltöltött évek száma stb. (Földvári-Leeuwen 2007). A gyakorlatban emellett három népszerű megközelítési mód terjedt el, amelyek közül az első igen népszerű ún. állomány (stock) szemléletben az iskolázottság és a kibocsátás kapcsolatát első között Denison (1967) vizsgálta meg az életkornak és a végzettségnek megfelelően. Ezzel párhuzamosan olyan általános módszertanokat fejlesztettek ki, amelyek egyrészt jövedelem, másrészt költség alapú számításokon alapulnak. Az utóbbi viszonylag elterjedtebb (prospective) megközelítést Kendrick (1976) fejlesztett ki, aki az USA példáján keresztül az oktatás látható

² Az egyes ágazatokat az ISIC (Indicators of activities for Industry and Services) Rev 3. nemzetközi szabvány alapján csoportosították.

³ A Bruttó Hozzáadott Érték megegyezik definíció szerint a különböző adókkal és szubvenciókkal korrigált a GDP-vel.

(pl. a gyermeknevelés), és a nem érzékelhető (egészség, biztonság stb.) költségeit egyaránt figyelembe vette. Az előbbi (retrospective) szemléletben abból indulnak ki, hogy a humán tőke alapvetően az egyének jövőben megszereshető jövedelméből ragadható meg (Le et al. 2003). Természetesen léteznek még az előbbi elméletek előnyeit és hátrányait kihasználó kombinált gyakorlati megközelítések is, lásd Dagum és Slottje (2000) tanulmányát, amelyben a munkavállalók egész élete során megszereshető jövedelmét a népességre jutó súlyozásával kalkulálták.

Az iskolázottság hatásainak mérésére a dinamikus panel vizsgálataim során szintén - a Groningeni Egyetem Növekedési és Fejlesztési Centruma által gondozott - PWT (2014) adatbázisból az átlagos iskolaévek számából kalkulált humán-tőke indexet használtam fel, amelyet Psacharopoulos (1994), illetve Barro és Lee (2013) alapján folyamatosan frissítenek.

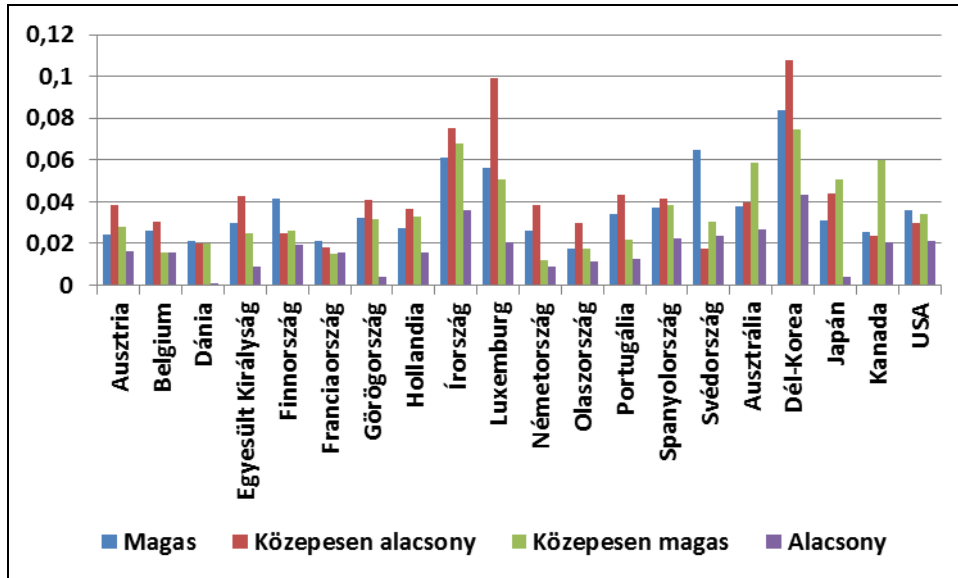
A kibocsátásban és a foglalkoztatásban bekövetkezett szektorális változások

A módszertan tesztelése előtt nézzünk meg néhány egyszerű leíró statisztikát. Az [1. ábra] tartalmazza az EU (2014) KLEMS adatbázisából rendelkezésre álló adatok alapján a számítások eredményeit a kibocsátás alakulására és néhány OECD országra vonatkozóan. Az ábrából egyrészt kitűnik, hogy a kibocsátás növekedési üteme a vizsgált országokban a magas (HS) és a közepesen magas (HIS) képzettségűeket foglalkoztató ágazatokban volt jellemzően magasabb (körülbelül 1% és 11% körüli intervallumban szóródtak az adatok) az alacsonyabb képzettségűeket igénylő ágazatokhoz viszonyítva.⁴ A legkisebb mértékű gazdasági növekedés pedig az alacsony szintű jártasságot igénylő (LS) szektorokban volt megfigyelhető (0,5% és 3% között találunk adatokat).

A középkori (1335 évi) visegrádi egyezmény alapvetően kereskedelmi célú megállapodásának felelevenítését a négy ország számára a kilencvenes évek elején (1991) még elsősorban a közös európai integráció célkitűzése jelentette. Az újabb évezredben (2004) már a kül- és biztonságpolitika harmonizációja mellett a közösségi agrárpolitika és a strukturális, illetve kohéziós alapok szolgáltattak a hosszú távú együttműködés eszközeül. Manapság viszont az energetika-szabályozás keretében a végfelhasználói árak csökkentése, a piac-összekapcsolás és az észak-déli gázfolyosó kialakítása adhat újabb lendületet az együttműködéshez. Jogosan merülhet fel a kérdés, miért indokolt számunkra ezeknek a makrogazdasági szempontból viszonylag különböző országoknak az összevetése.

⁴ Ausztráliában, Kanadában és Japánban viszont a közepesen alacsony (LIS) képzettséget igénylő szektorokban volt a legmagasabb output-növekedés.

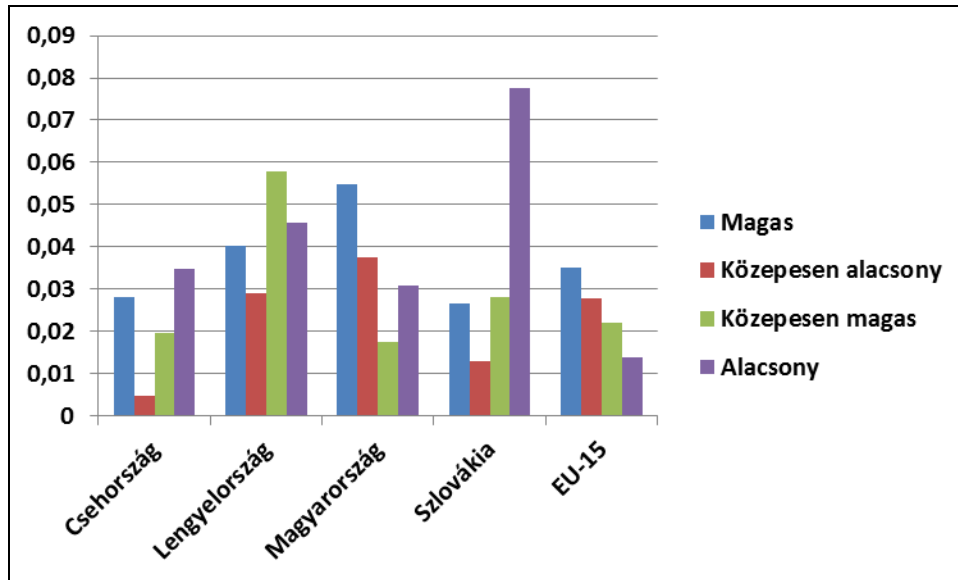
1. ábra. A kibocsátás* éves átlagos növekedési üteme az 1986 és 2008 közötti időszakban, a különböző képzettségi szinteknek megfelelő ágazatokban és OECD országokban (%)

Forrás: saját számítások és az EU (2014) KLEMS adatbázis alapján szerkesztve.

A választ a hasonló külkereskedelem szerkezet adhatja meg, hiszen az utóbbi évtizedekre mind a négy országban igen jelentős a gépjárműgyártás, illetve a rövid életciklusú elektronikai eszközök előállításának megerősödése. A következő [2.] ábrában a kibocsátás éves átlagos növekedési ütemét a visegrádi országokra vonatkozóan hasonlíthatjuk az EU átlagával össze a különböző képzettséget igénylő szektorokban.

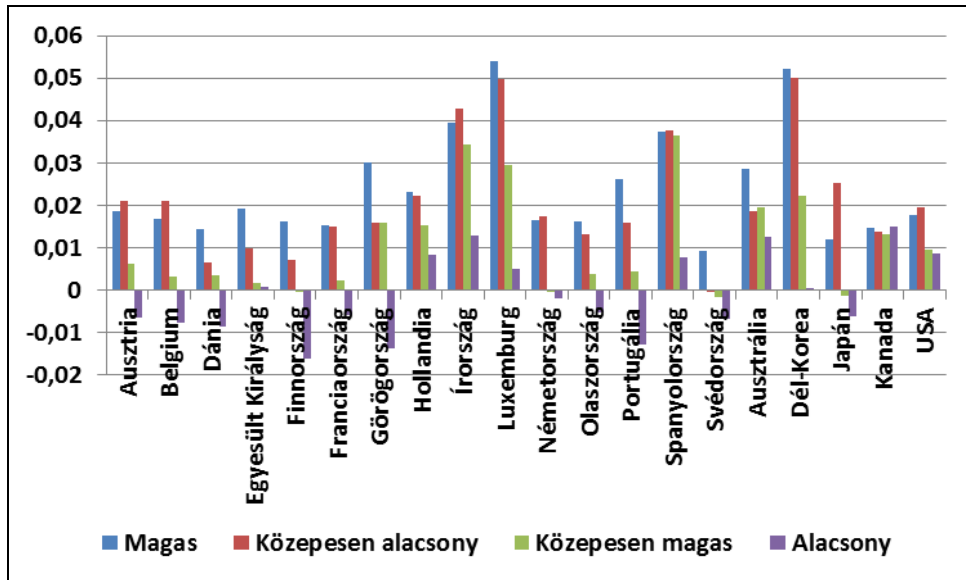
2. ábra. A kibocsátás* éves átlagos növekedési üteme az 1996 és 2008 közötti időszakban, a különböző képzettségi szinteknek megfelelő ágazatokban, és a visegrádi országokban (%)

Forrás: saját számítások és az EU (2014) KLEMS adatbázis alapján szerkesztve.

Ezek az alapvetően összeszerelésre szakosodott ágazatok egyrészt a mi megközelítésünkben nem igényelnek csak alacsonyabb képzettségű munkavállalókat, másrészt mivel a rendszerváltás óta a visegrádi országok között nem jött létre ez idáig számottevő regionális együttműködés, ergo ezek az országok jelenleg sokkal inkább tekinthetők egymás versenytársainak az általában közös (német, holland stb.) felvevő piacainak köszönhetően. Az EU-15 átlagos növekedési adataihoz a vizsgált időszakban leginkább hazánkban figyelhető meg hasonló növekedési potenciál. A precizitás kedvéért jegyezzük meg, hogy az alacsonyabb képzettséget igénylő (LS) szektorokban az egy százalékos növekedéshez képest 2 százalékponttal nagyobb expanzió volt jellemző nálunk köszönhetően az esztergomi gyártósoroknak. Csehország és Szlovákia a közös múltnak és az egymás között szorosabb együttműködés következtében paralel módon teljesített. Az északi szomszédunknál továbbá a legjelentősebb az output növekedése az (LS) ágazatokban. Lengyelország némileg „kakukktójás”, hiszen a (LIS) szektorokban teljesített kiemelkedően.

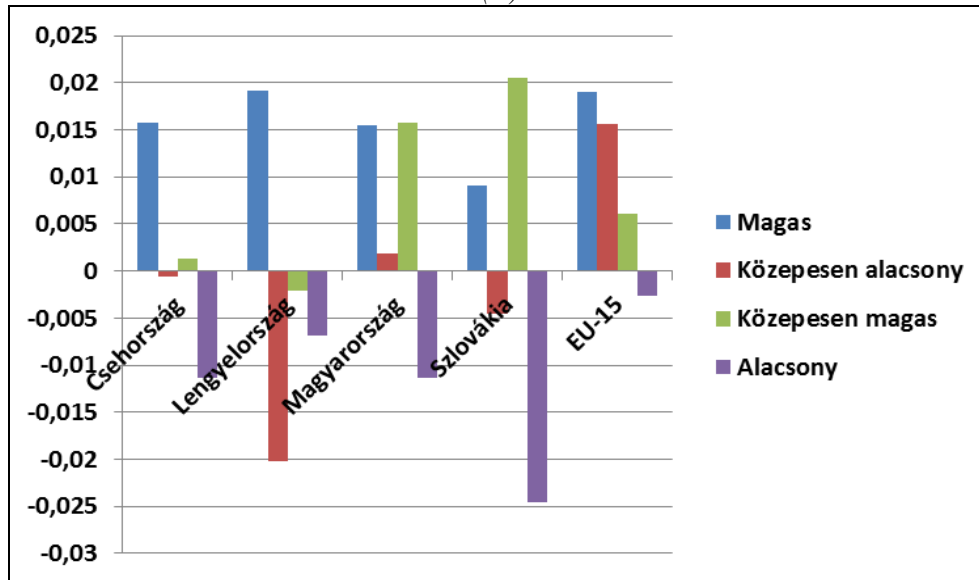
3. ábra. A foglalkoztatás* éves átlagos növekedési üteme az 1986 és 2008 közötti időszakban, a különböző képzettségi szinteknek megfelelő ágazatokban és OECD országokban (%)

Forrás: saját számítások és az EU (2014) KLEMS adatbázis alapján szerkesztve.

A [3. és 4. ábra] tartalmazza a rendelkezésre álló adatok alapján a számítások eredményeit a foglalkoztatás alakulásáról az 1986-tól az EU-15 és néhány további OECD országban, illetve a visegrádi országok esetében 1996-tól egészen 2008-ig.

4. ábra. A foglalkoztatás* éves átlagos növekedési üteme az 1996 és 2008 közötti időszakban, a különböző képzettségi szinteknek megfelelő ágazatokban, és a visegrádi országokban (%)

Forrás: saját számítások és az EU (2014) KLEMS adatbázis alapján szerkesztve.

Az ábrából egyrészt kitűnik, hogy az 1996 és 2008 közötti időszakban a foglalkoztatás növekedési üteme az összes vizsgált országban a magas (HS) és a közepesen magas (HIS) képzettségűeket foglalkoztató ágazatokban volt jellemzően magasabb az alacsonyabbak viszonyítva, illetve a legkisebb növekedés az alacsony szintű (LS) jártasságot igénylő szektorokban volt megfigyelhető. Másrészt számos országban, akár még a munkavállalók számának csökkenése szintén megfigyelhető ezekben az ágazatokban (-3% és 1% közötti intervallumban találhatunk egyaránt értékeket). Az 1996 utáni időszakokat összevetve megállapítható, hogy hazánk és Szlovákia hasonló növekedési pályán mozgott, sőt a foglalkoztatottak száma az EU-15 átlagához képest jelentősebb (többszörös) mértékben erősödött a (LIS) szektorokban (főként az autó és az elektronikai eszközök gyártás miatt). A vesztesek egyértelműen - vélhetően a mezőgazdaság időszaki gyengélkedésének is betudhatóan - az alacsony képzettséget igénylő ágazatok (LS), mivel mind a négy visegrádi országban az uniós átlagot jócskán meghaladó mértékben zsugorodtak. Lengyelország helyzete népességéből fakadóan meghatározó szerepet tölt be a régió munkaerőpiacán. A többi visegrádi országhoz viszonyítva itt a foglalkoztatás igen jelentős mértékben lecsökkent az általam vizsgált időszakban a közepesen magas (HIS) képzettséget igénylő ágazatokban. A magyarázat a gépgyártásban bekövetkezett profilváltásban keresendő, hiszen a korábban húzó ágazatként méltán elismert gdanski hajógyárak és az állami tulajdonú vasúti eszközök gyártó PESA helyett autógyári multinacionális cégek (pl. Astra, Fiat, Scania, Volvo stb.) jelentek meg és szívták fel a szakipari munkásokat.

2. tábla. A kibocsátás és a foglalkoztatás strukturájának megoszlása (%-ban), a különböző képzettségi szinteknek megfelelő ágazatokban és OECD országok átlagában

Ágazatok	MAGAS		KÖZEPESEN MAGAS		KÖZEPESEN ALACSONY		ALACSONY	
A kibocsátás részaránya (%)								
Ország/Évek	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008
Csehország	28,80 %	25,99 %	15,65 %	10,63 %	30,71 %	39,34 %	24,84 %	24,05 %
Lengyelország	26,67 %	25,48 %	10,89 %	9,12% %	34,96 %	37,54 %	27,47 %	27,86 %
Magyarország	35,74 %	38,44 %	12,70 %	11,25 %	25,64 %	29,24 %	25,92 %	21,07 %
Szlovákia	31,58 %	23,12 %	14,48 %	8,62% %	31,63 %	39,71 %	22,31 %	28,55 %
EU-15	38,08 %	44,15 %	15,91 %	15,84 %	27,99 %	25,55 %	18,01 %	14,46 %
A foglalkoztatottak részaránya (%)								
Ország/Évek	1996	2008	1996	2008	1996	2008	1996	2008
Csehország	21,48 %	25,60 %	10,68 %	10,47 %	39,47 %	39,56 %	28,37 %	24,37 %
Lengyelország	19,40 %	24,79 %	12,51 %	9,93% %	30,12 %	29,77 %	37,97 %	35,51 %
Magyarország	24,93 %	27,69 %	12,64 %	11,97 %	32,17 %	35,88 %	30,26 %	24,45 %
Szlovákia	24,66 %	26,51 %	12,05 %	11,02 %	33,49 %	41,12 %	29,80 %	21,34 %
EU-15	28,77 %	31,58 %	14,12 %	15,08 %	33,44 %	32,07 %	23,67 %	21,27 %

Forrás: saját számítások és az EU (2014) KLEMS adatbázis alapján szerkesztve.

A [2.] táblázatban a kibocsátás és a foglalkoztatás strukturájában bekövetkezett ágazati változásokat tekinthetjük át. A hosszabb távú prognózisok felállításához vizsgáljuk meg először a kibocsátás szerkezetében bekövetkezett átrendeződéseket. A magas képzettséget igénylő ágazatok részaránya az EU-15 országokban 1995-ről 2008-ra 38%-ról 44%-ra növekedett, a közepesen magasnál kb. 16%-on maradt, az alacsony intenzitású ágazatokban pedig 28%-ról és 18%-ról közel 25%-, illetve 14%-ra csökkentek. A strukturális megoszlási adatok továbbá egyértelművé teszik, hogy az aggregált gazdasági növekedésben a magas képzettséget igénylő ágazatok egyre nagyobb szerepet töltenek be az általam vizsgált EU-15 országok mellett a visegrádi

országok közül egyedüliként Magyarországon is. Emellett Lengyelországban lényegében stagnálás következett be az egyes ágazatok kibocsátási szerkezetében, kivéve a közepesen magas (LIS) szektorokat, ahol 35%-ról 38%-ra növekedett az ágazati megoszlás. Csehország és Szlovákia esete azonban teljesen ellentétes az Uniós tendenciákkal. A magas képzettséget igénylő ágazatokból az alacsonyabb képzettséget igénylő ágazatok felé összpontosult a kibocsátást meghatározó ágazatok súlya (Csehországban 43%-ról 64%-ra, Szlovákiában ettől is jelentősebben 45%-ról 67%-ra változott meg az ágazati teljesítményt jelző viszonyszám).

A foglalkoztatás struktúrájában bekövetkezett átrendeződés alapján pedig megállapítható, hogy 1995-hoz képest 2008-ra a munkapiaci-kereslet Európában (EU-15) főként a magas képzettségű ágazatok felé tolódott el (28%-ról 31%-ra növekedett az alacsonyabbak rovására 24%-ról 21%-ra csökkent) a foglalkoztatás részesedése. Magyarországon viszont inkább a (HS) és a (LIS) szektorokban figyelhető meg növekedés az alacsonyabban képzettséget foglalkoztató (LS) szektorok (30%-ról 24%-ra csökkent) kárára. Lengyelországban ugyanakkor volumenéhez képest a legnagyobb „vesztesek” a (HIS) szektorok voltak, ahol 12,5%-ról 10%-ra csökkent a munkapiaci részesedés. Érdekes módon Csehországban az EU-15 országokhoz hasonlóan a magas (HS) ágazatokból, úgy tűnik, a munkavállalók az alacsony képzettséget igénylő (LS) ágazatok felé áramlottak (21%-ról 25%-ra növekedett, illetve 28%-ról 24%-ra csökkent a megoszlási viszonyszám a két vizsgált évben). Szlovákia esete csupán annyiban tér el ezektől a tendenciáktól, hogy (LIS) szektorok súlya (33%-ról 41%-ra) erősödött meg a (LS) szektorokhoz viszonyítva, ahol (29%-ról 21%-ra) csökkent a piaci részesedés. Ezek az eredmények tulajdonképpen igazodnak a témában egy korábban végzett empirikus vizsgálat eredményeihez. A munkaerő-áramlás két fontos folyamatát, az állásszerzést és az állásvesztést megvizsgálva Morvay (2012) megállapította, hogy a cseh munkaerőpiacon a legmagasabb, míg a Szlovákiaiain pedig a legalacsonyabb volt az átlagos elhelyezkedés valószínűsége. A legkisebb átlagos állásvesztési valószínűségek pedig a cseh és a magyar, míg a legmagasabb értékek pedig a lengyel munkapiacot jellemezték.

Ezekből a leíró statisztikákból tehát kitűnik az a prognózis, hogy a munkaerőpiacokon az utóbbi évtizedekben egyre jobban szükség lehet a magasabb szintű képzettséggel rendelkezőkre, bár a precizitás kedvéért jegyezzük meg, hogy még mindig az alacsony képzettséget igénylő ágazatok biztosították (2008-ban) arányában a nagyobb foglalkoztatást (53%) a magasan képzett munkaerőt alkalmazó ágazatokhoz viszonyítva az EU-15 országokban (Szlovákiában ráadásul ez az érték több mint 60%).

A munkatermelékenység és az iskolázottság egy dinamikus panel-regressziós megközelítésben

A korábbi fejezet vizsgálati eredményei a leíró módszertan hiányosságaiból adódóan nem képes teljes körűen feltárni a foglalkoztatás és az output közötti kapcsolat természetét. Az emberi tényező képzettségének szerepét a munkatermelékenység alakulásában ezért a továbbiakban egy a témában népszerűségnek örvendő humán tőkével kiterjesztett növekedési modellel közelítem meg. A gazdasági növekedés forrásainak vizsgálatakor az eredeti Solow-modellhez hasonlóan induljunk ki egy neoklasszikus Cobb-Douglas típusú termelési függvényből (1. egyenlet).

$$Y_t = (A_t L_t)^{1-\alpha-\beta} K_t^\alpha H_t^\beta \quad (1)$$

Az egyenletben [Y] a kibocsátást jelöli, amelyet az elemzések során a Bruttó Hozzáadott Értékkel (GVA) ragadtam meg konstans árakon. [A] az ún. Teljes Tényező Termelékenység (TFP) szintén a megfelelő [t-edik] időpontban. A kibocsátás növekedésének ez a "megmagyarázhatatlan" összetevője, az ún. Solowi-maradék felfogható a tágan értelmezett technológiai haladásnak, amely alatt nemcsak az új gépeket, berendezéseket és eljárásokat, hanem akár a korszerűbb vállalatirányítási és vezetési formákat is érthetjük. [L] a humán tőke állománya, amely a szektorokban tényleges foglalkoztatottakat ragadja meg, [K] pedig a fizikai tőkeállomány. [H] jelöli a modellben a humán tőke szintjét. A termelés során állandó skálahozadékot feltételezve a tényezőket hagyományosan ($\alpha=1/3$, $\beta=1/3$) indexeltem.

A modellt ezután írjuk fel Mankiw et al. (1992) alapján egy nagyon hosszú távú ún. (steady state) egyensúlyi állapotra (2. egyenlet). Ebben az idődimenzióban a makroökonómiában azt feltételezzük, hogy a tőkeállomány, a munkaerő, sőt akár a rendelkezésre álló technológia változása szintén valószínűsíthető. Először osszuk tehát el az (1.) egyenlet mindkét oldalát [L]-el és vegyük a logaritmusát, így megkapjuk $\ln(Y/L)_t$ -t az egy munkavállalóra jutó kibocsátást. Jelöljük ezután [sk]-val a fizikai tőkeállományba történő beruházás GVA arányos rátáját ágazatonként. A neoklasszikus modellből fakadóan a munkaállomány növekedésének jelölése [n], az amortizációé [δ] és a hosszú távú technológiai haladás üteme [g], e két utóbbinak az eredeti modellnek megfelelően konstans (0,05) értéket adtam. [h] a modellben a PWT adatbázisból rendelkezésre álló iskolázottság szintjét ragadja meg az átlagos iskolaévek számával kalkulálva. Legyen $\ln[A] = a$, amelynek szintén konstans (egy) értéket feltételeztem az egyszerűsítés kedvéért, valamint [ε] jelöli az országspecifikus sokkhatásokat. A modell ezek alapján felírható a következő formulában:

$$\ln\left(\frac{Y}{L}\right)_t = a_t + \frac{\alpha}{1-\alpha} \ln(s_k)_t - \frac{\alpha}{1-\alpha} \ln(n + g + \delta)_t + \frac{\beta}{1-\alpha} \ln(h)_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

A foglalkoztatás és az egy főre jutó kibocsátás (termelékenység) közötti kapcsolat vizsgálatát természetesen minden egyes képzettségi szintnek megfelelő ágazatban egy dinamikus panel-regressziós modellben teszteltem. Az endogén növekedés elméletek

alátámasztása érdekében Arellano-Bond (1991) modellspecifikációját alkalmaztam, amely felhasználható az egyensúlyi állapot és az azt meghatározó tényezők közötti dinamikus kapcsolatok hosszú távú vizsgálatára. A szakirodalomban a módszertan alkalmazása során az egy, illetve két lépéses GMM technika közül általában az utóbbit javasolják (Peneder 2002), viszont a különböző képzettségű szektorok eredményeinek megfelelően robusztus összevetése érdekében mindkét módszerrel kalkulált eredményeket ismertetem.

A függő változó a modellben az egy főre jutó kibocsátás logaritmusának differenciája [$\Delta \ln Y$], amely a hosszú távú, egyensúlyi növekedési szintet reprezentálja [i]-edik országban és [t -edik] időpontban. A (3.) egyenletben a következő együttható az egy főre jutó reál Bruttó Hozzáadott Érték [Y] változásának az egy évvel késleltetett logaritmusos értéke szintén konstans (1995) áron számolva. A magyarázó változók esetében az endogenitás figyelembe vétele miatt továbbá minden esetben az egy évvel késleltetett predeterminált értékekkel instrumentáltam. A modell-specifikáció ezek alapján:

$$\Delta \ln Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 \Delta \ln Y_{it-1} + \beta_2 \ln(s_k)_{it} + \beta_3 \ln(n + g + \delta)_{it} + \beta_4 \ln(h)_{it} + e_{it} \quad (3)$$

A modellel vizsgált panel mérete az 1985 és 2008 közötti időszakot átfogó kiegyensúlyozatlan minta, amely 24 országot és 438 megfigyelést tartalmaz. A vizsgálati eredményeket a következő (3.) táblázat tartalmazza. A táblázat első oszlopa a korábban felsorolt magyarázó változókat összesíti.

3. tábla. A kibocsátás változását meghatározó tényezők becslése az 3. egyenlet alapján a vizsgált OECD országokban, és a megfelelő ágazatokban

Függő változó: $\Delta \ln Y_{it}$ (egy foglalkoztatottra jutó reál GVA)								
Magyarázó változók	Magas		Közepesen magas		Közepesen alacsony		Alacsony	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
konstans	1,556	1,615	2,175	2,133	2,746	2,947	4,77	4,52
	(6,77)* **	(20,68)* **	(9,41)* **	(31,12) ***	(9,06)* **	(18,1)* **	(7,89)* **	(9,89)** *
$\Delta \ln(Y)_{it-1}$	-0,122	-0,121	-0,027	-0,0287	0,013	0,015	-0,138	-0,14
	(-1,91)*	(-10,52)* **	(-0,47)	(-2,26)*	(0,2)	(1,14)	(-2,26)**	(-9,63)** *
$\ln(s_k)_{it}$	-0,009	0,001	0,029	0,023	0,182	0,185	0,174	0,171
	(-0,33)	(-0,16)	(0,94)	(3,87)* **	(5,49)* **	(19,63) ***	(5,06)* **	(17,56)* **
$\ln(n_i+g+\delta)_t$	-0,26 7	-0,252	-0,40 3	-0,397	-0,46	-0,47	-0,64 5	-0,616
	(-6,25)** *	(-17,3)** *	(-4,99)** *	(-34,7)** *	(-9,51)** *	(-30,3)** *	(-8,11)** *	(-13,89)* **
$\ln(h)_{it}$	0,516	0,371	0,54	0,532	0,282	0,263	-0,345	-0,294
	(4,88)* **	(4,74)** *	(9,80)* **	(31,12) ***	(9,06)* **	(18,1)* **	(-4,1)** ***	(-2,32)** **
Megfigyelések száma	438							
Instrumentumok és országok száma	24							
Wald-teszt	49,2** *	2324,8* **	94,7** *	5522,8 ***	95,11* **	6318,4 ***	87,41* **	4631,51 ***

Forrás: saját számítások és az EU (2013) KLEMS és az OECD adatbázis alapján szerkesztve.

Megjegyzés: zárójelben a heteroszkedaszticitás szempontjából robusztus t-statisztikák szerepelnek. *** 1 százalékos, ** 5 százalékos, * 10 százalékon szignifikáns. A táblázat (1) és (2) oszlopai a GMM során alkalmazott lépések számát jelölik

A függő változó késleltetettjei esetében a közepesen alacsony (LIS) ágazatok kivételével mindenhol szignifikánsan negatív értékeket kaptam. A szignifikancia hiánya csak annyit jelent ebben az esetben, hogy adottnak véve a korábban említett magyarázó tényezőket, a korábbi évek termelékenységében bekövetkezett egységnyi változás nem járt együtt a következő évi termelékenység növekedésével ebben az ágazatban. A beruházási ráták [sk] esetében látszik, hogy hatásuk a termelékenységre a neoklasszikus növekedési modell következtetéseihez megfelelően pozitív előjelűek, és statisztikailag szignifikánsak a magas képzettséget igénylő (HS) ágazatok kivételével.

A foglalkoztatás növekedését és a többi (konstansnak vett) amortizációt és a technológiai növekedést megragadó komponens pedig, a várakozásoknak megfelelően, minden ágazatban negatívan korrelál a termelékenység növekedésével. Emellett levonhatjuk még azt a következtetést, hogy a foglalkoztatásban bekövetkezett egységnyi változás a leginkább a magas képzettséget igénylő ágazatokban csökkenti a termelékenységet. Mindez a gazdaságpolitika döntéshozók számára hosszabb távon megnyugtató lehet, amennyiben a stabil makrogazdasági környezet, a foglalkoztatás ösztönzése és az emberi tényezőbe történő beruházások (oktatáson keresztül) támogatása áll a célkeresztjében.

A fenti gondolatmenetet alátámasztja az iskolázottság hatásaira vonatkozó eredmények. A humán tőke szerepével foglalkozó nagyszámú empirikus szakirodalomban viszonylag egyetértés mutatkozik az iskolázottság és az egy főre jutó kibocsátás közötti pozitív kapcsolat tekintetében, lásd Barro és Lee (1993), Cohen és Soto (2001), Krueger és Lindahl (2001), Portela et al. (2004) egy kivételtől eltekintve Benhabib és Spiegel (1994). A tanulmány hozzáadott értéke ezeket a vizsgálati eredményeket kiegészítve abból fakad, hogy ágazati aspektusban vizsgáltam meg a humán tőke szerepét egy dinamikus modellspecifikáción keresztül. A vizsgálati eredmények rámutatnak, hogy a magas (HS), a közepesen magas (HIS) és az alacsony (LIS) képzettséget igénylő ágazatokban valóban igaz, hogy egy egységnyi változás az iskolázottság szintjében növeli a munkatermelékenységet, viszont az alacsony képzettségű ágazatokban (LS) már ezzel ellentétben negatívan korrelál.

Összegzés és néhány következtetés

A tanulmány egy kutatás közbeni állapotot tükröz csupán, amelynek során mindvégig amellel érveltem, hogy az országok gazdasági teljesítményét egyik lényeges dimenzióként az alkalmazottak képzettségében rejlő ágazati különbségek jelentősen meghatározzák. Összegezve röviden a tanulmány legfontosabb megállapításait kijelenthető, hogy a kibocsátás növekedési üteme a vizsgált országokban a magas és a közepesen magas képzettségűeket foglalkoztató ágazatokban volt jellemzően magasabb az alacsonyabb képzettségűekhez viszonyítva. A munkakereslet alakulásáról pedig felállíthatjuk azt a prognózist, hogy a következő évtizedekben az aggregált gazdasági növekedésben és a munkapiac struktúrájában a magas képzettséget igénylő ágazatok egyre nagyobb szerepet tölthetnek be az általam vizsgált OECD országokban.

A visegrádi országok összehasonlítási alapját a hasonló külkereskedelem szerkezet adhatja meg, hiszen ezek az országok jelenleg sokkal inkább tekinthetők egymás versenytársainak regionális viszonylatban. A gazdaságpolitika döntéshozók árgus szemmel figyelik tehát ezeknek az országoknak az egymáshoz viszonyított teljesítményét. Magyarország gazdasági növekedésében bekövetkezett (átlagos) időszaki változásait a különböző képzettségi szinteket megkülönböztető ágazati struktúrában áttekintve egyrészt megállapítható, hogy hazánk teljesítménye igazodik leginkább az EU-15 országok átlagához. Emellett a magas (HS) és a közepesen alacsony képzettséget igénylő (LIS) szektorok súlya a többi vizsgált ország viszonylatában egyre jelentősebb. Az egyre növekvő ágazati részesedés pedig előrevetítette a minél magasabb iskolázottság iránti keresleti igényt a foglalkoztatásban. Hazánkban, az utóbbi évtizedekben Szlovákiához hasonlóan, ugyancsak ezekben az (HS, LIS) ágazatokban igen jelentős foglalkoztatási expanzió ment végbe köszönhetően az autóiipari és elektronikai eszközökkel foglalkozó ágazatok erősödésének.

A korábbi tapasztalatok szerint egy növekedést célzó gazdaságpolitikai döntés eredményeként, amennyiben megnövekszik az emberi tényező felhalmozásának rátája, miközben minden egyéb tényező ceteris paribus változatlan marad, akkor is csupán annyi érhető el, hogy kimozdul a gazdaság a korábbi kiegyensúlyozott helyzetéből egy magasabban állandósult jövedelem szintre. A kibocsátás növekedési rátájában tartós eredményt Gwartney et al. (1999) szerint csak a gazdasági környezet megváltozása okozhat. A modellek tehát valódi üzenete az, hogy a kezdeti emberi tőke állománya számít, azaz minél magasabb a kiinduló időpontban a humán tőke és a fizikai tőke egymáshoz viszonyított szintjének aránya, annál magasabb egy főre eső jövedelem szint keletkezik. A gyakorlatban ráadásul a kizárólag humán tőkére koncentrált gazdaságpolitika csúfos kudarcot vallott (Boettke et al. 2008) a piaci intézmények „ragadósága” miatt. Az iskolázottság és a munkatermelékenység közötti pozitív kapcsolat a (HS, HIS és LIS szektorokban) tehát számunkra azt jelenti, hogy Magyarországon a magasán képzett, és több nyelven beszélő diplomás, illetve a szakipari munkások iránt egyre növekvő igények miatt a magasabb iskolázottsági szint elérése a felsőoktatás és a szakképzések támogatásában kiemelt figyelmet érdemel az elkövetkező időszakokban. Az oktatási színvonala, illetve körülményei viszont amennyiben tartósan romlani fognak, akkor véleményem szerint igencsak megfontolandó, hogy a versenytársainkkal szemben hosszabb távon hátrányosabb helyzetbe fogunk kerülni a termelékenység viszonylatában.

A humán tőke szerepét az intézményi közgazdaságtan aspektusában szintén meg lehet még vizsgálni. Ebben az aspektusban a munkapiaci intézmények egyike sem biztosíthatja önmagában a gazdasági növekedést, hanem csupán megteremtik az „esélyt”, illetve magát a piaci környezetet a fejlődést meghatározó tényezők kialakulásához (Boeri-van Ours 2008). A szakszervezetek, a munkapiaci szabályozás (EPL), a minimálbérek, a munkanélküli ellátások (UBs) és az aktív munkapiaci politikák (ALMPs) stb. vizsgálata a további kutatásaim számára újabb lendületet adhatnak ebben a témában.

Irodalom

- Arellano, M. – Bond, S. [1991]: Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an application to Employment Equations, *Review of Economic Studies*, 58, pp. 277–297.
- van Ark, B. – Robinson, C. – Stokes, L. – Stuivenwold, E. [2003]: Industry Structure and Taxonomies, pp. 37–72, in O’Mahony, M. – van Ark, B. (ed.) *EU productivity and competitiveness: An industry perspective*. Can Europe resume the catching-up process? EC, Italy.
- Barro, R. J. – Lee, J. W. (1993): Institutional Comparisons of Educational Attainment, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 32. No. 3., pp. 363–394.
- Barro, R. J. – Lee, J. W. [2013]: Educational Attainment Dataset, (utoljára letöltve: 2013.10.16.), <http://www.barrolee.com/>
- Benhabib, J. – Spiegel, M. M. (1994): The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country and Regional U.S. Data, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 34. No. 2., pp. 143–173.
- Boeri, T. – van Ours, J. [2008]: *The Economics of Imperfect Labor Markets*, Princeton University Press. New Jersey.
- Boettke, P. J. – Coyne, C. J. – Leeson, P. T. [2008]: Institutional Stickiness and the New Development Economics, *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 67. No. 2., pp. 331–358.
- Cohen, D. – Soto, M. (2001): Growth and Human Capital: Good Data, Good Results, *Journal of Economic Growth*, Vol. 2. No. 1., pp. 51–76.
- Czeglédi, P. [2007]: *Piaci intézmények és gazdasági növekedés: a modern osztrák iskola nézőpontja*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- Dagum, C. – Slottje, D. J. [2000]: A New Method to Estimate the Level and Distribution of Household Human Capital with Application, *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 11., pp. 67–94.
- Denison, E. F. [1967]: *Why Growth Rates Differ: Postwar Experience in nine Western Countries*, Washington, D.C.: The Brookings Institution.
- EU [2014]: EU KLEMS Database, <http://www.euklems.net/> (letöltve: 2014. január 1.)
- Földvári Péter – van Leeuwen, B. [2008]: Human Capital and Economic Growth in Asia 1890-2000: a Time-Series Analysis. *Asian Economic Journal*, Vol. 22. No. 3., pp. 225–240.
- Gwartney, J. – Lawson, R. – Holcombe, R. G. [1999]: Economic Freedom and The Environment for Economic Growth, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, Vol. 155. No. 4., pp. 643–663.
- Heston, A. – Summers, R. – Aten, B. [2006]: *Penn World Table Version 6.2.*, Center for International Comparisons of Production, Income and Prices at the University of Pennsylvania.
- Kendrick, J. W. [1976]: *The Formation and Stocks of Total Capital*. New York: Columbia University Press for NBER.

- Krueger, A. B. – Lindahl, M. (2001): Education for Growth: Why and For Whom?, *Journal of Economic Literature*, Vol. 39. No. 4., pp. 1101–1136
- Le, T. – Gibson, J. – Oxley, L. [2003]: Cost- and Income-based measures of Human Capital, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17. No. 3., pp. 271–307.
- Mankiw, G. N. – Romer, P. M. – Weil, D. N. [1992]: A Contribution to the Empirics of Economic Growth, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 107. No. 2., pp. 407–437
- Morvay Endre [2012]: Sztochasztikus ciklikus munkaerő-áramlás a visegrádi országokban, *Statisztikai Szemle (90. évf.)* 9. sz. 815-843. old.
- Peneder, M. [2002]: Structural Change and Aggregate Growth, *WIFO Working Papers*, No. 182. Vienna.
- Portela, M. – Alessie, R. – Teulings, C. (2001): Measurement Error in Education and Growth Regressions, *Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 112. No. 3., pp. 618–639.
- Psacharopoulos, G. [1994]: Returns to Investment in education: A global Update, *World Development*, Elsevier, Vol. 22. No. 9., pp. 1325-1343
- PWT [2014]: Penn World Table 8.0, (utoljára letöltve: 2014. január 1.) <http://citaotest01.housing.rug.nl/FebPwt/Dmn/AggregateXs.mvc/PivotShow>
- Schumpeter, J. A. (1912[1980]): A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Solow, R. M. [1956]: A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70. No. 1., pp. 65–94.
- Tímár János [1996]: Munkaerő-kereslet 2010-ben - ágazatok, foglalkozások és képzettség szerint, *Közgazdasági Szemle (43. évf.)* 11. sz. 995–1009.

Education and Productivity in a labour-skilled sectoral approach

The purpose of this study is to estimate economic and employment growth tendencies of the 1985-2008 periods in some OECD countries. In our estimations we followed a specific taxonomy to identify the main features of output per capita growth in different labour-skilled branches. Besides determining the sectoral differences of labour demand by standard comparative statistics, we used in our model specifications a dynamic panel regression method.

All in all, we conclude that the high-skilled branches have achieved better economic and employment growth than the lower-skilled ones in most of the OECD countries. We also focus on the economic performance of the “Visegrád Group” countries. Analysing the time series panel data of these countries we also claimed that a large proportion of economic growth per capita stemmed from employment, physical capital etc. and education level correlated differently with productivity changes in each sector.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E25, J24, L16.

Keywords: Economic Growth, Education, Productivity Changes.

ÖLVETI GÁBOR

Adalékok egy debreceni család történetének kutatásához

A jelenlegi Hajdú-Bihar megye székhelyén Debrecenben élt a Weiszenberg-család. A zsidóság első bevándorlási hulláma Mária Terézia és II. József uralkodása idején érte el Magyarországot. A cseh-morva tartományokból bevándorlókat a XIX. század elején a Galáciából érkezők követték. A Debrecenhez közeli Hajdúsámsonban például már 1774-ben szervezett hitközség működött.¹ A nemesi birtokok közelsége kedvezett a termény- és a háziipari készítmények értékesítésének. II. József 1781-es zsidórendelete pedig az iparúzés jogát is biztosította részükre. A közvetítő kereskedelem, a mézárászékek és kocsmák haszonbérlete révén pedig elérték, hogy Debrecen szabad királyi város és a közeli Hajdúkerület enyhítsen a letelepedésüket gátló intézkedéseken. Debrecenben 1840-től telepedhettek meg az izraeliták, elsősorban az 1840. évi zsidókról szóló XXIX. törvény kényszerítő rendelkezéseire, amelyek előírták a zsidók szabad lakhatását az „egész Országban és kapcsolt részekben”.² A város ugyanis nemcsak a letelepedést, de annak egyik fontos feltételét a birtokszerzést is gátolta. Egészen bizonyos, hogy a lakosság zsidókkal szembeni magatartásának alapvető oka a versenytársak kiküszöbölése volt.

A kiegészéssel szentesített jogrendszer dokumentuma az 1867. évi XVII. törvénycikk, amely a zsidó lakosságnak a keresztényekkel azonos polgári és politikai jogokat biztosított.³

A következő évtizedek népszámlálási adatai Debrecen lakosságának és ezzel együtt a helyi izraelita vallásúak számának ugrásszerű növekedését reprezentálják. A 103000 fős népességhez viszonyított 9,9 %-os arányukat 1920-ban érték el. A munkaszolgálat, a deportálás, a háborús pusztítások és az azt követő kivándorlások után –az 1949-es népszámlálás adatai szerint– ez az arány 2,7 %-ra esett vissza.⁴

Az 1867-es kiegészés a polgárosodás, a szabad vállalkozás korát nyitotta meg, amely kedvezett a hagyományosan kereskedelemmel foglalkozó zsidók bevándorlásának. Különösen igaz ez Debrecen gazdaságára, amely a Tiszántúlon megőrizte központi

¹ Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. Tel Aviv, 1971. 306. /Továbbiakban I. A debreceni zsidók száz éve i. m./

² HBML IV. A. 1011/a. 110. 815/1840. /Hajdú-Bihar Megyei Levéltár./

³ Magyar Törvénytar, 1836-1868. évi törvénycikkek. Szerk., dr. Márkus Dezső. Budapest, 1895. 354.

⁴ A zsidó népesség száma településenként /1840-1941/. Szerk., dr. Kepecs József. Budapest, 1993. 158; 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Szerk., KSH. Budapest, 1950. 324.

szerepét. A gazdaság és a zsidó lakosság növekedése a vagyonosodáshoz, az izraelita hitközségek és intézményeik kialakulásához vezetett.

A különböző irányultságú hitközségek közül a világiasabb status quo nagyságát és befolyását tekintve is mindvégig meghatározó volt a debreceni zsidó hitközség életében. A vallás és közoktatásügyi minisztérium 1886. szept. 23-án hagyta jóvá a szerveződő ortodoxok alapszabályát.⁵

A status quo ante izraelita hitközség nagytemplomának építését a mai Petőfi, akkor Deák Ferenc téren –Gärtner Jakab bécsi építész tervei alapján- 1897-re fejezték be. Az egyik leszármazott írja levelében: „Különösen a Deák Ferenc utcai templom rajza vetett fel bennem kellemes érzéseket és emlékeket. Habár szüleim az ortodox templomhoz tartoztak, mi, mint diákok, akik a polgáriba és később a koedukált zsidó gimnáziumba jártunk, minden szombaton reggel ifjúsági szertartásra a Deák Ferenc utcai status-quo templomba kellett, hogy menjünk. Bizony még ma is emlékszem az egészre, az imákra, a dallamokra, az egész szertartásra, mert olyan kellemes volt. /Kellemesebb, mint bármi is az ortodox templomban./” 1910-ben adták át a Kápolnási utcai kistemplomot, amely a budapesti László testvérek tervei szerint készült el. Végül az ortodoxok szenthelye a Pásti utcán 1893-ban került átadásra.⁶

Az izraelita elemi iskola a Simonffy és Kápolnási utcák új saroképületében, 1894-ben nyitotta meg kapuit, később 1924-ben a zsidó gimnázium szintjével bővítették. A status quo izraelita hitközség polgári leányiskolája 1909-ben a Deák Ferenc téri templomtelken, az ortodox népiskola pedig a mai Bajcsy-Zsilinszky és Tóth Árpád utca sarkán épült meg ugyanebben az évben.⁷

A zsidó lakosság az iparból és a kereskedeleméből élt, ezért Debrecen belvárosának nyugati, a Széchenyi és Mester utcák által határolt részen telepedett meg, közösségi intézményeikhez közel.

A Weiszenberg család ebben a városrészben a mai Szepességi utcán lakott. Ahogyan az egyik fiatal éveire emlékező –már idézett-leszármazott írja: „... amikor még békésen, nyugodtan éltünk és aránylag boldogok is voltunk az egész családom körében.”

A szerző a családtörténeti kutatást segítő ismereteket a leszármazottal folytatott levelezésből merítette. Tehát az előforrás jelentősége a feltáró munkában nagyon fontos volt.

Weiszenberg Jakab a betelepülő család férfi tagja 1834-35-ben született a Szepes megyei Wünschendorfban. /a mai Ausztria, Stájerország/. Debrecenbe az 1870-es évek elején költöztek be. Az 1870. évi zsidóösszeírásban még nem található a név, de 1873 februárjában már ecetkészítő ipar gyakorlására kapott engedélyt a hatóságtól. 1878-ban az ecetkészítésen kívül rongy- és csontkereskedésre is váltott ipart. A vállalkozó életkora és a születési helye többek között az iparlajstromi bejegyzések alapján tudható meg. Ahogyan a születési, úgy halálozási anyakönyvét sem sikerült

⁵ HBML IV. B. 1405/b. 448. k. 6770. iktatószám tárgya.

⁶ A debreceni zsidók száz éve i. m. 77-78., 94.; HBML IV. B. 1405/b. 411. d. 14203/1929.; a levéltári kutatást 1996-ban kérvényező- nemrég elhunyt Weiszenberg Judit leveléből idéztem.

⁷ Uo. IV. B. 1414/b. 9. d. II. 2. 1895.; uo. IV. B. 1405/b. 395. d. 19261/1928.; uo. 503. k. 11865. iktatószám tárgya; uo. 211. d. IV. A. 20/1909.

megtalálni, ezért közvetett módon közigazgatási iratokból lehetett következtetni az elhalálozás lehetséges idejére. Egy 1903. ápr. 23-án kelt névjegyzék tanúsága szerint 1886. szept. 29-én lépett át a status quo alapon szervezett hitközségből az autonóm ortodoxba. A másik irat a városi Tanács 1891. évi iktatókönyve, amelyben özv. Weiszenberg Jakabné fásszín készíttetéséhez kért engedélyt, tehát férje ekkor már nem élt.⁸

Az iparlajstromok lapozgatása kapcsán egy lényeges szervtörténeti érdekességre kell felhívni a figyelmet. A szabad királyi városokban a rendőrség önkormányzati szervezet maradt egészen 1920-ig, az államrendőrség kiépítéséig. Az átszervezésig betöltötte az I. fokú iparhatóság jogkörét is, tehát a lajstromok Debrecenben is a rendőr-főkapitányság iratai között található meg. A rendőrség államosítása után az iparhatósági feladatokat a városi Tanács VI. ügyosztálya vette át.⁹

A letelepülő családfő felesége Frankel Katalin 1843-ban a Nyitra megyei Bajnán született, és 1905-ben Debrecenben az akkor Tizenhárom város utca 39. sz. alatti családi házban hunyt el. Az anyakönyvi bejegyzés szerint Mandel Kornél magánzó Simonffy u. 56. sz. alatti lakos, az elhunyt lánya, Weiszenberg Szeréna nevében jelent meg a hatóság előtt az esemény bejelentésére. Frankel Katalin özvegyként terménykereskedéssel foglalkozott és haláláig együtt élt az édesanyjával, Frankel Józsefnével.¹⁰

A Weiszenberg- testvérek a megboldogult édesanyjuk elhunytja után a lakásukon imádkozás céljából magánimaházat tartottak fenn. Mindez történt a debreceni ortodox anyahitközség engedélye nélkül, ezért hatósági ügy lett belőle. Ezt a jogkört a vallás és közoktatásügyi miniszter 18171/1905. sz. rendelete a szervezet hatáskörébe utalta. Ezen kívül a hitközség elnöke kifogásolta, hogy a magánimaház fenntartása miatt a közösséget anyagi hátrány érte, hiszen a biblia felolvasások alkalmával adni szokott adományoktól elesett. „Már megtaláltam azokat az oldalakat, ahol a Weiszenberg család imaházával kapcsolatos 'események' vannak elismerve. Hihetetlen, hogy milyen kicsinyesek voltak az Orthodox vezetők!”- írja a leszármazott, hozzátéve „Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy valamikor később az engedélyt biztosan megkapták, mert én világosan emlékszem arra, hogy az én gyerekkoromban az imaház bőven működött és nagyon népszerű volt, de soha senki sem fizetett érte.” A testvérek kihallgatási jegyzőkönyve szerint, az imádkozások alkalmával begyűlt csekély adományt az anyahitközségnek adták át a Talmud- Tóra céljaira, legfőképpen a gyerekek héber nyelvű tanítására. Az ügyet a városi Tanács az 1907. márc. 21-i ülésén hozott határozatával zárta le, amelyben utasította a rendőr-főkapitányságot az imaház bezárására.¹¹

Az érdekes esemény közreműködői pedig a Weiszenberg testvérek, Vilmos, Hugó és Sándor. A már említett Szerénán kívül az ötödik gyerek Miksa volt, aki agglégényként

⁸ Uo. IV. B. 1109/p. 87. k.; uo. 1410/g. 1, 2. k.; uo. IV. B. 1405/b 242. d. VI. 10/1903.; uo. 458. k. 6938. iktatószám tárgya.

⁹ A helytörténetírás levéltári forrásai II. 1848-1944. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 4. szám. Szerk., Komoróczy György. Debrecen, 1972. 192, 197.

¹⁰ HBML XXXIII. 1. 18. c. 130. k.

¹¹ HBML 1405/b. 208. d. IV. A. 29/1907.

élte le az életét, és egy 1896-os iparlajstromi bejegyzés szerint kereskedelmi ügynök volt.¹²

Vilmos az 1937-es képviselőválasztási névjegyzékben található beírás alapján 1865-ben született Temesváron. 1895-ben, amikor Weissenberg Vilmos megvásárolta a Nyugat utcai házukat, a balmazújvárosi Greger Sarolta már a felesége volt. A házaspárnak nem voltak gyerekeik. Vilmos 1907-től kezdetben a lakásukon, majd a Piac u. 19. sz. alatt képkereskedőként dolgozott. A következő évben ugyanitt cipő és divatáru üzletet működtetett. 1909-től 1916 márciusáig a Tizenhárom város utcán Weiszbrun Sámuelné született Weissenberg Rózával társként terménykereskedéssel foglalkozott. A már idézett 1937-es képviselőválasztási jegyzékben magánzó.

Vilmos 1942-ben halt meg, amikor a Nyugat utcai lakás tulajdonjogát a hagyatékátadó végzés alapján özv. Weissenberg Vilmosné javára írták át. A tulajdoni lapból az is kiténik, hogy 1946-ban az elhagyott javak kormánybiztosának hajdúmegyei és debreceni megbízottja az ingatlanra elidegenítési tilalmat rendelt el, majd 1952-ben államosították. Az esemény következik abból a tényből, hogy az özvegyet 1944-ben deportálták.¹³

Weissenberg Hugó Herman 1875-ben Debrecenben, a felesége Groszmann Malvin 1884. aug. 20-án, Hajdúbagason született. A családfő az ezredfordulón a Tizenhárom város utcán nyitotta meg terménykereskedését, amelyet 1905 és 1915 között Vilmos bátyjával közösen működtetett, majd 1920-ban szüntette meg. 1921-ben ugyanitt, de akkor már névváltozás folytán Szepességi utcán Sándor öccsével folytatta kereskedelmi tevékenységét, egészen 1928-ig. A telephelyen ócska vas, fém, vas és fémipari kellékeket forgalmaztak. A testvérek útja elvált, ugyanis Hugó 1928-ban önálló céget alapított, Simonffy u. 57. sz. alatti főteleppel. Ezzel kapcsolatosan a Debreceni Királyi Törvényszék irataira kell felhívni a figyelmet, hiszen a törvényszék a polgári és büntetőperek mellett cégbírósi ügyeket is intézett. Később Hugó egyéni cége a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. tc. hatálya alá esett. A m. kir. kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter 50.500/1944. sz. rendelete értelmében az üzlet szerepelt az árukészletet és az üzleti berendezést zár alá vett kereskedőkről szóló listán, amely a Debreceni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara iratai között található. 1948-ban Hugó az iparigazolvány bemutatása után a Simonffy utcán, majd 1950-től egy évig a Szepességi utcán az ipar megszűntéig működtette kereskedését.¹⁴

Debrecenben Hugó házasságából 7 gyerek született. Személyi adataik feltárásánál az anyakönyvi kivonaton kívül az iskolai felvételi naplóra kell felhívni a figyelmet. A két irattípust együttesen alkalmazva a családtagok névsorát többé-kevésbé össze lehetett állítani:

- József született: 1905. dec. 13-án,
- Gizella született: 1906. dec. 3-án,

¹² Uo. IV. B. 1406/g. 151. k.

¹³ Birtoklap. Földhivatali irat; HBML IV. B. 1406/g. 152. k.; A debreceni zsidók száz éve i. m. 383.

¹⁴ HBML IV. B. 1406/g. 151, 152, 153. k.; uo. VII. 4/d. 82. cs.; uo. IV. B. 1416/g. 149. k.; uo. IX. 201/b. 654. k.

- Ernő születési dátuma ismeretlen, viszont a deportáltak és a lakástulajdonosok között is megtalálható, vélhetően 1906 és 1909 között látott napvilágot.
- Ilona született 1909. ápr. 17-én.
- Andor születési anyakönyve nincs meg, az iskolai bejegyzés - tudniillik 1909. dec. 17- pedig helytelen.
- Magdolna született 1914. nov. 14-én.
- Szidónia 1920. febr. 20-án látott napvilágot. A neve csak az iskolai iratokban található, de sem a deportáltak, sem az 1952-ben államosított Simonffy utcai lakásuk tulajdonosai között nem szerepel.¹⁵

A családfő 1936-38. között tagja volt a debreceni izraelita szentegylet választmányának. 1944-ben deportálták, de az iparlajstromi bejegyzések arról tanúskodnak, hogy hazatért és rövid ideig folytatta a kereskedést. Felesége valamikor a 40-es évek elején halt meg.¹⁶

Weissenberg Sándor az ötödik testvérként 1884. márc. 3-án Debrecenben látott napvilágot. Felesége Klein Margit 1890. június 22-én Biharnagybajomban született, Klein Lipót vegyeskereskedő és Spitzer Jetti házasságából. „Azt is tudom, hogy a szüleim megesküdtek 1910. június 22-én, pontosan az édesanyám 20-ik születésnapján. /Egy imakönyvben volt ez a dátum, amit szerencsére, mivel senkinek sem kellett, megtaláltuk a veszélykor után/” - írja levelében a visszaemlékező leszármazott.

Debrecen 1910-es házjegyzékében Weissenberg Sándor az akkori IV. kerületi Tizenhárom város u. 39. sz. alatt háztulajdonosként szerepel.¹⁷ Itt működtette 1909-től ócskavas kiskereskedését, amelyet 1947-ben töröltek az iparlajstromból. A fentiekben már említésre került, hogy ugyanitt 1921 és 1927 között Hugó bátyjával társként terménykereskedéssel is foglalkozott. Ettől kezdődően mindketten önállósultak, és míg Hugó a Simonffy utcán, Sándor a Szepességi u. 39-41. sz. alatti főteleppel egyéni céget alapított, amely vas, fém, cső, szerszám és műszaki cikk, valamint ócskavas, fém, cső, szerszám és műszaki cikk kiskereskedésként került bejegyzésre. A 41. szám alatti telephely vétel jogcímén éppen a cégalapításkor került a kereskedő tulajdonába, amelyet aztán 1952-ben államosítottak. 1928-ban Sándor a Nyugat u. 38. sz. alatti telephelyen kovácsszén, faszén és kocsz kiskereskedéssel is foglalkozott. 1944-ben a zsidó ipar és kereskedelem korlátozására hozott rendelet alapján Sándor cégének árukészletét és üzleti berendezését zár alá vették. 1947-ben az iparrevízió alkalmával a hatóság mindkét kiskereskedés engedélyét törölte.¹⁸

A megtalált születési, illetve elemi iskolai anyakönyvekből hat gyerek adatait sikerült kigyűjteni.

¹⁵ Uo. VIII. 186/a. 3-6. k.; A debreceni zsidók száz éve i. m. 383.; HBML XXIII. 6/c. 3. d; Weissenberg Judit leszármazott közlése.

¹⁶ HBML IX. 201/b. 654.; A debreceni zsidók száz éve i. m. 383.

¹⁷ HBML IV. B. 425/k. 1. k.; Debrecen sz. kir. város belsőségének /régi belsőség és szőlőskertek/ házjegyzéke 1910. 852.

¹⁸ HBML IV. B. 1406/g. 152. k.; Földhivatali birtoklap; HBML IV. B. 1406/g. 140. k.; uo. XXI. 505/g. 155. k.; uo. VII. 4/d. 82. cs.; uo. IV. B. 1406/g. 155. k.; uo. XXI. 505/g. 35. k.; uo. IX. 201/b. 654.

Debrecenben születtek:	Jenő	1911. máj. 2.
	Miklós	1912. okt. 21.
	Katalin	1914. máj. 1.
	Erzsébet	1915. nov. 23.
	László	1924. márc. 10.
	Judit	1928. máj. 17.

A leszármazott levelében még két testvérére hívja fel a figyelmet: Klárára 1922-ben és Évára 1925-ben születtek. Ugyancsak tőle néhány emlékről szóló leírás: „Az óvodákról szóló részben próbáltam megtalálni valamit arról az óvodáról ahova nemcsak én jártam, hanem az összes Weiszenberg gyerekek. Ott volt, azt hiszem a József király herceg utca végén [ma Bajcsy-Zsilinszky u.]. A háború után úgy hívták, hogy „Állami Óvoda”, de nem emlékszem, hogy mikor én gyerek voltam, mi volt a neve. Almássy néni, csak így emlékszem rá, a tanítónő minden új Weiszenberg gyereket, aki először kezdett az ő óvodájába járni, megismert a kabátunkról. Mert persze, jó szokás szerint, egy családban, ahol sok gyerek volt, a fiatalabb mindig „örökölte” az idősebb testvér holmiját. Persze mi ezt nem nagyon kedveltük, de ez az életnek egy „szomorú” és elfogadott ténye volt.” Újabb idézet a Deák Ferenc utcai templomlátogatások kapcsán, a nagylány korszakból ugyancsak a leszármazottól: „A szertartás után, majdnem mindnyájan elsétáltunk a Déri múzeumhoz. Lányok és fiúk külön csoportban. A múzeum kertjében körbe és körbe sétáltunk, remélve, hogy találkozunk azzal a fiúval, aki éppen azon a héten nagyon tetszett nekünk és flörtölni akartunk vele. Mert ugye ki tetszett és ki nem az hetenként változott, de ha nagyon tetszett, akkor tartott legalább egy hónapig. Ilyen volt akkor a bohó fiataltság.”

A családfő a szentegylet 1936-38. évi tisztikarának névjegyzéke szerint a szervezet gondnokaként tevékenykedett. Még egy érdekesség a szentegylet egy 1917. évi kimutatásából, mely szerint a testvérek, Vilmos, Hugó és Sándor az I. világháború idején hadba vonultak.

Az 1944-es deportáltak névsorában Weiszenberg Vilmosné, Hugó, Sándor és felesége, valamint gyerekeik közül többen is szerepelnek.¹⁹ A leszármazott közlése szerint Weiszenberg Vilmosné, Hugó, Szeréna és férje Auschwitz-Birkenauban, Weiszenberg Erzsébet és Klára a Stutthof haláltáborban pusztultak el.

Egy debreceni család, a Weiszenbergék közel évszázados történetének bemutatásánál tehát szerteágazó forráslehetőséget kellett figyelembe venni. Az írásos források mellett külön is hangsúlyozni kell az egyre fogyó élő forrás jelentőségét, amely nagymértékben segítheti a feltáró munkát. Sajnos nehezíti a kutatást a levéltári iratok töredékessége. Éppen ezért egyre inkább előtérbe kerül a közvetett adatokat tartalmazó, a legkülönbözőbb iratképző szervek levéltári anyagának a tanulmányozása.

¹⁹ HBML IV. B. 425/k. 1. k.; uo. VIII. 186/a. 5-7. k.; uo. X. 301. 5. d.; uo. IV. B. 1405/b. 229. d. IV. 37/1917.; A debreceni zsidók száz éve i. m. 383.

Felhasznált források

- HBML Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
- IV.A.1011. Debrecen Város Tanácsának iratai
- IV.B.425. Bihar Vármegye izraelita anyakönyvi másodpéldányainak gyűjteménye
- IV.B.1109. Debrecen Város Tanácsának iratai
- IV.B.1405. Debrecen Város Tanácsának iratai
- IV.B.1406. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai
- IV.B.1410. Debrecen Város Rendőrfőkapitányságának iratai
- IV.B.1414. Debrecen Város Közigazgatási Bizottságának iratai
- VII.4. A Debreceni Királyi Törvényszék iratai
- VIII.186. A Debreceni Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség iskoláinak iratai
- IX.201. A Debreceni Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara iratai
- X.301. Debrecen városában működött feloszlott egyesületek iratainak gyűjteménye
- XXI.505. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai
- XXIII.1. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött állami anyakönyvi másodpéldányok gyűjteménye
- XXIII.6. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB Igazgatási Osztályának iratai

Felhasznált irodalom

1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Szerk. KSH. Budapest, 1950.
- A helytörténetírás levéltári forrásai II. 1848-1944. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei. 4. szám Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1972.
- A zsidó népesség száma településenként /1840-1941/ Szerk. dr. Kepes József. Budapest, 1993.
- Debrecen sz. kir. város belsőségének /rég. belsőség és szőlőskertek/ házjegyzéke. Debrecen, 1910.
- Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. Tel Aviv, 1971.
- Magyar Törvénytar, 1836-1868. évi törvénycikkek. Szerk. dr. Márkus Dezső. Budapest, 1895.

PÁRI ANDRÁS

Kuláksorsok Kenderesen¹

Bevezetés - Témaválasztás és a kutatás leírása

„A 20. század közepén a magyar felnőtt lakosság közel fele a mezőgazdaságban dolgozott, mint földdel rendelkező paraszt vagy bérmunkás vagy mint azok családjának tagja, míg 2001-ben a mezőgazdaságban teljes munkaidőben foglalkoztatottak aránya az alkalmazásban állók teljes létszámának mindössze 7,2 százaléka volt.” (Kovách 2003) Ehhez kapcsolódóan merült föl bennem, hogy a mezőgazdasághoz fűződő és a társadalomtörténetet is érintő kutatást szeretnék végezni. Az emberek többségét közel két generációval ezelőtt Magyarországon a mezőgazdaság foglalkoztatta és így feltételezem, hogy Kenderesét is. Mi történt a magyar társadalommal 50 év alatt és milyen változások figyelhetők meg Kenderes életében. A paraszti elit (Rákosi rendszerben: kulákság) kérdéseit vizsgáltam. Egy kuláklista alapján indult el a kutatásom, melyet az 1970-es években egy általános iskolás diák, nyári munka során a tanácsolóján történt hivatali papírok selejtezésekor talált. Mivel „jó tanuló” volt nyári munkára mehetett az iskola szervezésében, és egy alkalommal észrevette ezt a „Szigorúan titkos!” feliratú gépelt lapot, melyet egyébként ki kellett volna selejtezni, és hazavitte, mert otthon hallott arról, hogy az édesapja is kulák volt.

A dolgozat végén megkísérek választ adni arra, hogy miért történtek ezek a változások és egyfajta összehasonlítás révén mik a különbségek - egyáltalán vannak-e ilyenek - a kulák és a mai egyéni családi vállalkozó, mint a két generációt megelőző kulák leszármazói között. Az érdekelt, hogy a korabeli mezőgazdasági elit (a kulák), mennyire tudta átörökíteni a kulturális és anyagi tőkét, mennyire volt szerepe a nevelésnek a „kulák” rétegben és mennyire szabályozták azt külső hatások. Hipotézisem szerint a kenderesi kulákok életmódját, kultúráját, gondolkodását, világképét meghatározta a vallás is – Kenderesre a XVI. századtól kezdődően települtek be reformátusok, főleg a Felvidékről, melynek fontos szerepe lesz a vezető szerepek betöltésében.

Kutatásomat élettörténetek (mélyinterjúk), a kenderesi várossá nyilvánítás pályázatának munkái és a kulákokról szóló szakirodalom felhasználásával készítettem. Elsősorban mélyinterjúk segítségével vizsgáltam meg, hogy a térszerkezet 1949-től kezdve annak átalakulásával napjainkig mennyire illeszthetők be a Magyarországon lezajlott

¹ A dolgozat és a kapcsolódó mélyinterjúk 2004. augusztus 23-28. között készültek a PPKE BTK Szociológia szakon szervezett falukutató tábor keretében.

folyamatokba, átalakulásokba és milyen sajátosságai figyelhetők meg Kenderesen. Emellett a kulákok és a mai családi vállalkozók közötti összefüggéseket kerestem. Mélyinterjúkat elsősorban azokkal készítettem, akik érintettek, vagyis kulákok voltak és azokkal a családi vállalkozókkal, akik kulákok leszármazottai voltak vagy valamilyen rokoni viszonyban álltak velük. Továbbá megkerestem azokat a leszármazottakat is, akik ha ma már nem jelennek meg a családi vállalkozók között, de kulák ősökkel rendelkeznek, és közvetve kapcsolódnak még a földműveléshez. Egyetlen olyan embert sikerült találnom, aki kulák volt – egy 76 éves férfit, de ő az 1953-as kuláklistán már nem szerepelt. Rajta kívül 7 kulák leszármazottal – a listán 26 kulák szerepel - és egy kuláklistán szereplő kulák feleségével sikerült mélyinterjút készítenem. Azokat a kulákokat és leszármazóikat kutattam, akik az 1953-as lista után Kenderesen maradtak. A lista alapján így összesen 52 főt írtak össze, melynek a fele elköltözött a településről. Az ottmaradtak leszármazottai közül is elszármaztak az elmúlt évtizedekben így a földhöz még kapcsolódó Kenderesen maradt kulákok és leszármazottaik álltak kutatásom középpontjában. Ez valójában egy szűk csoportot érintett. Fontos szempontom volt a helyben lakás, tehát a lakóhelyhez kötött folytonosság megfigyelése is. Így a kuláklistán szereplő, de Kenderesről elköltözött még másik két kulákról van tudomásom: közeli városban lakó unoka, aki még ma is foglalkozik földdel és egy kulák fiáról, akinek földje van, de már nem ő műveli. Viszont ők nem laknak Kenderesen.

Történelmi-politikai háttér és a kulákok

A kulák szó jelentése és tartalma

A kulák orosz eredetű jövevényszó. Jelentése ököl, ill. nagygazda, zsugori. Azt a gazdagparasztságot jelenti, amely Kelet-Európában legjobban megközelítette a mezőgazdasági tőkés típusát. Magyarországon a Rákosi-rendszerben a 25 kataszteri holdnál kiterjedtebb földtulajdonnal rendelkező parasztokat minősítették kuláknak, sőt azokat a kisebb birtokosokat is, akik bolttal, malommal, gépjárművel stb. rendelkeztek. A kuláknak bélyegzettek körébe sokszor középparasztok is bekerültek Magyarországon, éppúgy, mint a 30-as években a Szovjetunióban. A Szovjetunióban az 1920-as évek végén kezdődött erőszakos és kényszerű szövetkezetesítést durva kampány kísérte a gazdag paraszttal - a kulákokkal - szemben, akik általában nem akartak belépni a kolhozokba. A kulák meghatározás - ami eredetileg módosabb vagy gazdag parasztot jelentett - egyre szélesedő fogalomkörébe a csak töredékföldekkel rendelkező, de ahhoz ragaszkodó parasztok is bekerültek. Magyarországon a kollektivizálási kampány 1948-as kezdete után ugyancsak előtérbe került a kulákok elleni harc, amely azt hirdette, hogy a kulák a kapitalista rendszer csökevénye, aki jelentős magántulajdona miatt eleve ellenséges az új társadalmi berendezkedéssel szemben. Csakúgy, mint a Szovjetunióban, a kulák fogalma Magyarországon is teljesen parttalanná vált.

A kulákok 1945 előtt a falusi közép és gazdagparaszti rétegek tagjaié voltak, akiket nagy autonómia és vállalkozásszerű gazdálkodás jellemezett. A gazdálkodó család tagjai együtt dolgoztak, összetartottak és a mesterségbeli tudás apáról fiúra szállt (Kávási, 1991). A birtokon nem osztoztak, a gazdaságot együtt művelték, egy tulajdonban tartották a családfő haláláig.² A második világháborút követően a kulákok társadalmi megbecsülése változott, mert a háború utáni változásokkal nem tudtak azonosulni – eltért a tulajdonhoz és hatalomhoz való viszonyuk. A falu életében korábban virilisták között számon tartottak – 1945 után – folyamatosan kiszorultak a helyi önkormányzatokból. Az 1945. március 17-én kihirdetett 600/1945. számú rendeletet (földreform) követően földtulajdonuk részben veszélybe került.

Az 1945-ös földreform lényegében nem nyírbálta meg a később "osztályellenségként" kategorizált kulákságot. Fokozatosan erősödő gazdasági korlátozások tették azután számukra nehezzé üzemük rentábilis fenntartását. Végül az 1949-től felgyorsuló kollektivizálás idején nem léphettek be a mezőgazdasági termelősövetkezetekbe, földjeiket elvesztve így zömük a bányászatban és az építőiparban helyezkedett el.

Földkérdés és a földreform

Miért volt fontos a földkérdés? A két világháború között sok társadalmi konfliktus a földkérdés megoldatlanságában gyökerezett. A föld megművelése a paraszti társadalomhoz kapcsolódott és a választójog kiterjesztésével a szavazati joghoz jutott parasztok fontos bázist képeztek a választásokkor. A társadalom ezen rétegének a megnyerése tehát óriási tartalékokat biztosított 1945-öt követően a politikai pártoknak. (Ezt ismerte fel a kommunista párt.) A társadalom rétegei közötti arányokat vizsgálva megfigyelhetjük, hogy a paraszti rétegbe tartoztak a legtöbben. Viszont differenciált volt a parasztság összetétele. Így ha a választásokon valamely párt a parasztságra támaszkodva nyerte volna meg a választásokat, az nem jelentett teljes támogatottságot a parasztság részéről.

A földtulajdonviszonyok átalakítása, a nagybirtok felosztása és a földnélküliek földhöz juttatása volt valamennyi párt célja 1945-öt követően. A pártok közötti megállapodások szerint a 200 kataszteri holdnál kisebb területen (mezőgazdasági termeléssel) élethivatásszerűen foglalkozó gazdák mentesültek a kisajátítástól. Tehát az egyházi birtokok és nagybirtokok kerültek felosztásra. A reform végrehajtása sodró

² A római jogban is megfigyelhető ez a tulajdonlási forma. Itt ugyanis a pater familias, mint önjogú személy rendelkezett hatalma alatt álló személyek közösségével és így a vagyonnal is. A római család eredetileg sajátos vagyoni közösséget jelentett, így már a pater familias életében a családtagok, mint tulajdonostársak vettek részt a familia pecuniaque vagyis a családi vagyonban, házközösségben. (Földi-Hamza, 1996) Kenderesen is jellemző, hogy a kuláklisák készítésekor sok esetben azért kerültek fel egyes emberek a listákra, mert a föld egy tulajdonban volt. Voltak olyanok, akik lekerültek vagy fel sem kerültek a listára, mivel a családi földeket megosztották. - A római magánjog intézményei viszont a szovjet jogtól igen távol estek stb. (Az ókori Róma társadalma még a királyság korában a földművelésen alapulva alakította ki organikusan a maga vagyoni viszonyok szerinti hierarchikus szerkezetét, ugyanígy a középkor paraszti társadalmi és a magyar parasztság is. Amennyiben különbséget lehet tenni, úgy jellemző erre a decentralizmus, míg 1945-öt követően a fejlődés mechanikus és irányított lett, a centralizációt előtérbe helyezve.)

lendületű volt. A rendeletet számos helyen félreértelmezték, így sok esetben előfordultak a jogtalan földfoglalások (pl.: alföldi nagygazdák, Viharsarok földművesei, dunántúli svábok esete) (Kávási, 1991).

A reform során az ország területének 35%-át vagyis mintegy 16 millió kat. hold területet vették igénybe. Társadalmi vonatkozásokat tekintve a korábbi birtokmegoszlás aránytalanságai enyhültek, és a szociális feszültségek is mérséklődtek. A földnélküliek és a gazdagparasztok aránya csökkent, míg a törpe- és középbirtokosoké nőtt az 1941-es adatokhoz képest (Valuch, 2002). A földtulajdon a XX. század közepén élt magyar parasztságnak presztízst és rangot jelentett, arról nem is beszélve, hogy a létbiztonságának alapja is a földtől függött.

Kulákok kategóriái 1948 és 1953 között

1948. június. 12-én megalakul az MDP, ezzel megteremtődik az egypártrendszer alapfeltétele. Már egy hónappal később Rákosi arról beszél, hogy a kulákokat el kell szigetelni és politikai illetve gazdasági befolyásukat szűkíteni kell. Tehát a mezőgazdasági szakemberek helyett politikailag megbízható munkáskáderek kellettek. A kulákra kezdetben gazdasági (aki kizsákmányoló és birtokos), majd politikai (a dolgozó nép ellensége) meghatározást adtak. Virágh Ferenc szerint a vagyoni vagy gazdasági alapon meghatározott kulákok közül, ha listáztak, akkor könnyebben lekerülhettek, mint a politikai okokból listára kerültek. Virágh továbbá arról beszél, hogy a kulák réteget kollektíve kapcsolták ki a társadalomból a zsidósághoz hasonlóan (Virágh, 1993).³

1949-ben népszámlálás céljából foglalkozásstatisztikai adatgyűjtést végeztek, vagyis összeírták az első kuláklistát. Kuláknak számított az a földműves, akinek 25 holdnál nagyobb birtoka van és az a földműves is, akinek 25 holdnál kisebb birtoka van, de a gazdaságában van kert, szőlő és gyümölcsös – itt a gyümölcsösre vagy szőlőültetvényre az ötszörös szorzó vonatkozott. Másik két meghatározás nem kapcsolódik szorosan a hivatásszerűen földet művelőkhöz. Az egyikbe azok tartoznak, akik egyéb foglalkozásúak, de 25 holdnál nagyobb birtokuk van. A másik pedig a 350 aranykorona értéket meghaladó magántulajdonosok. Ilyen volt a kereskedő és a malmos. Területnagyság szerinti népszámlálásból az derül ki, hogy

1. kisparaszt (0-8 holdas birtokos és tulajdonos) 630401 fő
2. középparaszt (8-25 holdas gazda és tulajdonos) 401417 fő
3. kulák (25 holdnál nagyobb birtokos) 61922 fő volt 1949-ben.

A kulákok számára vonatkozóan három statisztika készült. A népszámlálás még más forrásból 9200 főt sorol a kulákok közé így 71000 főre nőtt a számuk az 1949-ben

³ Virágh meglátása ebben a formában teljesen nem érvényesülhet, mert a kulák réteg szétbomlasztása időben tovább tartott, mint a zsidóság "kikapcsolása" a társadalomból és nem állíthatjuk azt, hogy kollektíve kikapcsolták, mert anyagi tőkéjüket átalakították más tőketípusokba vagy a rendszerváltás után visszaigényelték azt, bár ez utóbbi a zsidóság esetében is megfigyelhető. A rokoni kapcsolatokban, térbeli elhelyezkedésükben és lélekszámuk alapján is szignifikáns különbségek vannak a két csoport között. Az ellenük irányuló politikai megnyilvánulásokat figyelembe véve lehet csak párhuzamot vonni a zsidóság és kulákság között.

készült népszámlálás szerint. A BM nyilvántartása szerint 65500, mely a listázott kulákok számát jelenti. A kulák elszámoltatás alkalmával a gazdalajstrom 53618 kulákot tartott nyilván – ez a gazdaságok számára vonatkozik (Kávási, 1991). 1949-53 között a gazdalajstrom szerinti kulákgazdaságok száma:

1949 53618 (országosan)

1950 53713 (országosan)

1951 57227 (Budapest nélkül)

1952 47889 (1952 végére 71603 - politikai kulákok és az 1948 előtti birtokosok is)

1953 38090 (országosan).

Birtoknagyság szerinti felosztás:

1. Szegényparasztság:

a. mezőgazdasági proletárok, bérmunkások (a népesség 4,8%-a)

b. mezőgazdasági félproletárok és a részben saját tulajdonú 1-2 holdas gazdák (1,6%)

c. kisparaszt, saját 1-10 holdját vagy bérelt földet művel és nincs fölöslege (20%)

2. Középparasztság: saját földön termeltek és van fölöslegük; 10-25 hold (10,2%)

3. Kulák: saját földjét művelő nagygazda; van ideiglenes vagy állandó alkalmazottja; 25 holdnál nagyobb területen gazdálkodik (1,5%)

A mezőgazdaság szocialista átalakításához a hatalom a szegényparasztságon belüli első két kategóriát tartotta szövetségesének. Ide tartoztak még a lakosságcsere egyezmény keretében földhöz juttatott újjazdák és a földosztáskor nagyobb tulajdont szerzett gazdák. A szegényparasztság és a középparasztság alkotta a dolgozó parasztságot. A középparasztság megítélése a kommunista párton belül megoszlott, mivel szakértelmükre szükségük volt, de tulajdonuk miatt a szocialista eszme és társadalom ellenségének számítottak. A középparasztság megnyerése fontos volt a hatalomnak és a szegényebb középparaszttal könnyebb volt elhitetni, hogy a szövetkezeti termeléssel a kulákok hatalmát meg lehet törni. A kulák a kisgazdapárt támasza, tehát ezek szerint az ellenség volt. 1950-51 között újabb kategóriákba sorolták a kulákokat:

1. földkulák (bérlő, földműves)

2. ipari kulák (malmos, kocsmáros, vállalkozó)

3. kupec kulák (malmos és a 350 aranykoronánál nagyobb értéket birtokló tulajdonos)

4. politikai kulák (pap, volt csendőr, bankigazgató).

Kávási Klára szerint 1952-re a kulák fogalom teljes mértékben politikai tartalmat kapott. Már nem a föld és a jövedelem számított, mert ide sorolták az 1948 előtt 25 holdnál nagyobb birtokosokat és az 1949-ben mezőgazdasági járulékot fizetőket is. Az alkalmazottakat tartók – függetlenül a földtől – kizsákmányolók voltak, ha csak egy vagy két hétig is volt alkalmazottjuk, tehát ők is kulákok lettek. A listákat 1953 közepén zárták le. Valószínűleg Kenderesen is több lista készülhetett. Kutatásom a legutolsót, az 1953-as listát veszi alapul.

Kulákellenes politika kezdetei

Rákosi 1948. augusztus 20-án elhangzott kecskeméti beszédét tekinti Kávási Klára a kulákság ellen irányuló politika megindulásának, melyet Valuch Tibor is fontosnak tart. Viszont szerinte az 1949. május 15-én megtartott választások során lett a hatalom kizárólagos birtokosa a kommunista párt, (1949. évi XX. tc.) ami lehetővé tette számára, hogy formálisan rögzítsék az állampolgári jogokat, de gyakorlatilag ezek csak papíron léteztek (Závada, 1984). A kulákok elleni politika ezzel nyert jogilag is biztosítást. Závada Pál szerint pedig a magyar politikában a parasztsággal való szövetséget illetően idézett elő szakadást Rákosi.

Rákosi kecskeméti beszédében a szövetkezetekre vonatkozó érdeklődést illetően csúsztatások vannak és azzal kapcsolatban is csúsztatások vannak, hogy a kulák befukarkodik a szövetkezetbe. Valójában a termelősövetkezetek deficitesek voltak, és a falvakban a szegényparasztságnak nem volt lehetősége a földműves szövetkezeten kívül más szövetkezetbe belépni. Az 1948-ban meglévő szövetkezeteknek több mint a felét a második világháború előtt alapították. Tagjaik több mint háromnegyede szintén még a háború előtt regisztrált tag volt. Tehát a szövetkezetek alapítói között kulákok szerepeltek. Anyagi érdekeltségük, hozzájárulásuk révén tudták fenntartani a szövetkezeteket, hogy hatékonyan működjenek. A termelősövetkezetek létrehozásának gondolata nem volt népszerű a paraszti társadalom legnagyobb részében (Valuch, 2002). Viszont 1949-től kezdve különböző korlátozásokkal akadályozták azokat a kulákokat, akik esetleg be kívántak lépni a termelősövetkezetbe.

Korlátozó intézkedések Kávási szerint

Adózás: 1948-tól általános jövedelemadó terhelte a 15 holdnál nagyobb földdel rendelkező kulákokat. Két formája volt. A természetbeni (mezőgazdasági fejlesztési járulék) vagy kulákadó és a pénzbeli (házadó, vagyonadó stb.) 1949-ben mentesítik a 25 holdnál kisebb földdel rendelkező kulákokat. Ennek hátterében a közelgő választások álltak. 1951-ben volt a pénzbeli teher a legnagyobb mértékű. Egy interjúalanyom elmondta, hogy saját terményeikből kellett lopniuk ahhoz, hogy a következő évre legyen vetőmagjuk.

Beszolgáltatás: Állami készletbegyűjtést jelentett elvonási célzattal. 1948-tól zsírbeszedési, 1949-től sertésátadási, majd 1950-51-től szénabeadási, baromfi, tojás, tej és külön sertés és borbeadási kötelezettség terhelte a kulákokat. 1952-53-ra már akkora lett a besolgáltatás mértéke, hogy a kulákok például búza besolgáltatáskor 73%-ot teljesítettek a tervezett 100% helyett. Felvetődik az a kérdés, hogy mi lett a sok besolgáltató termékkel? Hogyan osztotta vissza az állam a mezőgazdaságtól elvont termékeket? Egyáltalán vissza kellett osztani, ha korlátozó intézkedésekről beszélünk? Erre nem került sor, mivel a mezőgazdaságtól elvont termékeket máshol hasznosították.

Munkaeszközök állami tulajdonba vétele: A háborút követően az államnak nem volt fedezete a gazdasági beruházásokra ezért a gazdákra hárítottak nem egyszer olyat, hogy a saját gépével kellett másnak dolgoznia (ellenszolgáltatás nélkül). „... elbajtották innen a kulákokat robotra – így mondták abban az időben. A kisemberek nem tudtak elvetni össze. És akkor innen elbajtották a kulákokat Abádszalókra vetni az embereknek, hogy azoknak is el legyen vetve. Ez csak egy olyan magyarul kitolás volt, hogy itt össze kellett szedni a dolgainkat kocsival, két lóval és utána kötni a vetőgépet és utána elmentek 30 km-re, hogy egy hétig ott legyenek.”⁴ (Egy idős nő elmondta, hogy az ötvenes évek elején, egy alkalommal még a faliorájukat is elvitték adó címén. Az asszony könyörgött, hogy legalább az órát ne vigyék el, mivel nem tudja, hogy mikor kell szoptatnia a kisfiát. Erre azt válaszolták, hogy kérjen kölcsön a szomszédból.)

Szabad földhasználati jogtól megfosztás: 1948-at követően az adásvételt korlátozták (állami ellenőrzés alá vonták). Ez a korlátozó intézkedés többek között a magántulajdon súlyos megsértését eredményezte. A mezőgazdasági kismagántulajdonnal rendelkezők körének létrehozása a jog eszközeivel már 1848-ban megindult. A területgyarapodás megszűnik és egy másik fontos célt is megvalósít a Kommunista Párt: beszolgáltatás alól nem mentesülnek a gazdák, mivel nem tudják földjüket eladni. A kulákokat így a föld beadására kényszerítették (”felajánlott föld” 1950-51). A föld beadása után Kenderesről is sokan elköltöztek városokba vagy elmentek az iparba dolgozni. (Egy idős interjúalanyom elmesélte, hogy egy középkorú férfi - 20 hold földje volt, amit elvettek tőle és – elköltözött Kenderesről és egy gyárban talált munkát. Ezzel a férfival kapcsolatban úgy emlékezett vissza az interjúalanyom, hogy egyszer a tanácsházára küldtek egy levelet - nem sokkal azután, hogy elköltözött - melyben ennek a férfinak a munkáját dicsérték és azt írták, hogy „még száz ilyen kulákot igazán küldhetnének.”)

Tagosítás: A szövetkezetek szervezését az 1947. XI. törvény tette lehetővé, mely ekkor még egy nyugat-európai gazdasági tömörüléshez hasonló szervezeti forma volt. Majd egy 1948 végén kiadott kormányrendelettel kezdve gyorsult fel a szövetkezetesítés. Központilag megállapított tervszámok alapján próbáltak teljesíteni, ami a valóságtól való elrugaszkodás következtében ésszerűtlen volt. A tagosítással az volt a cél, hogy a szétaprózódott parcellákat egyesítsék. A határt és a földeket így újra fel kellett osztani, aminek következtében a termelés visszaesett. A tagosítás kérdése a privatizáció, a rendszerváltás alkalmával is előkerült és számos kérdést vetett fel.

Bérmunka korlátozása: Lényege, hogy a nagygazdák nem alkalmazhattak idegen munkaerőt. Ez már magában sértette a tulajdonhoz való jogot, és számos gazdasági vonatkozása is lett. Kenderesen nem volt jellemző az, hogy a kulákok cselédeket foglalkoztattak volna. Inkább jellemző volt az, hogy családon belül segítettek egymásnak az emberek. Aratás és más nagyobb munkák alkalmával napszamosokat fogadtak, akiket napi bérrel fogadtak fel. Kenderesen nem voltak több száz holdas nagykulákok.

Termeltetési kényszer: Az élelmiszerellátás nagy részét az egyéni gazdák adták. A tervlembontásos rendszerben rendelettel kényszerítik a termelést az adott cél elérésére. A termeltetési kényszer mögött politikai szándék húzódott meg.

⁴ Interjú Kovács Ferencével, készítette Pári András 2004.08.25.-én.

Kulákok Kenderesen a Rákosi rendszerben

A kulákok helyzete már a második világháborút követően megváltozott, és 1953-tól (Kenderes esetében), mint a rendszer ellenségei, nem őrizhették meg pozícióikat. Így számos lehetőség mellett két kézenfekvő és elterjedt lehetőség állt előttük: ellenállás, vagyis kiállnak a saját érdekük mellett bármi is történjen vagy az alkalmazkodás lehetősége, mely kényelmes és alávetett helyzetet teremtett volna a családi hagyományokkal vagy gyenge identitással rendelkező kulák számára. Az utóbbi nagyon ritkán fordult elő. A kulák leszármazottakkal készült interjúkból egyértelműen az derült ki, hogy kivétel nélkül mindegyik család, ha még nem költözött el a faluból, akkor 1959-ben léptek be a Tsz-be.

A kulákok többsége erős identitással és mind kulturális, anyagi és kapcsolati tőkével rendelkezett ahhoz, hogy érdekeit egyértelműen kinyilvánítsa az egyre erőszakosabb politikai rendszer ellen. Nem egyszer előfordult, hogy az ötvenes évek közepétől városi vagy megyei/járási bíróságok elé idézett kulákot a "földijeit" segítették.

- (...) Amikor ez a borzasztó nagy kulákküldözés volt, akkor történt egy olyan, hogy elcsalták este (az interjúalany keresztapját), hogy menjen xy-hoz és a tsz szomszédságában lakott és puskát tettek a farakás közé és másnap mentek a rendőrök meg az ávósok és megtalálták a puskát. Hát, hogyne találták volna meg, amikor ők tették oda. Őket el is vitték az ávósok, először Kunhegyesre onnan elvitték Szolnokra. De nem szólt semmit, amikor hazajött, nem merte elmondani, hogy mi történt velem, de nagyon csendes volt.

- Később sem esett arról szó, hogy mi történt velem?

- Hát nagyjából mesélt róla, de nem mondta el csak azt, hogy nagy szerencséje volt neki, mert volt egy olyan ismerősük, akinek borzasztó nagy pártember volt a fia meg a lánya is. ... addig se tárgyalás se beszéd nem volt, csak kinyitották az ajtót, hogy mehet két hét után. Jól összetörve jött haza. Ezt a Sanyi intézte el, mert tudta, hogy keresztapám nem bűnös. A Sanyi később sem nyilatkozott, de mi tudtuk, hogy az ő keze volt benne.

- Ők kulákok voltak?

- Ők egy jó nagy kommunisták voltak. Szegénycsaládok voltak. (...) Mert az tényleg igaz, azt elfelejtettem, hogy az katolikus ember volt. Saját kis házuk volt, – itt laktak a másik utcában - meg összejártak tanyázni... mondom, ennek köszönhette keresztapám, hogy élve szabadult. (...)⁵

A Rákosi rendszer pedig azokat tudta megtörni, akik tudatosan ellenálltak és vállalni merték érdekeiket. (Kenderesen ez a református kulákokra volt jellemző.) Hiszen azok nem gerjesztenek konfliktusokat, akik meghúzva magukat nem hallatják hangjukat. Így olyan csoportot, mellyel a kommunista rendszer nem konfrontálódott, azt jelentette, hogy nem tudta érdekeit képviselni vagy félt annak megtorlásától. Előfordult olyan is, hogy politikai nyomásra vagy a jobb lehetőségek reményében költöztek el kulákok a faluból.

⁵ Interjú Süveges Istvánnéval, készítette: Pári András 2004.08.26.

Az intézkedések végrehajtása és a beszolgáltatás mértéke

A végrehajtás megkezdésével mindennaposak lettek a hangulatjelentések és a padlássöprések. A beszolgáltatás előtt álló parasztcsaládok leszármazottai, arról számoltak be – és többen azok leszármazottai közül is, akik nem szerepeltek a listán, - hogy akkora volt a szegénység, hogy sajátjukból kellett lopniuk. A kulák leleplezésére a szegényparasztokat azzal ösztönözték, hogy a kulák termésének 10%-át jutalomként megkapják. A szegényparasztok sok esetben megtiszteltetésnek vették, hogy a begyűjtésben részt vehettek (Kávási, 1991).

Mi számított tehát lopásnak? A kötelező adókon túl a felesleget is begyűjtötték, ezzel elérték a paraszti társadalom fizetéseképtelenségét. A parasztok számára nem hagytak annyi vetőmagot vagy jószágot, amire támaszkodva, a következő beszolgáltatást teljesíthették volna. Ezt az intézményesített rablást a személyi hibákra vonatkoztatta a kommunista rendszer. Az 1950-es év második felétől kezdve a hivatalokban személycserék történtek, hogy a beszolgáltatás során a munkájukat nem megfelelően végzőket eltávolítsák.

A beszolgáltatás mértékét 1945-ben a bevetett földterület termése alapján határozták meg. 1946-ra már a tulajdonos birtokában levő szántóterület volt a viszonyítási alap. 1948-49- ben a földadóhoz igazították és ahhoz, hogy a tulajdonos kulák vagy dolgozó paraszt (Kávási, 1991). A beszolgáltatás mértékét tehát megszorító intézkedésekhez kötötték, melyben a politikai és ideológiai főbb irányvonalak is feltűntek. Az ésszerűtlen beszolgáltatáson Nagy Imre kormánya enyhített. 1953-ban, az új kormányprogramban szerepel az igazságtalanul kiszabott kulákbüntetések leállítására.⁶ 1953-at megelőzően a kommunista rendszer másfajta büntetéseket is alkalmazott a kulákokkal szemben. (Eperjesi Dénes elmondta, hogy Kenderesen 1952-ben sorozáskor öt kulák fiút – köztük őt is – olyan katonai szolgálatra vittek el, ahol nem adtak a kezükbe fegyvert, hanem az építkezésekre vitték vagy a nehéz fizikai munkát igénylő feladatokra osztották be őket. Egyrészt azért kerültek építkezésekre, mert a rendszer félt attól, hogy valamilyen "agitációt" szerveznek a fiatalok, másrészt pedig "hozzá voltak szokva ezek a szívós kulák gyerekek" - vagy volt, amelyik maga is kulák volt - a mindennapi kemény fizikai munkához. Ezt tudták a tiszték is, és ezért adtak nekik parancsba nehéz fizikai munkákat. Ma már csak ketten élnek közülük. Az egyik az interjúalanyom, a másik pedig egy Kenderesről Budapestre költözött férfi.)

Valuch Tibor szerint a mezőgazdasági aktív keresők száma 1955-re 1949-hez képest megközelítőleg 238 ezer fővel csökkent. A magángazdák száma pedig 1949-1953 között valamivel több, mint 400 ezer fővel csökkent majd mintegy 240 ezer fővel növekedett 1953- 1955 között. Így a 238 ezer fős csökkenésben a magángazdák 160 ezer főt tettek ki.

⁶ 1952-ben több ezer embert hurcoltak meg azért, mert elmulasztotta a beszolgáltatást. Még ebben az évben a kulákok harmada földnélküli lett, mely közel húszezer embert érintett. A mezőgazdaságból így elvont kulákok az iparban helyezkedtek el. Gyakran ez a lakóhelyük megváltoztatását is jelentette. Akik falun maradtak illetve visszatértek a kényszermunkatáborokból, azok 1959 után munkát találtak a tsz-ekben, főként az állattartó ágazatban, olykor tapasztalt középvezetőként.

A Kuláklista

1952. 2. számú törvényerejű rendelet (az utolsó kuláklista)

1952 őszen a kuláklistákat felülvizsgálták. Az 1948. január 1. előtti vagyoni állapot lett a kiindulási alap. A listán azok maradtak, akik évek óta kulákok maradtak és azok, akik a háború előtt vagyonos emberek voltak. 1952 decemberére - a listák szerint - megyénként nagy volt az eltérés a kulákok arányában.⁷ A Párt szerint azért volt ilyen nagy az eltérés, mert nem hajtották végre rendesen az összeírást. A Földművelési Minisztérium volt a felelős azért, mert nem ellenőrizte a kulákokat – mondta a Párt. Sokan elköltöztek eredeti lakhelyükről, és gazdaságukat is elhagyták. Ez leginkább a középparasztokra volt jellemző, de földnélküliek is rajta voltak a listákon. Körülbelül 22000 ember volt földnélküli (bányászok, kubikusok, segédmunkások és értelmiségiek). Még mindig bizonytalan volt tehát, hogy ki a kulák, nemcsak az előbb említettek miatt, hanem azért is, mert például középparasztok felkerültek a listákra, tanácsvezetők rokonai pedig lekerültek.

Nagy Imre idején új kulákfogalom alakult ki és Kávási Klára szerint a kulákok száma a felére csökkent. A nagygazdákra rakott terhek valamivel könnyebbé váltak. A társadalmi és politikai megítélésük azonban nem változott, sőt 1955-től kezdve rosszabbodott, mely Nagy Imre leváltásával függött össze. A kulák szó az 1956-os forradalommal tűnt el a politikai életből. A politikai megfogalmazásokból valóban eltűnt, de a társadalomban kulák jelzővel megbélyegzett embereket illetően nehezen kopott ki ez a fogalom.

A kenderesi kuláklistát 1953 áprilisában zárták le. Tehát ebből a listából nagyjából kirajzolódik a falu elit rétege a világháborút megelőzően és azt követő pár évre vonatkozóan. A listát a megyei és helyi pártbizottság közreműködésével készítették. Arra vonatkozóan, hogy Kenderesen az 1952. 2. számú rendeletet megelőzően hány lista készült, nem sikerült feljegyzéseket találnom. Valószínűleg készült lista már korábban is, de azt megsemmisítették. Feltehetően kisebb változtatásokkal azo(ko)n a listá(ko)n is az 1953-as listán szereplők többsége szerepelt, annyi változtatással, hogy a faluból elköltözők közül néhányan még a helyben lakók között szerepeltek. Nem tudok olyan esetről, hogy a listáról azért vettek volna le valakit, mert rokona belépett a pártba és ezért került volna le a listáról. A visszaemlékezésekben és interjúkban sem került elő olyan eset, melyben a kulákok – akár katolikusok, akár reformátusok – "besúgták" volna a másik kulákot. A kenderesi módosabb parasztok összejártak "tanyázni" és így olyan közvetlen és jó kapcsolatban voltak egymással, ha csak véletlenül is besúgták volna a másikat, akkor a becsületük és a szavuk hitelét veszítette volna.

A Kenderesen 1953-ban készült lista alapján 52 főt minősítettek kuláknak, akik közül 26, tehát pontosan a fele elköltözött. A legtöbb Debrecenbe (5 fő), Kunhegyesre (3 fő), Tiszabőre, Kisújszállásra és Budapestre (2 fő). A többi elköltöző a környező településekre költözött, de a listán olyan is szerepel, aki messzebbre: Sopronba illetve

⁷ BM kimutatása a kulákokra vonatkozó egyes adatokról 0046/294/1952

Szlovákiába költözött a távoli rokonokhoz. Kenderesen tehát 26 kulák maradt 1953-ban. Ma Kenderesen a listán szereplők közül senki sem él már, akik pedig még élnek, már nem laknak ott, viszont van olyan, aki 1953-at megelőzően kulák volt, de a listán nem szerepel.

1. ábra

" Szigorúan titkos!! " 26+26=52

Jegyzőkönyv.-

Készült Kenderes községi tanácsnál az 1953 évi április hó 1-én a kuláklista végleges elkészítése alkalmából.

Jelen vannak: Révész Ferenc Megyei Tanács, Korozs Mihály a Járási Pártbizottság, Nagy István a kunhegyesi Járási Tanács, Nyitrai Sándor a Községi Pártbizottság, Lengyel Imre és V.Kovács József a községi tanács részéről.

A bizottság a megyei tanács VB. 00110/1953.Tük.számú rendelete alapján tételen felülvizsgálta a kuláknévsort és annak végleges megállapítása céljából az alábbi határozatot hozta:

A bizottság: András Gábor, Bogdán Julianna, Bogdán Kálmán, id. Eperjesi Dénes, Fontos Gyula, Kovács Ferenc, id. Lukács Béláné, özv. Lukács Ambuzsné, ifj. Lévai Zsigmond, id. Lévai Zsigmond, Süveges János, Süveges Károly, Serege András, Tapasztó Bálint, S.Tóth Aron, Süveges Gyula, Bogdán Károly, Uliczki József, D.Nagy József, Káteszi János, Vona Mihály, Gyárfás András, Gyárfás József, Doszpoly Gyula és Süveges Imre ~~személyeket~~ ~~kuláknak~~ ~~minősíti.~~

A bizottság megállapítja továbbá, hogy Veres Simon Debrecen, özv. Lómen Gégné Fegyvernek, id. Süveges Gábor Debrecen, özv. Oszlár Ferencné Martonvásárhely, Erdel János Tiszapüspöki, Bánó János István Kecskemét, Bánó Imre Kecskemét, özv. Cebe Istvánné Kunhegyes, Csontos Pál Tiszabó, Havas Vilmosné Szlovákia, Miklós Ehmil Spprron, Gőnczi Károly és Gőnczi Miklós Kunhegyes, Mohácsi B.Istvánné Debrecen, Asztalos Lajosné ismeretlen dr.Varga Istvánné Kisujszállás, Szokol Ferenc Cegléd, Kélovszki Istvánné Budapest, Galyzágó Miklósné Budapest, Varsányi Jánosné Jászkesér, Szirmai Lajosné Miskolc, Vona Gábor Tiszabó, Komlodi Józsefné Debrecen, Kertész Jánosné Debrecen, Takács Pál Kisujszállás, Szalóki Istvánné Jászberény, kulákok a községből elköltöztek.

A bizottság utasítsa a községi tanács elnökét, gondoskodjék arról, hogy a kuláknak minősített személyek terhére a ~~kulák~~ kulák kulcs alapján a beadási kötelezettség valamint az adó, terhekre elő-legyenek írva. A kulákok beadási könyvét a községi tanács köteles "K" jelzéssel ellátni és azt, hogy kuláknak vannak minősítve az egyéni tervfelbontás folyamán közölni kell.

Miután a végleges kuláknévsor elkészült, a bizottság a helyszínen a szükséges utasításokat megadta, a jelen jegyzőkönyv 3 példányban elkészült, melyből 1 példány a községi tanácsnál lett hagyva, azonnali végrehajtás végett.

K.m.f.t.

<p><i>Révész Ferenc</i> Révész Ferenc.</p> <p><i>Nyitrai Sándor</i> Nyitrai Sándor.</p>	<p><i>Korozs Mihály</i> Korozs Mihály.</p> <p><i>V.Kovács József</i> V.Kovács József.</p>	<p><i>Nagy István</i> Nagy István.</p> <p><i>Lengyel Imre</i> Lengyel Imre.</p>
---	---	---

A vallás szerepe a kulákok körében

A Rákosi korszaknak majd később a „kádári konszolidációnak” köszönhetően a vallásosság kiszorult az emberek életéből, míg azelőtt az emberek életétől, világméretől elválaszthatatlan szerepet töltött be. A kenderesi kuláklista alapján megkeresett rokonok és a falubeliek elmondásai szerint a kulákok többsége vallását gyakorló református volt, míg kisebbségük római katolikus. A korábban elkészült listákon, melyeket a tanácsházán az íratok selejtezésekor kidobtak, feltehetően lehettek más nevek is, és valószínűleg a felekezeti hovatartozást vizsgálva is lehettek különbségek, de ezt nem tudom bizonyítani és empirikus adatokkal sem tudom alátámasztani.⁸

- Inkább a reformátusok között voltak kulákok. Hát katolikusok közt ... nem is tudom ... nem is emlékszem, hogy ki lett volna katolikus. (nevetés)
- A katolikusok inkább szegényebbek voltak?
- Nem voltak szegényebbek. Voltak itten Dobosok, azok olyan jobb módúak voltak, de nem lettek kulákok. Hát tulajdonképpen hiába volt több földjük, de akinek igaz-e több gyereke volt, vagy másképp osztották meg a földet, mert ugye a 25 holdnak a 30 AK-nak meg kellett ahhoz lenni, hogy valaki kulák legyen. (...) Csak akkor, ha az a föld egy néven volt. Úgyhogy voltak itt jómódú emberek, de hát be tudták osztani, úgyhogy (nevetés)... szétszították a földet és akkor nem lett kulák belőle. Hát mondjuk Rákosi alatt ... nagyon-nagyon bántottak bennünket. (...)⁹

A lista alapján kiderült, hogy a kenderesi kulákok közel 65-70%-a református vallású volt. A reformátusok nagy része a felekezetükben valamilyen tisztséget (pl. presbiter) is betöltött így a vallás és a vagyon összefonódása figyelhető meg.¹⁰

- András Gábor, Bogdán Julianna, Eperjesi Dénes. Ők is reformátusok voltak?
- Eperjesi református volt, de András az katolikus. Lukács Béláné nem vót kulák. Kovács Ferenc bácsi kulák vót, meg Szűcs Laciék is kulákok voltak. Azok is katolikusok vótak. Az anyja vagy az apja valamelyiknek. Szűcs Lászlónak hívták az apját is. Na azok is kulákok vótak.(...) Süveges Imre bácsi, Bogdán Kálmán bácsi, Lévai Zsiga bácsi, az öreg Bogdán az apósa neki is kulák volt - ezekkel volt közvetlen kapcsolatunk. Nem ide való vótam és nem

⁸ Az 1953-as listán szereplők és a korábbi listákon szereplők felekezeti hovatartozását vizsgálva viszont nagy eltérések nem lehettek. Legfeljebb a személyekben lehettek változások, de a reformátusok és katolikus arányában nem lehettek szembetűnő különbségek.

⁹ Eperjesi Dénessel készült interjú, készítette Pári András 2004.08.25.

¹⁰ Római jogban a pater familias egyben a családi vagyon legfőbb tulajdonosa és a család főpapja is. (Földi – Hamza 1996). A református kulákoknál megfigyelhető az, hogy a mindennapi munkája és a vallásban betöltött feladata összefüggött. Hiszen a római család nemcsak a vérrokonokat foglalta magába, hanem a szolgákat, örökbefogadottakat, atyai hatalom alá kerülteket stb. mintegy közösséget alkotva. Ilyen értelemben megfigyelhető a református kulákoknál is az egyházközösségben betöltött vezetői szerep.

ismertem mindenkit. (...) Úgyhogy a legtöbbször, akiknek volt földjük, úgy tíz volt, aki katolikus volt a többi mind református.

- Volt közöttük konfliktus?

- Nem! Nagyon jól volt itt mindenki egymással. Hát abban az időben is, amikor az a borzasztó nagy kulákküldözés volt, akkor is annyira összetartottak. Nem is nagyon mertünk nappal egymáshoz menni, de mi itt laktunk a központba és mindig mentünk egymáshoz, hogy mi történt. (...)

Kenderesen a lakosság közel kétharmada katolikus volt, míg a maradék egyharmad református volt. (Jelenleg is hasonló az arány.) A listán viszont ez az arány éppen fordítottan jelenik meg, tehát a kulákok kétharmada református, míg a katolikusoké egyharmad. A kulákok és a vallás összefüggésében azt vehetjük észre, hogy a településen kisebbségben jelen lévő reformátusok a többséget képviselték a kenderesi társadalom földtulajdonának birtoklásában. Ennek okait abban találhatjuk meg, hogy Kenderesre a XVI. század közepétől kezdve folyamatosan költöztek a Felvidékről reformátusok. Ez a családnevekben is megfigyelhető - például Eperjesi, Lévai, Füleki – és ettől kezdve folyamatosan szereztek földbirtokokat a falu határában. A katolikusok viszonylag később lettek nagyobb földek birtokosai és birtokuk nagysága nem érte el a reformátusok által szerzett földek nagyságát. Ez részben azért történt, mivel legtöbbször 4-5 vagy ennél is több gyermekük között osztották meg a földeket a családfő halálakor. Míg a katolikusokra jellemző volt, hogy sok gyermeket vállaltak, addig a reformátusoknál a sok gyerek kettőnek számított (Andorka, 2001). A családi földeket nem aprózták fel az utódok és a katolikus családokkal ellentétben a református örökösök nagyobb földhöz jutottak. Emellett a kapitalista kultúrában meghatározó a hivatásbeli kötelességtudat gondolata.¹¹ Max Weber szerint "...az egyének kötelességtudatot kell éreznie – és érez is –, <<hivatásbeli>> tevékenységének tartalmával szemben, bármi legyen is az, s tekintet nélkül arra, hogy az elfogulatlan érzület előtt ez akár mint munkaerejének, akár dologi javainak (<<tőke>>) tiszta értékesítése tűnik fel."¹²

A weberi értelemben a protestáns etika és a kapitalizmus szellemének összefonódása, ha nem is tisztán, de megfigyelhető a kenderesi reformátusok körében. A kapitalizmus szelleme nem a pénzben, hanem a földvásárlásban és annak tudatos művelésében figyelhető meg már a XX. század fordulóján - Weber idejében is.¹³ Korabeli adásvételi szerződések szerint két tehetősebb református parasztcsalád tudott nagyobb ingatlanokat szerezni. Már a XIX. Század végétől kezdve, Trianon után pedig egyre tudatosabban vesznek földet a református gazdák. Itt a vagyonszerzés nem az anyagi életszükségletek kielégítésének eszköze, hanem az emberi élet célja. (Weber, 1982)

¹¹ 1517-ből, Luther 95 pontjában is és az 1646-os westminsteri hitvallás fő gondolataiban is megjelenik a hivatásbeli kötelességtudat eszméje. Erre alapozva később Max Weber is továbbgondolja a hivatásbeli kötelességtudatot „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” c. művében

¹² Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, Gondolat. 1982. 50-51. o.

¹³ A Webernél megjelenő pénz csereértékmérőként szerepel, tehát a pénzt felhasználva, átalakítva ingatlanba és ingóságba valamint szellemi javakba fektetve lehet értékét mérni.

A reformátusok földvásárlását illetően XIX. század végi adásvételi szerződésekben¹⁴ is egyértelműen kirajzolódik az a kép, mely során a takarékos reformátusok lehetőségeikhez mérten igyekeztek földet vásárolni. „A Bogdán nagyapó is ekkor kezdte el gyűjteni a földjeit” – egy idős kulák visszaemlékezése. Majd a világháborúk és a trianoni határelcsatolás során a föld, mint csereeszköz volt jelen Kenderes életében. „Lovat földre cseréltek, hogy újra tudják kezdeni az életet”. A vagyonosabb parasztok többsége tehát református volt, míg katolikusok kevesebb vagyonnal rendelkeztek, de köztük is voltak vagyonosabbak. Egy kulák feleségének elmondása szerint még a három legvagyonosabb parasztcsalád tagjai is mind a református felekezethez tartoztak és mind valamilyen presbiteri szerepet is betöltöttek a felekezet életében. „Ezek mindig ott ültek vasárnap az első padban.” – emlékszik vissza a Bükkzsércről elszármazott időse néni. Tehát a kulákok életét, világképét, gazdasághoz való viszonyát a vallás is nagymértékben áthatotta.

Megfigyelések a kulákokat követő generációk tekintetében

A leszármazottakról röviden

A kulák leszármazottaknak egy része – akik nem költöztek el a várossá nyilvánított Kenderesről - még ma is fontos(abb) szerepeket töltenek be a falu életében. Így például találunk falugazdát, szociális intézmény igazgatóját, a kenderesi szakiskolán dolgozókat (gondnok, növényvédő) stb. A családi vállalkozók közül is találunk a 13 tagú képviselőtestületben olyanokat, akik valamilyen formában kulákok rokonai voltak. Közülük ketten közvetlen kulák leszármazottak. Az egyik egy kulák elsőfokú egyenes ági leszármazottja, míg a másik ugyanígy egyenes ági, de másodfokú leszármazott. Tehát a közéletben való aktív részvételük nem tűnt el, sőt emellett mindkét képviselőtestületi tagnak még ma is nagyobb földterület van a birtokában.

Az egyik interjúalanyom elmondta, hogy 1956-1959-ig volt a nagybeadás. 1959-re nekik is be kellett adniuk a földjüket, amiért ugyanis „a falutól távol eső - 14 km-re lévő - csereingatlant adtak, de abból a táblából ki kellett menni, ami korábban a miénk volt (...) 1974-ben is elvettek földet úgy például, hogy meghalt az apa és a fiától elvették a földet...”¹⁵. A kárpótlás során visszakapott családi földek művelésével

¹⁴ Lásd mellékleteket

¹⁵ Magyarországon 1970-ben az új ingatlan nyilvántartás bevezetésével a földterület mérésében áttérnek holdról hektárra. A nyilvántartás rendezése, a belterületi térképek készítése 1982-re fejeződtek be. Az új ingatlan nyilvántartás bevezetésében szerepet játszott a tulajdonjog rendezése (külföldön élők tulajdonlásának rendezése, ismeretlen tulajdonosok elbirtoklása stb.) és a Kádár rendszernek (Földvédelmi törvény 1964) a termőföldek növelése volt a legfőbb célja. A térképfelújítások légi felvételekkel történtek, melyek a termőföldek növelése érdekében 1962-64 között készültek el. Valószínűleg ebben az esetben a tulajdonjog tisztázatlansága miatt történt tulajdonrendezést úgy élte meg az interjúalanyom családja, mintha földjüktől fosztották volna meg őket. Az új nyilvántartási rendszer nagymértékben szerepet játszott a rendszerváltást követő kárpótlás és privatizáció kérdésében is, hiszen az ekkor készült tulajdoni lappal tudták igazolni a földtulajdonra irányuló jogosultságukat a gazdák.

kapcsolatban egy másik kulák fia azt mondta, hogy „megkértem két gyerekeimet, hogy felejtsek el a földet (...) Szégyenkezünk a gyerekeinkre, hogy mi még annyit sem hagyunk rájuk, mint amennyit ők hagynak ránk.”¹⁶ 1959-et követően fejeződött be a harmadik nagyobb tévesztési hullámmal a parasztok termelőszövetkezetbe kényszerítése (Harcza–Kovács–Szelényi, 1994). Ezzel a kulákok vezetői szerepét a kommunista rendszer „társadalmat összerázó” elképzelései folyamatosan kezdtek céljukhoz közeledni, de végül nem érték el azt. Nyomai még ma is érződnek abban, hogy a vidéki társadalomnak napjainkban sincsenek olyan, hozzáértő képviselői, akik fel tudnák vállalni a mezőgazdaság feladatainak, problémáinak koordinálását.

A szövetkezet szó ma is az elmúlt ötven év értelmében cseng vissza, pedig a falusi társadalom számára ez az egyik kulcs, mely számos lehetőséget megnyitna előtte. A szövetkezet olyan társulási formában teremtene lehetőséget a kistermelőknek, melyből az anyagi haszon mellett, erkölcsi, közösségi, emberi értékkel is gazdagodnának. A mai magyar társadalomban is ez figyelhető meg. A mezőgazdaság Kenderesen sokat nélkülöz az önálló gazdák kezdeményezésétől. Egy mezőgazdaságból élő település életében a szakképzett gazdák, amennyiben közéleti szerepet is vállalnak saját településük gazdagodásában többszörösen is részt vesznek. A Gazdakört - mint a gazdák fórumát - meg lehet említeni, mint civil szervezetet.

Generációk és "tőkéik"

A kulákok anyagi tőkéjüket kulturálissá alakították a Rákosi rendszert követően. Gyerekeik egyrészt a megbélyegzettség, másrészt a társadalmi normák átalakulásának és a technika fejlődése révén alakult új lehetőségekben kerestek boldogulást (pl.: autószerelő, mezőgazdasági gépszerelő). Sokan azok közül, akik elköltöztek Kenderesről - még az ötvenes években – az iparban helyezkedtek el vagy városokba költözve például az újonnan épült tömlakásokban lettek fűtők. Egyrészt a társadalom, a kommunista eszme és a nem spontán módon történő iparosítás másrészt a családi neveltetés (a földhöz való viszony tekintetében) a mezőgazdaságba nem áramoltatott vissza embereket. Ennek hátterében a technika fejlődése és az emberek életmódváltozása is áll. Az egyik beszélgetés során egy kulák leszármazott elmondta, hogy apja az 1959-es beadást követően Budapestre ment dolgozni, ahol többet keresett, mint otthon a földműveléssel. Ekkor azt mondta az apja, hogy ha ezt tudta volna, hogy ennyi munkával is lehet pénzt keresni, akkor már régen ezt csinálta volna. Ez a férfi gyerekeit taníttatta és az interjúalanyom például autószerelő képesítést szerzett. Ez a leszármazott a rendszerváltást követően visszaigényelte a családi földeket, de az elmúlt években kénytelen volt abbahagyni a gazdálkodást.

A második generáció (a kulákok unokáinak generációja) pedig már csak nagyszülei révén kapcsolódik a földhöz, de erre a kenderesiek között nem találtam példát. Sok családnál a gyerekek és a fiatalok még mindig segítenek a családi gazdaságokban. A

¹⁶ Interjúrésztlet egy kulák fiával, Süveges Gyulával, aki egy ideig foglalkozott földműveléssel, de néhány éve a kenderesi szakiskola növényvédő részén dolgozik. Gyermekai felsőoktatási intézményekben tanulnak és ritkán utaznak haza, így nem tudnak részt venni a földművelésben.

nagyszülők révén történő földhöz kapcsolódáson azt értem, hogy részletes családkutatásokkal lehet kimutatni azt, hogy a fiatalok nagyszülei még a földművelésből éltek de ők már teljesen elszakadtak a mezőgazdaságtól, és nem ott élnek, ahol nagyszüleik.

A Rákosi rendszer erőszakos iparosító és így a mezőgazdaságot ellehetetlenítő politikája két generációt követően a mechanikus folyamatokkal, tervgazdasággal fontos lélektani "bélyeget" is hagyott a magyar társadalomban. A kenderesiek között ez "bélyeg" a nem kulák leszármazottaknál megfigyelhető. Itt a hagyományokhoz való kötődés, a gyerekek nevelése és a föld, mint megélhetési forrás szerepe átértékelődött, valamint a vallásos meggyőződés is eltér a korábbi generációk vallásos meggyőződésétől. A kulák gyökerekkel bíró kistermelőkre, családi vállalkozókra jellemző, hogy valamilyen formában bevonják gyerekeiket a munkába és családon belül átadják azt a tudást, amit még otthonról kaptak a kulágyereket. Interjúkban előkerülnek olyan megfogalmazások, hogy a gyermekek – ezen a fiúkat értik – otthon besegítenek a családi gazdaságban és így az ott keresett pénzt, mint zsebpénzt kapták. Előfordult olyan is, hogy a gyermek főiskolán tanul tovább, és amikor otthon van ő is meggy segíteni a szüleinek a földeken, így az ebből befolyó pénzből kollégiumi díját és egyéb költségeit tudja fedezni, nem kell szüleitől pénzt kérnie és esetleg máshol munkát vállalnia. A földművelésben ilyen formán besegítő fiatalok a családi vállalkozók körében is megfigyelhető. Tehát ez a családi gazdálkodás a nem kulák ősökkel rendelkezőknél is fontos tényező. Igaz ez a tudás eléggé átdolgozott, mert a kulágyerekek többsége szinte kivétel nélkül rendelkezik valamilyen középfokú, sőt a református gyökerekkel rendelkezők felsőfokú végzettséggel is.

A kistermelők, családi vállalkozók között szereplő leszármazottak közül - kivétel nélkül - mind a rendszerváltást követően kezdtek el földet visszaigényelni és földdel foglalkozni, úgy hogy már tanult szakmájukban dolgozva tértek vissza a földhöz. Egy esetben találkoztam olyanval, aki azt mondta, hogy érdemes földdel foglalkozni, "csak nem szabad többet költeni annál, mint amennyi van" és akkor abból meg lehet élni. Az édesapja 25 hold körüli földet mondhatott magáénak és a listák készítésekor halt meg balesetben és fölkerült ő is a listára, annak ellenére, hogy már nem élt. A lakatos szakmát tanult interjúalanyomat otthon gyermekként mindig bevonták a munkába, de ő például a kapálást és az olyan feladatoknak nem látta értelmét, aminek nem látta a célját, a látható eredményét. A szakmája megszerzése után néhány évig lakatosként dolgozott, majd megnősült és nőülés előtt kezdett el az 1980-as évek elején földdel foglalkozni, mert házat szerettek volna építeni. A kárpótláskor rokonok biztatására vették ki a földeket és azóta, már nem foglalkozik a tanult szakmájával. Egy Trabantja van és az interjú készítésekor 80 hektár saját földön és 18 hektár bérelt földön gazdálkodott. A fia amellett, hogy még tanul, segít a földeken és a gazdaságukat illetően mindig szorososan elszámolnak. Az interjúalanyom, vallását nem gyakorló református. A családi vállalkozók többsége szegény vagy kisparaszti családból származik, de jelen vannak a környező településekről ide költözötték és néhány kulák leszármazott. A szegényparaszti családból származók legnagyobb része valójában vallását nem gyakorló római katolikus.

Mezőgazdasággal foglalkozók három - valójában négy - kategóriája

Kenderesen a mezőgazdasággal közvetlenül foglalkozók között három nagyobb csoportot lehet elkülöníteni: posztkommunisták és a tősgyökeresek és a nyugdíjasok (őstermelők) csoportja.

a) Posztkommunisták

A posztkommunisták azok, akik a jelenlegi földjeiket a rendszerváltás után vásárolták össze családi – jellemzően a szocializmusban gyökerező háttér – segítséggel. Kendereshez közeli városokból vagy falvakból települtek ide vagy vásároltak földet. Földdel rendelkeznek, de szellemi tőkéjük néhány kistermelőtől eltekintve igen szerény. Azok, akik a vásárolt földjeiket elkezdték művelni, rendszerint eladósodtak a felvett hitelektől. Míg azok, akiknek saját földjük is van és haszonbérben is dolgoznak, valamivel jobb helyzetben vannak. A földből származó jövedelem egyre inkább kiegészítő jelleget nyer körükben, tehát a fő megélhetési forrásukat a mezőgazdaságon kívülről szerzik. Gazdálkodásra vonatkozó tudásuk egyértelműen szerzett tudás és ennek háttérében a még otthonról hozott több évtizeddel ezelőtti, földhöz kapcsolódó presztízs áll. Közöttük nincs olyan, akinek felmenői között bárki is kuláklistán szerepelt volna. Ilyen családi vállalkozóval, kistermelővel nem készítettem interjút, egyrészt azért mert nem kapcsolódott kutatási témámhoz, másrészt pedig azért, mert szerettem volna néhányal interjút készíteni, de többszöri keresésre sem találtam őket lakhelyükön.

b) Tősgyökeresek

A tősgyökeresek között a szegényparasztokat és a középparaszt-kulákok leszármazóit, mint két külön csoportot lehet megfigyelni. A szegényparaszt leszármazottakra jellemző, hogy nagycsaládból jöttek és a felmenőiknek több generációra visszavezethető mesterségbeli tudásuk volt. A rendszerváltást követően, mint vállalkozók kezdtek bele a földművelésbe és rendszerint kitartó munkával érték el azt, amijük van. Amennyiben szervezetbe tömörülnének ezek a kistermelők, meglátásom szerint elég hatékonyan tudnának működni. Náluk figyelhető meg az, hogy az átlagos gyerekszámhoz képest több gyereket vállalnak és a mezőgazdasági munkába bevonják gyerekeiket (pl.: nyáron aratás alkalmával az egész család dolgozik, mert sok a munka és az alkalmi munkások igénybevételével több kiadásuk lenne a gazdáknak – ezáltal takarítanak meg kiadásokat és addig is együtt van a család). Egy háromgyerekes családapá – akit azért kerestem meg, mert egyezett a családi neve a kuláklistán szereplő Kovács nevű gazdával és ő maga pedig a családi vállalkozók listáján volt rajta – elmondta, hogy szüleinek 4-5 hold földjük volt és mindkét ágon katolikus nagycsaládban nőttek föl. Jelenleg 15 hektár saját földje van és haszonbérletben gépekkel még mások földjét is műveli.

A **középparaszt és kulák** leszármazók körében két fontosabb pontot érdemes kiemelni. Az egyik: a kulákok már az ötvenes években amennyire lehetőségük nyílt igyekeztek anyagi tőkéjüket átmenteni kulturális tőkébe. Lehetőségeikhez mérten taníttatták gyerekeiket vagy ha alkalmuk nyílt rá, akkor elkezdtek más szektorban dolgozni, de a földhöz való kapcsolódásukat igyekeztek megőrizni. A másik: maradtak a mezőgazdaságban és a jobb megélhetés reményében dolgoztak. Így körükben megfigyelhető egy hagyománytisztelő (tradicionalisták) és újító (reformálók) csoport. Azért nem lehet elkülöníteni a középparasztokat és kulákokat a leszármazottak szempontjából, mert közöttük nem lehet egyértelműen elválasztani, hogy ki rendelkezett kulák illetve középparaszti gyökerekkel. Házasság révén mosódtak egybe az ötvenes éveket követően a családok a származásokat illetően. Előfordulnak olyan családok, hogy a kulák gyökerekkel rendelkező apa családjának hagyományait a hozzá képest "szegényebb" anya tudta átadni a gyerekeiknek. Talán azért, mert az apának ez annyira természetes volt, hogy nem foglalkozott vele vagy mert a szocialista társadalomban ezt nem nézték jó szemmel és az anya valamilyen formában a felfelé mobilitásának velejárójaként érezte tudat alatt annak a felelősségét, hogy átadja a hagyományokat gyerekeinek. Így mosódnak össze a gyökerek és ezért nem lehet tisztán szétválasztani ezt a két paraszti réteget a nagyszülőkre való tekintettel. Ebben a két paraszti rétegben a tradicionalisták körében a neveletésnek és hagyományoknak, melyek a társadalom által adott hagyományok felett helyezkedtek el. Befelé fordulás, szilárd identitás, alulról felfelé történő építkezés és a családra épülő közösségek, vallásosság (inkább katolikus) igénye jellemezte. A rendszerváltást követően az ilyen paraszti gyökerekkel rendelkező családok alkották a vidéki társadalom gerincének főbb csigolyáit.

Az újítókra az volt a jellemző, hogy szociálpszichológiai értelemben extrovertáltak, kezdeményezők a közösség életének megszervezésében. Szilárdabb családi és anyagi háttérrel rendelkeztek ezért a közéleti aktivitás is jellemző. Ide többnyire reformátusok tartoztak, akik kulák gyökerekkel rendelkeznek. Kenderes életében is a magasabb presztízzsel, fizetéssel járó pozíciókat is ők szereztek meg. A társadalom önszerveződésének, organikus folyamatának révén kerültek és kerülnek ma is a képességeiknek és ambícióiknak megfelelő helyekre ezek az emberek. A kenderesi civil társadalom megszervezésében, irányításában az elit szerepét töltik be. Gyakran részt vesznek a településen kívüli közéleti vagy vallási tevékenységekben. Az elmúlt ötven év társadalmat alakító tényezőiben a kulák családok tőkéje átalakult és a társadalom más rétegeiből származókkal kissé keveredve alakult át összetételük. A kenderesi kulákok tehát már nem ott bírnak befolyással, ahol korábban, hanem tőkéjüket átmentve más területeken. Ez a Kenderesről elszármazottakat vagy részben elszármazottakat illetően figyelhető meg. A főszabály, hogy a hagyományos kulák tőke a föld, még néhány családnál ma is fontos. Ezek a családok jobbára reformátusok. A föld fontos számukra, viszont emellett mással is foglalkoznak így a bevételi forrásuk nemcsak a földből származik. Tulajdonukban van a föld, de más műveli meg míg ők a mezőgazdaságon kívül tevékenykednek. Ennek nem egyenes következménye az, hogy nem is értenek már a földhöz. Ellenkezőleg, ezek az emberek látják át a nagyobb

folyamatokat a mezőgazdaság életét illetően és válnak annak fontos alakítóivá, amennyiben annak képviselőit egyértelműen felvállalják.

c) Nyugdíjasok

Kenderesen nagyon sok a kisbirtokos, akik között nagy a nyugdíjasok és őstermelők száma. Földjüket haszonbérbe adják, melyből a bérleti díj számukra nyugdíj-kiegészítésként szolgál. Őstermelő igazolvánnyal közel 1650 ember rendelkezik Kenderesen¹⁷. 1997-ben vezették be az őstermelői igazolvány használatát, melynek célja, hogy ezzel tudják értékesíteni a terméküket az őstermelők. A falugazda elmondása szerint: „Olyan, aki önálló vállalkozói igazolványt váltott és kimondottan mezőgazdasági tevékenységet végez, olyan nem sok van az olyan huszon valamennyi lehet. – Ezek a családi vállalkozók. - Ez a sok, ez az 1650. Tehát ez is azt mutatja, hogy sok a kisbirtokos. Tehát az 1-3 vagy 5-10 hektáros. Ez a sok. És ahogy haladunk a birtoknagysággal fölfele tehát 10 ha, 20 ha, 50 ha úgy csökken a számuk. Mert hát ugye mondjuk egy 100 ha-os gazda egy vagy kettő van Kenderesen”.

Eredmények és további tervek a kutatással kapcsolatban

A kenderesi kuláklista alapján megfigyelhető, hogy a listán szereplők többsége református vallású volt. Ez a település népességét és a listán szereplők összehasonlításában fontos tényező. A településen kisebbségben lévő reformátusok arányait tekintve jóval nagyobb részben kerültek a kuláklistára. Ez összefüggött a hivatásbeli tudatukkal és életmódjukkal. Az 1950-es éveket követően középvezetői beosztásban helyezkedtek el, általában a tsz-ekben.

A családi vállalkozók listáját vizsgálva a kulák leszármazottak előkerülnek, de a családi vállalkozók között már arányaiban több a közép és szegényparaszti családból származók száma. A kulákok leszármazói más településeken vagy a mezőgazdaságon kívül helyezkedő ágakban helyezkedtek el. A lakóhelyükön maradt kulák leszármazottak a település életében meghatározó szerepeket töltenek be, mind gazdasági és mind közéleti tevékenységükben.

A kutatással kapcsolatos további terveim közé tartozik egy birtoknagyságokat vizsgáló térkép elkészítése, mely a XX. század elejétől a fontosabb történelmi-politikai vonatkozású időszakokat alapul véve készülnének el. Így mintegy négy térképet szeretnék készíteni (1910; 1949; 1970; 1996 – privatizációt lezáró földtulajdon viszonyok), melyeken a birtokok nagysága és a tulajdonviszonyok egyaránt nyomon követhetőek lennének a XX. Század folyamán.

¹⁷ A falugazda beszámolója a kenderesi önkormányzat részére (2002 végén készült)

Irodalom

- Andorka Rudolf (2001): Gyermekek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok. Budapest
- Földi András – Hamza Gábor (1996): A római jog története és intézményei. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest.
- Harcza István - Kovács Imre - Szelényi Iván (1994): A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle (3) 15-43.
- Kávási Klára (1991): Kulák lista. Agóra, Budapest
- Max Weber (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, Gondolat.
- Kovács Imre (2003): A magyar társadalom paraszttalanítása - európai összehasonlításban. Századvég 8:(28) 41-67.
- Tímár Lajos - Valuch Tibor (szerk.) (1998): Rákositól Kádárig: fejezetek a legújabbkori magyar történelemből. Debrecen
- Valuch Tibor (2002): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris, Budapest
- Virág Ferenc (1993): Kulák-puhító a magyar Gulagban. Budapest
- Závada Pál (1984): Teljes erővel: agrárpolitika 1949-1953. Medvetánc (2 -3) 137-158.
- Závada Pál (1986): Kulákprés. Budapest, Magvető.

2. melléklet

2. Bogdán Iváry kenderesi

lakos az 1. pontban megjelölt és a kenderesi 654 sz. tkvi betétben foglalt tagos birtokból a Heufel Tivadar okl. mérnök által készített vázrajzon fel számlált és, általában rögzítve helyrajzi számmal jelölt 22 hold 800 □-ölet tevő és a természetben is megtekintett és ismert rész ingatlan: 84900 korona, azaz Nyolcvanötezer, ötvenháromezer korona vételárért megveszi, — s a vételárból 12750 koronát kifizetvén, egyetemlegesen kötelezi — mag ok a még hátralékos 72165 korona, azaz hetvenháromezerötthatalomöt koronának 1918. szeptember 23-án egy összegben leendő kifizetésére, kifejezetten is elismervén eladó azon jogát, hogy e fizetés elmulasztása esetén a fizetett vételár részletet mint bánatpénzt megtarthassa, a szerződéstől elálljon és az ingatlanmal minden peres eljárás nélkül mint sajátjával szabadon rendelkezék. — vagy a vételár hátralékot 6%-os kamataival együtt peres uton behajthassa. Végre ezen szerződés egyéb feltételeit is elfogadja.

Felek ezen szerződésből felmerülhető peres kérdések elbírálására a nyíregyházi kir. járásbíróság illetékességét és hatáskörét kölcsönösen kikötik.

Mely szerződés felek előtt felolvastatván és megmagyaráztatván, általuk elfogadatot és aláíratott, azal, hogy a civil lapban F. jel alatt bekezdés mal aláírás előtti törvény.

Kelt Kenderesen 1918. június hó 16. n.

Előttünk:

Alvóta Ferenc
Borabai Imre

Dr. Mártony Gyula
bíró, eladó, —

Bogdán Iváry

sz. 2370 l. n. állatalkalmazás megítélésére
1918.

1918. szept. 23. napján

Nyíregyháza és környéki ügyelők

72165 koronára, azaz hetvenháromezerötthatalomöt koronáról, — mely összeget Bogdán Iváry kenderesi lakostól a körözés d. 1918 június hó 16. n. h. e. adós nevesi megítélés értelemében firtatkozó vételár köztartozás kiigényléséül felvettem. — Mártony Gyula nevesi nevű fi. se les. kötelezettségjéről eljött, ügyelők adós nevesi arra, hogy a köztartozásait a kenderesi 654 sz. be.

4. számú melléklet

1888. július hó 9. napján

maai alótírt napon a cíben egy...
 ... és kezevesi jótélely karcagi

lakos mint eladó
 másrészt pedig Lévai Imre a neje Borók Erniebet

kezevesi lakosok mint vevők között alóírt napon

következő feltételek alatt kötötték:

1) Fennevezett eladó eladja ezennel örökre és visszavonhatlanul
 a kezevesi község 584 számú telekjegyzőkönyvből 820
 1/2 arányú a 2. rend 1000 ha van elterülete 16 hold 94 m² van a föld
 5 hold 1364 a 2. rend föld, a 16 hold 94 m² van a föld azaz jános
 legelő illetékeivel 1/6 részét gyűjtve a kezevesi község 523 m² gk
 felelőse
 azaz Egy ezre harminc
 osztrák értékben kialakított árért Lévai Imre a neje Borók Erniebet
 kezevesi lakosok nak

2) Nevezett vevők a fentebb leírt birtokot a fenn kitett vételárért átveszik, mely
 vételárnak a vevők által mai napon történt teljes s hiánytalan kielégítését az eladó jelen
 szerződés aláírása által egyuttal el is ismeri.

3) Vevők a megvett birtoknak mai napon birtokába lépnek és ez időtől huzza
 annak minden hasznait, de viselik is ellenben minden terheit s így az adót is.

4) Az eladó feljogosítja a vevőket hogy tulajdoni joguk az 1. pontban leírt
 birtokra minden további kikérdetetés nélkül telekkönyvileg bekebelezethetők.

Minek hiteléül ezen felolvasott és megértett adásvevési szerződés mindkét fél alá-
 írással megerősítve kiadatik.
 Kelt Kezevesen 1888. ék július hó 9. napján.

Előttünk:

Hodás János
Ernie Ernie
 1888

mint tanúk

Péter Imre
 eladó
Lévai Imre
 Borók Erniebet kv

SLACHTA KRISZTINA

*A „magyar vircsaft”
A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai*

A magyarországi idegenforgalom sajátosságai, kivételes helyzete több különböző tényező összeadódásának következménye volt a korszakban, amit ekkor sikeresnek, vagy akár sikertörténetnek is nevezhetünk. A magyar idegenforgalom Kádár-kori története egyrészt csak az 1956-ot megelőző időszakhoz viszonyítva értelmezhető, másrészt az 1960-as évektől az idegenforgalomban megfigyelhető, szinte robbanásszerű fejlődés csak az '56-os megtorlást és restaurációt követő társadalmi és gazdasági átalakulásokkal, és a „Nyitás Nyugat felé” törekvésével együtt vizsgálható. A szocialista blokkon belül talán az egyik legsikeresebb a magyar idegenforgalom volt, az „ungarische Wirtschaft”, a szocialista tervgazdálkodás kvázi-piaci elemekkel, legendássá tett magyar vendégszerettel és a Pusztapaprika-Piros(ch)ka toposzokkal fűszerezett világa. Nem szabad azonban elfeledkeznünk azokról a földrajzi tényezőkről, adottságokról sem, amelyek a politikai-gazdasági rendszerektől függetlenül hozzájárultak a Balaton népszerűségéhez: Magyarországra, illetve a Balatonhoz Európa mindkét feléből – mindkét politikai táborából – közúton, vasúton, légi úton könnyen, gyorsan, és ami mindezeknél sokkal fontosabb, mindkét blokkból jöve „baráti” országokon áthaladva lehetett eljutni. A családi, főleg a kisgyerekes nyaralásokhoz pedig már akkor is fontos volt a tó vonzereje: sekély, meleg és édesvízű. Másik kiemelkedően fontos földrajzi tényező a balatoni időjárás, a forró, napsütéses magyar nyár, a folyamatos strandidő, ahol a gyümölcsök és a paradicsom is egészen más ízű, mint tőlünk Nyugatra vagy Északra, és csodálatosan lehet napozni, barnulni is.

Korlátozott idegenforgalom az 1950-es években

Az ötvenes években gyakorlatilag nem beszélhetünk Magyarországon beutazó idegenforgalomról, a turizmus gyakorlatilag még belföldi viszonylatban sem volt jelentős annak későbbi mértékéhez viszonyítva. Elenyésző volt azoknak a nyugatiaknak a száma, akik kizárólag nyaralási céllal jöttek ekkor az országba, és semmilyen rokon, vagy egyéb kapcsolatuk, kötelezettségük nem volt. Ez érthető is, hiszen az 1950-es években még szinte minden nem-baráti országból érkező külföldit igyekeztek minél alaposabban ellenőrizni, illetve szó szerint kordában tartani, kontrollálni, programját a korlátozás céljával körülhatárolni, pl., hogy az ország, vagy

Budapest mely részeire juthatnak el, mit láthatnak, mit nézhetnek meg, illetve mit nem. E mögött az a hidegháborús hisztérikus hangulat állt, ami alapján mindenkiben a „nyugati imperialista hatalom kémét, szabotőrét, ellenforradalmi, reakciós erejét” látták.

A nyugati országokból nézve Magyarország, és az egész szovjet érdekszférába tartozó keleti blokk egy bár egzotikus, de mégis inkább veszélyes, kiszámíthatatlan, bizonytalan világ benyomását keltette. A kétpólusú világban ekkor még a hétköznapi emberek is mindenre és mindenkire ellenfélként tekintettek, akik a másik blokkból érkeztek. A háborús pusztításokból lassan felépülő Európa, a formálódó fogyasztói társadalom, a bővülő szabadidő és az üdülések terjedése mellett (Tomka 2009) is érthető, ha a turisták ekkor még inkább a másfelé található, biztonságos és szabad üdülhelyeket választották a veszélyes kelet-európai egzotikum helyett.

Ekkor még Magyarországon sem a külföldi, főleg nem a nyugati turisták számának a növelése volt a cél, hanem elsősorban a dolgozók, a munkások „államosított”, vagyis szakszervezeti üdültetésének a megszervezése volt az elsődleges. Az 1953-54-ben a Külügyminisztérium által szerkesztett idegen nyelvű, Magyarországról szóló propagandakiadványban, az Ungarisches Bulletinben¹ is feltűnő az idegenforgalom, a Balaton tematizálása. A nyaralók, a látnivalók csak abban az értelemben jelennek meg, hogy lám, itt a dolgozók és gyermekeik jólétét, pihenését szolgálja minden, szó sem esik arról, hogy esetleg éppen a kiadványokat olvasó külföldieket is szívesen látnák.

A legtöbb nagy budapesti és balatoni szállodát 1949-ben államosították (Rehák 2007), ekkor még az elsődleges szempont a régi „nagyfővagyos” tulajdonos elit ellehetetlenítése volt – beleértve nyaralók kisajátítását is –, melynek fő célja a társadalom hagyományos hierarchiájának gyökeres átformálása, és az új uralmi elit helyzetének megszilárdítása volt – a reprezentatív fogyasztási szokások kialakításával, átvételével is. A jelentősebb Balaton-parti villák sok esetben párt-, vagy minisztériumi üdüllőkké váltak, míg a nagy gyógyszállók, nagyobb hotelek a munkások üdülést szolgálták. Mivel a korban még nem került sor új üdültételek, szállodák építésére, alapvetően a „régire rendtől” örökölt infrastrukturális bázison valósították meg a fizetett szabadságon lévő dolgozók „kulturált, szocialista emberhez méltó” nyaralását.²

A teljes magyarországi belföldi, valamint a ki- és beutazó külföldi idegenforgalom szervezésére és propagálására kizárólagosan jogosult vállalat, az 1902-ben alapított IBUSZ volt. A cég az államosítások során 1948-tól, majd végérvényesen 1951-től lett kizárólagos szereplő a turizmusban.³ Ez nemcsak a vállalat tevékenységét határozta

¹ Ungarisches Bulletin, a Külügyminisztérium nyugati országok számára készült tájékoztató propaganda-kiadványa, 1953. június, júliusi számai.

² Bepillantást engednek a kor balatoni viszonyaiba például a Civil a pályán című filmnek azok a jelenetei, melyek a Balaton-part homokos földútjain, kiépítetlen strandjain játszódnak. Keleti Márton: Civil a pályán, 1952.

³ Idegenforgalmi, Beszerzési, Utaztatási és Szervezési Vállalat. Az IBUSZ egyike volt az első nemzeti idegenforgalmi vállalatoknak Európában, és a cégösszevonások, államosítások, majd privatizálások során is mindvégig megőrizte nevét, profilját és jogfolytonosságát. Ez alól csak egy rövid, mintegy másfél éves időszak volt kivétel, amikor 1950-ben Idegenforgalmi és Utazási Vállalat néven működött, profilja azonban ekkor is megmaradt. Az államosítások során azonban az IBUSZ „profilfeltöltésén” is átesett, addigi feladatait, szolgáltatásait részben a Magyar Posta (hírlap- és könyvforgalmazás), részben

meg, hanem a rendszerváltásig gyakorlatilag az egész magyar idegenforgalom szervezését, jellegét befolyásolta. Az IBUSZ tevékenysége az 1956 előtti időszakban főleg a belföldi idegenforgalomra, ezen belül is döntően a munkások üdültetésére korlátozódott. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal közösen indított „Ismerd meg hazádat!” mozgalom egy-két napos tematikus, szakvezetéssel kísért buszos túráinak hatalmas sikere volt. Idegen nyelven vezetett útjaikat azonban a prospektusok szerint nyelvgyakorlásnak szánták, és nem valódi nyugati turisták számára szervezték. A vállalat Munkásutaztatási Osztálya a balatoni különvonatok szervezéséért volt elsősorban felelős, melyek óriási sikert arattak. Az IBUSZ bonyolította le az 1949-ben Budapesten megrendezett Világifjúsági Találkozó, majd 1953-ban a Béke Világtanács üléseinek idegenforgalmi szolgáltatásait.

Az IBUSZ első nemzetközi sikerét az 1958-as brüsszeli világkiállításon aratta, ahol pavilonjával első díjat nyert. A külföldi vendégek száma azonban ekkor még a százezret sem érte el, ami az utolsó világháború előtti szezonnál, az 1937-es év 380.000 főnyi vendégforgalmához képest igencsak jelentős visszaesés volt (Kudar 1992). Az államosítások ugyan monopolhelyzetet teremtettek az IBUSZ számára, de a pezsgő idegenforgalomhoz hiányoztak mindazok a szolgáltató vállalkozások, vendéglők, cukrászdák, üzletek, melyek szintén mind az államosítások áldozatává váltak, a vállalat önállóan képtelen lett volna egy egész ország vendéglátóiparát pótolni. Az idegenforgalom alakulását befolyásolta a hidegháború is: az IBUSZ-on belül létrejött a Nemzetközi Főosztály két részlege, a Nyugati és a Szocialista Osztály.

A magyar idegenforgalom 1956 után

1956 ősztől, egészen pontosan 1957-től kezdődően, fokozatosan megváltozott az idegenforgalommal kapcsolatos szemléletmód: a „rég-új” pártvezetés, illetve ennek következményeként a különböző intézmények országos és helyi szervei, pl. még az állambiztonság, a határőrizet és a rendvédelem, de a településfejlesztés, a közlekedés, az infrastruktúra tervezése részéről is. Közvetlenül a forradalom után kiemelt figyelmet kapott az idegenforgalom fejlesztése. A „nyitás Nyugat felé” elve már 1956 decemberében az egyik legfontosabb kérdés volt, mivel a pártvezetés a forradalom leverése és a megtorlások miatti nemzetközi elszigeteltségből való egyik kitörési pontnak tekintette azt. Az ország elleni „hidegháborús propaganda” hatása csökkentésének lehetőségét látták az ide érkező, és pozitív tapasztalatokkal távozó nyugatiak növekvő számában (Krahulcsán 2008). Ezzel párhuzamosan fokozódott az az igény is, hogy az idegenforgalomból származó bevételek hozzájáruljanak az ország devizabevételeinek növeléséhez.

Az idegenforgalom jelentősége az 1950-es évek második felétől abból a szempontból is felértékelődött, hogy a „békés egymás mellett élés” egyik eszközeként, egyre fontosabb politikai tartalmat kapott. Egyrészt az 1956 utáni Magyarország nemzetközi

pedig a BELSPED és a MASPED (szállítási tevékenységek), valamint az Utasellátó Vállalat vették át, maga a cég pedig a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium VII. Főosztályának részeként a magyar turizmus lebonyolításának állami szerve lett. Kudar, 1992: 25.

elismertségét is javítani igyekeztek ezzel a szemlélettel, másrészt viszont az egész keleti blokkban kezdett elterjedni az a nézet, miszerint az idegenforgalom sokkal inkább politikai, semmint gazdasági kérdés. Ahogy aztán a későbbi évtizedek során a magyar gazdaságnak egyre több valutára lett szüksége, úgy vált fokozatosan gazdasági kérdéssé az idegenforgalom, és mind fontosabbá, majd elsődlegessé a bevételek növelése. 1967-et a nemzetközi idegenforgalom évének nyilvánították, amelyhez a szocialista országok is csatlakoztak, ekkor azonban még „Az idegenforgalom út a békéhez!” jelszóval (Kudar 1992).

A kádári konszolidáció fontos eleme volt az életkörülmények javítása, melynek része volt az üdülési lehetőségek, az ahhoz hozzáférők körének bővítése is. Ehhez elengedhetetlen volt az üdülővezetek infrastrukturális szintjének javítása, a közlekedés, az üzletek, a közellátás, az állami üdülők fejlesztése, újak építése. Az idegenforgalom fejlesztése mögött álló két szempont egymást erősítette, magában hordozva a fejlődés ellentmondásait is. A nyugati vendégek számára jóval magasabb színvonalú szolgáltatások létesültek, mint a hétköznapi magyar nyaralók, vagy a szocialista országok állampolgárai számára.

Ennyiben tekinthető 1956 a magyarországi idegenforgalom szempontjából is cezúrának. A magyarországi államszocializmus kádári modelljének konszolidálódása során, az addighoz képest ez a tematika kitüntetett figyelmet kapott. Népgazdasági jelentőségének felértékelődésével párhuzamosan, fokozatosan növekedett az idegenforgalom mértéke az 1960-as évek folyamán. A beutazó baráti és nem-baráti országok állampolgárainak száma a statisztikai adatok tanúsága szerint is rohamosan, és az átlag állampolgár számára is érzékelhetően és látványosan nőtt az évtizedben (Horváth 2008). Az 1956-ban, az 1951. évihez képest már némiképp megnövekedő beutazók számát drasztikusan, majdnem a felére csökkentette a forradalom hatása 1957-re, ami érthető, hiszen a világsajtót a háborús állapotokat mutató pesti utcák képei járták be. Ehhez képest viszont hatalmas ugrás mutatkozott már 1958-ban, és 1960-ban, ami megelőlegezi az egész korszakra jellemző folyamatos növekedést.

Az idegenforgalom fejlődése az 1960-as években

Az 1960-as évektől kezdve a második gazdaság és a háztáji gazdaságok révén az idegenforgalom jelentős – és ekkor még biztos – mellékjövedelmet jelentett a lakosságnak is. Nem kellett feltétlenül maszekolásba fogni, elég volt csak a fán termő barackot kitenni a ház elé, vagy kiadni az utcafronton lévő szobákat, vagy a kertet sátorhelynek. A Balaton környéki idegenforgalmi fejlesztések, üdülők, vendéglátóipari egységek, üzletsorok megépítése pedig a helyi magyar lakosság életszínvonalát, a Balatonra érkező magyar és külföldi nyaralók üdüléseinek minőségét egyaránt javították (Valuch 2006).

A beutazó idegenforgalom általános fellendülésén belül a legjelentősebb nálunk nyaraló csoport a Balatont családi és baráti találkozók céljára is használó kelet- és nyugat-németek voltak. A német-német kapcsolatok 1961-től, a Berlini Fal felépítése után helyeződtek a két Németország határain kívülre; pontosan akkor, amikor az 1960-

as évek elején Magyarországon elindult egy, a többi szocialista országhoz képest relatív életszínvonal-emelkedés. Ennek része volt a háztájkák, majd a maszekok és a TSZ-melléküzemágak engedélyezése az évtized végén (Romsics 2005). Mindezek a lehetőségek és folyamatok biztosították azt, a többi szocialista országhoz képest „nyugatiasabb”, jobb minőségű ellátást, ami a nyugati turisták ízlésének és elvárásainak is kezdett megfelelni, a szocialista országokból érkezőket pedig elkápráztatta (Horváth 2008).

A hatvanas évek elején még gyerekcipőben jártak és csak kevesek számára voltak hozzáférhetőek azok a szolgáltatások, melyek a korszak második felében általánosan elterjedteké váltak. A magánautóval utazó nyugati vendégek ekkor még csak konvojban, egyeztetett időpontban érkezhettek. A hegyeshalmi határátkelőnél kísérő várta őket (ugyanúgy, mint a busszal érkezőket), és csak a felkínált – nem az általuk választott! – útvonalon, az ahhoz tartozó szállásokon, a kísérővel haladva látogathatták végig az országot. Az országhatáron belül kívánatos elv egy 1964-ben több nyugati nyelven is kiadott sorozatban a következőképpen jelent meg: „Érkezzen bár turistaként, üzletemberként, vagy éppen rokonlátogatóba Magyarországra, fogadjon el egy jó tanácsot: vegye igénybe az IBUSZ közreműködését, segítségét egész útja során!”

Idegenforgalmi prospektusok

Az 1960-as évek első felének idegenforgalmi prospektusaiban⁴ meglehetősen szűk a bemutatott és a rajzolt térképeken jelölt látnivalók köre, éveken keresztül ugyanazzal a képanyaggal, legalábbis ugyanazon látnivalókkal dolgoztak: a legfontosabb természetesen Budapest, legtöbbször pedig a Halászbástyáról készült panorámafotókkal találkozhatunk. Kiemelt színhelyek voltak még ekkoriban a Bazilika, a Parlament, a Hősök tere, a Széchenyi- és a Gellért-fürdő is. Az egynapos vidéki kirándulások között pedig Visegrád és a Duna-kanyar, Eger, a Balaton, Tihany, Balatonfüred és Keszthely, valamint Debrecen, a Hortobágy és Győr szerepelt a kínálatban. A fényképek gyakran teljesen véletlenszerűen kerültek egymás mellé, a gyanútlan turista pedig kereshette a győri városháza közelében az igazi magyar pusztát. Ezekben az években a vidéki kirándulások még szinte kizárólag szervezeten, buszokkal, vagy vezetett autós túrákon valósulhattak meg. A korabeli útviszonyok ismeretében felvetődik a kérdés, hogy vajon mennyi időt tölthettek egy-egy vidéki

⁴ Tanulmányomban az IBUSZ által főleg nyugati turisták számára készített prospektusokban, szórólapokban, kiadványokban Magyarországról megjelenő képet vizsgálom, azok szövegei és képanyaga alapján. Kutatásaimat a Magyar Országos Levéltárban kezdtem, ám hamar kiderült, hogy az IBUSZ privatizálása során sajnos csak nagyon töredékes iratanyag került a levéltárba, így az Országos Széchenyi Könyvtár Plakát és Kisnyomtatványtárában, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében, valamint a Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolai Kar Idegenforgalmi Szakkönyvtárának gyűjteményében jártam sikerrel. Mivel a prospektusok, szórólapok és kis térképek nem egyenként vannak katalogizálva, illetve szerzőjük, sőt sokszor még a kiadás éve is ismeretlen, az aprónyomtatványok pontos hivatkozása gyakorlatilag lehetetlen.

helyszínen, és vajon mennyit láthatott valójában az utazó egy-egy fővárostól távolabbi város nevezetességeiből, pl. Debrecen és a Hortobágy esetében.

Az idegenforgalmi nevezetességek között a legfeltűnőbb Sztálinváros és látnivalóinak megjelenése. Több ilyen kiadvány átnézése után azt gondolom, hogy az ország egyetlen valódi szocialista új városa minden bizonnyal felsőbb utasításra került be a legfontosabb látnivalók közé. Minden prospektusban feltűnően tömören, mindössze egyetlen mondatban írják le, hogy a szocializmus felépítésének milyen jelentős mérföldköve a város felépítése, majd rögtön a római kori romok bemutatása következik, aztán az egynapos programtervek szerint máris továbbment a csoport Martonvásárra, majd Székesfehérvárra. A prospektusok szövege nem sokat árult el Sztálinvárosról, nem említették annak szocialista jellegét sem, csak mint „az új magyar ipari város – the new hungarian industrial town” jelenítődött meg. A város azonban az évtized közepén – miután átkeresztelték Dunaújvárosra – eltűnt a kínálatból, mintha soha nem is létezett volna.

Az időszak egyik különlegességét reklámozta az a szakmai túrákat ajánló kis prospektus, melyben orvosok, borászok, mezőgazdasági szakemberek, lótenyésztők számára szerveztek tematikus szakmai látnivalókkal fűszerezett üdüleket. Ebben a gondosan összeállított programban kórház, szanatórium és TSz-látogatások, állattartó telepek szerepeltek. Mai szemmel nézve furcsán hathat, hogy nyugati szakembereknek mutogatták az ottani színvonalhoz képest elmaradott infrastruktúrával felszerelt, bár világszínvonalú egészségügyi szolgáltatásokat és a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság eredményeit. Valószínűleg nem is arattak túl nagy sikert ezek a 8-10 napos tematikus utak, mivel a későbbiekben csak a lovas túrákba beépített lótenyésztési szakmai programok maradtak meg, ahol az állami gazdaságokként fennmaradt ménesek megtekintése és a lóvásárlási lehetőségek továbbra is vonzóak maradtak a nyugati látogatók számára.

1962-ben indította az IBUSZ az első lovastúrát (Kudar 1992), az ún. Country Cross-t, melynek során lóháton, a méntelepeken megszállva járták végig az ország egy-egy régióját a vendégek. A program a rendszerváltásig sikeres maradt, az érintetlen tájak, a gyönyörű lovak, a lovardák mellett található szállások és a lovaglások köré szervezett programok, látnivalók, pihenőnapok és egyéb szolgáltatások, mint például a csomagok és kísérő családtagok buszokkal való szállítása, exkluzívva és nagyon sikeressé tették a programot. 1965-től szinte évről évre egyre színvonalasabb külön kiadványok hirdették az idillikus lovas túrákat, ahol a szalonnát sütögető külföldiekről készült képek egymás mellett szerepeltek a csárdákban kalocsai népviseletben halat sütő lányok, vagy a lovakat vezető csikósok romantikus fotóival.

A hatvanas évek második felében már nyilvánvalóak az idegenforgalom koncepcionális felfogásában és a politikai hozzáállásban bekövetkező változások. A prospektusok egyre színesebbek lettek, bővebb információval szolgáltak, fényképekkel, színvonalasabb grafikai háttérrel, jobb fordításokkal jelentek meg. Mindez tükrözi a turizmusból származó bevételek iránti igény fokozódását és az ország egyre nyitottabbá válását is. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy a turisták már egyre szabadabban, önállóbban is mozoghattak az országban: kevesebb a fehér folt az ország piktogramokkal megrajzolt térképein. Míg az évtized első felében

gyakoriak az országot csak az észak-nyugati és a középső régiókra redukáló csonka térképrajzok, addig ezeket lassan felváltják a színes grafikákkal, piktogramokkal díszített, egyre informatívabb, önálló utazásokhoz is alkalmas térképek.

Az önállóan, autóval érkezők tájékozódását szolgálták azok a kis könyvecskék is, amelyek fix útvonalon, de már kísérő nélkül vezették végig a nyugati turistát az országon, gyakran a Jugoszlávia vagy Románia felé haladó tranzitútvonalak mentén. A leghasznosabb információk, mint például benzinkutak, szervizek, IBUSZ-irodák, szállások, éttermek címei mellett megtalálhatók voltak az útba eső látnivalók leírásai, általános érdekességek és tudnivalók az országról, melyek az évtized vége felé egyre inkább átvették a fő információk helyét.

A hatvanas években indult el a lovas túrák mellett egy másik olyan program, mely az egész korszak magyarországi turizmusának vitathatatlanul sikeres „újítása” volt. Az idegenforgalmi világévben, 1967-ben szervezték meg az első ún. Gulyás-partyt (Kudar 1992), melyen a magyaros vacsora mellett zenés-táncos műsort is láthattak a vendégek, egy állandó házigazda konferálásával kísérve. A program a későbbi évtizedekben mindennapos ajánlattá nőtte ki magát, több verzióban és több helyszínen is működött..

A magyarországi idegenforgalom átalakulása az 1970-es években

A magyarországi idegenforgalom történetében az 1970-es évtizedet átmenetnek tekinthetjük az 1960-as évek még csekélyebb mértékű, állambiztonsági szempontból kontrollálható embertömege és az 1980-as évekre kiteljesedő szocialista tömegturizmus között. A Magyarországra beutazó idegenforgalom változása, alapvetően mennyiségi növekedése meghatározta a magyar állambiztonsági szerveknek a turizmus ellenőrzésére vonatkozó átalakuló érdekeit, szempontjait.

Az 1970-es évektől már megállíthatatlanul emelkedett a Magyarországra beutazó turisták száma, ezen belül is kiemelkedő volt az autóval rendelkező családok magánútjainak növekedése, ami alapvető és hosszú távú változásokat eredményezett a magyar idegenforgalom szempontjából. Az autóval érkező nyugati, vagy szocialista állampolgárok vagy kempingekben, vagy ismeretségeken keresztül szerzett magánszállásokon laktak a Balaton partján, mivel az üzemi és állami üdülők már nem tudták kielégíteni a rohamosan növekvő igényeket. A szolgáltatások és a közellátás hiányosságainak pótlására ebben az évtizedben engedélyezték széles körben a maszek zöldségek, cukrászdák, lángossütők működését, illetve kiterjesztették a már hosszabb múltra visszatekintő IBUSZ fizetővendég-szolgálatot (Rehák 2005), ami a kiadó szobák és házak kínálatát próbálta megszerezni, közvetíteni és természetesen ellenőrzés alatt tartani.

Az államosításokkal megteremtett monopolhelyzetben az 1960-as években gyakorlatilag csak az IBUSZ-on keresztül utazhatott nyugati turista Magyarországra. A vállalat az 1970-es években sorra nyitotta nyugat-európai képviselőit, itt, illetve a helyi, de az IBUSZ-szal partneri szerződéses viszonyban álló irodákban lehetett

lefoglalni a szállást, az utazást, a programokat, az utazási utalványokat, forintcsekket, sőt, az útlevel- és vízumkérelmeket is csak az IBUSZ-nál lehetett intézni.⁵

A magyar idegenforgalmi vállalat neve összeforrt minden turisztikai szolgáltatással, melyet monopolhelyzetük ellenére is folyamatosan reklámoztak a hazánkba látogatóknak, például a Ferihegyi repülőtéren az „IBUSZ Your host in Hungary” feliratú táblákkal. Az országba való belépéskor és a nyugatiak által kedvelt szállodákban csak az IBUSZ kiadványaival találkozhattak a vendégek; ezek legfontosabb mondanivalója pedig éppen az volt, hogy itt-tartózkodásuk minden részletét, bármilyen kívánságukat az IBUSZ munkatársai fogják megszervezni, hozzájuk forduljanak kéréseikkel a vendégek. Ez utóbbi jellegzetesség állambiztonsági nézőpontból is az idegenforgalom „kulcsintézményévé” tette az IBUSZ-t és a vele szerződésben álló szállodákat.

Ezt az évtizedet már jogosan nevezhetjük a magyar idegenforgalom aranykorának, bár ez a megállapítás természetesen a nyolcvanas évekre is igaz lehet. A nyugati turisták száma ezekben az években növekedett meg igazán, ekkor érte el először az 1 milliót, majd a 2 millió főt is. A balatoni szállodaépítések ugyan megtorpantak (Rehák 2009), de a meglévő kapacitások ekkor még elegendőnek bizonyultak, illetve a hiány lehetőséget teremtett a sajátosan magyar „Zimmer frei” intézménye, sőt kultusza kialakulásának.

Az ún. nemzetközi idegenforgalmi propaganda nálunk csak az 1970-es évek második felében kapott igazán lendületet. Mind a nyomtatott, mind a rövidfilmes kategóriában hatalmas összegeket költöttek reklámokra, aminek eredményeképpen az IBUSZ több évben is díjakat nyert filmjeivel a Karlovy Varyban megrendezett nemzetközi Idegenforgalmi Rövidfilmfesztiválon (Kudar 1992).

A hetvenes években különböző variációk jelentek meg a már az 1960-as években megismert „Gulyás-party-ra”, ezek aranykora azonban majd csak a '80-as évek lett. Az alapötlet nem változott, és egyre több prospektusba bekerült, nemcsak a pesti, hanem a balatoni programok között is megtaláljuk. Egy „Üdvözljük Budapesten!” című 1970-es, több nyugati és szocialista ország nyelvén is megjelent kiadványban röviden és tömören így írták le ezt az esti programot: „Vidám kirándulás a szabadba! Gulyásleves, nyáron sült szalonna és hurka, magyar borok ízlés szerint, cigányzene, néptánc, szórakozás!”

Az eredeti program továbbfejlesztései, variációi már az évtized elején megjelentek. Ilyen volt a Balatonnál a „Paprika-party”, ami csak abban különbözött a pesti verziótól, hogy a főétel a házi sült volt, házi pálinkával és borral, a szabadban való szalonnasütés pedig külön attrakcióvá nőtte ki magát, amihez cigányzene, tánc és csárdásverseny is kapcsolódott. A kort leginkább az ún. „Betyáren-party” fémjelzi, ami a hirdetés szövege szerint egy kalandos kirándulás volt a romantikus betyárvilágba,

⁵ A nyugati turisták számára az IBUSZ-on keresztül foglalható utak ügyintézéséről, az általános ügymenetről részletes képet kaphatunk a bécsi és a frankfurti IBUSZ-kirendeltség dolgozói által írt jelentéseket tartalmazó állambiztonsági dossziék irataiból: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTIL) 3.2.1. Bt-1013/1. és 2. „Rounder” dosszié; ÁBTIL 3.2.3. Mt-203 „Rounder” dosszié; ÁBTIL 3.2.1. Bt-235 „Sheperd” Ügy-dosszié; ÁBTIL 3.2.3. Mt- 576 „Sheperd” dosszié

ahol a lovakon érkező betyárok „rabolják el” a nézőket, körítésként pedig magyar ételek, tánc, lovaglás és meglepetés várta a kedves vendégeket.⁶

Következő variáció volt a „Piroschka-party” a Piroska Csárdában, ahol köszöntésképpen paprika-koszorút kaptak a vendégek a nyakukba, reklámnak pedig elegendő volt annyi, hogy „hangulatos vendéglátás magyar módra!” Az eredetitől eléggé eltávolodott az utolsó két variáció, a „Holdfény-party”, ami zenés, borozós vitorlázást jelentett az éjszakai Balatonon, és a „Kinder-party”, ami pedig délutáni sütizéssel, kakaóval, szórakoztató műsorral fűszerezett gyerekzsúr volt a siófoki Európa és a füredi Annabella Hotel teraszán.

Ebben az évtizedben lendült fel a gyógyfürdőkre építő idegenforgalom is, aminek elősegítésére a fürdőket önálló prospektusban bemutató, gyógyhatásuk szerint csoportosító kiadványok is megjelentek. A hatvanas években is szerepeltek már az általános látnivalók és programok között, de nem kaptak akkora szerepet, nem jelentek meg olyan önálló üdülési lehetőségként, mint ahogy ez a hetvenes évektől kezdődően megfigyelhető. Mai szemmel nézve kissé furcsa, hogy a nyugati turisták számára is a felcsempézett fürdő-teknőket, műanyagcsövekkel behálózott helyiségeket, fehérköpenyes, fűzős-csizmás néniket mutattak a prospektusokban, a legáltalánosabb és leghívogatóbb kép azonban a hévízi fürdőépület és a világhírű tavirózsák voltak. Minden bizonnyal inkább a magyar gyógyvizek hatékonyságának a híre volt az, ami a prospektusok képeitől függetlenül sikeressé tette a gyógyturizmust, főleg a nyugat-német és osztrák turisták, sőt még politikusok, hírességek körében is.

A hatvanas évekhez képest ebben az évtizedben indultak próbálkozások egy egységes országimázs kialakítására a sokféle látnivaló, helyszín és program reklámozása helyett. Az előző évek képei, a kendős, népviseletbe öltözött, pirosposzsgás lányok, a csárdákban felszolgált gulyás és bor, a pusztán bemutatókat tartó csikósok, a lovas túrák és a balatoni lángosok, szüreték és hajókázások egyetlen nagy üzenetté álltak össze. Elegendő volt már csak egy-egy képet felvillantani ezek közül, az máris előhívta a többit is: egy kalocsai ruhát viselő lány egyet jelentett a pörkölttel és a magyar vendégszeretettel, egy csikós, vagy egy gémeskút a hortobágyi pusztá romantikus vadregényes világával.

A prospektusok címei is ezt az egységes, mindent magában foglaló magyar-üdülőnyaraló-mosolygós országot hirdették: „In Ungarn findet man alles!”, vagyis „Magyarországon mindent megtalál!” Az az országimázs, ami ma is jellemzi az ország turisztikai kínálatát és képét, illetve, ami máig él a nyugatiakban Magyarországról, ezekben az években alakult ki, illetve vésődött be meghatározóan úgy, hogy attól ma sem tudunk szabadulni. Ezekben az újabb típusú kiadványokban már nem földrajzi régióként, hanem a látnivalókat tematikusan csoportosítva találjuk meg az ország nevezetességeit, ami ugyan nagyon látványos és modern, de nem túl praktikus egy utazó számára.

Még a hetvenes években jelentek meg olyan új szolgáltatások, lehetőségek, mint például a nemzetközi kongresszusok, vásárok lebonyolítása, melyek között az elsőt

⁶ A Robog az úthenger című sorozat 2., Balatoni betyárok című részében is láthatunk egy hasonló jelenetet, illetve a nyugati turisták kirablását, majd a tolvaj leleplezését. Bednai Nándor: Robog az úthenger, 1977.

1974-ben rendezték meg Budapesten (Kudar 1992). Azonban ez a szegmens is csak a nyolcvanas évekre nőtte ki magát igazán, amikor a pesti szállodasor és a Novotel Hotel, valamint a Budapesti Kongresszusi Központ megépítésével a kapacitások és a szolgáltatások kibővültek.

Magyarországon az ország gazdasági irányítására jellemző tervgazdálkodás az idegenforgalomban is megnyilvánult, legfőképpen a valutabevételek folyamatos növelésére irányult. A turizmus szervezése állami monopólium, a nyaralás pedig a munkás törvényileg előírt joga és az állam elsődleges szükséglete volt: a kipihent és elégedett munkaerő sokkal jobban és eredményesebben termelt az üdülés után. A központilag elosztott üdülési helyek „kegyének gyakorlásával” ösztönözni, dicsérni lehetett a kiváló, legfőképpen pedig a rendszerhez kiemelkedően hű dolgozókat, munkatársakat.

Már az 1971-es Nemzetközi Vadászkiállítás előkészületei is fellendítették a nyugati országokból érkező turizmust, több új, magas színvonalú szállodát adtak át Budapesten és vidéken is. A turisztikai látnivalók és szolgáltatások körének kibővítésével a nyugati turisták buszai már nem csak a két fő terület, Budapest és a Balaton környékén bukkantak fel, hanem az ország vidéki területein is egyre gyakrabban lehetett találkozni akár nyugat-német turistacsoportokkal is – aminek állambiztonsági veszélyeire csak áttételesen utalt a követségi jelentés. A turizmus növelésének azonban gátat szabott a szezonálisan jelentkező tömegek ellátásának nehézsége, egyes szakértők felhívták a figyelmet arra, hogy az ország képtelen szezonálisan 6 millió turistánál többet kiszolgálni, a 10 milliós lakosság biztonságos ellátása mellett (Kudar 1992).

A kor politikai légkörében két ellentétes irányzat alakult ki az idegenforgalommal, annak fejlesztésével kapcsolatban (Rehák 2005). A reformot pártolók a devizabevételek folyamatos növelésének érdekében minden lehetséges eszköz alkalmazását elfogadhatónak tartották, míg a „dogmatikus baloldaliaknak” nevezhető csoport a bevétel-orientáltság, a fogyasztói szemlélet terjedésének veszélyeire hívta fel a figyelmet, sőt, a turizmusból az „imperialista bomlasztó ideológiák terjedési területét” is látta.

Az MSZMP PB 1972-ben, az új gazdasági mechanizmus visszafogása idején tárgyalta a kérdést: az ülés jegyzőkönyvéből kiderül,⁷ hogy a bevételek növeléséért minden eszközt bevetni kész véleménnyel szemben az az aggodalom állt, hogy az ország gazdasági egyensúlyát már nem feltétlenül javítaná, ha a többi szocialista ország állampolgára is az államilag támogatott árpolitika előnyeit élvezve vásárolna be és költené nálunk. Azt feltételezték, hogy az itt bevásároló, szocialista országból érkező nyaralón keresztül a baráti országok hiánygazdaságainak lyukait tömhetik be, ez a folyamat pedig már a mi államháztartásunkban és népgazdasági egyensúlyunkban okozhatott problémákat. A félelmeket igazolhatta volna ugyan a tendenciózusan növekvő mértékű idegenforgalom, azonban a beutazó nyugati és szocialista országok állampolgárainak fogyasztása valószínűleg sokkal több bevételt termelt, mint

⁷ MNL OL M KS 288. f. 5/584. ó. e. Idézi: Rehák, 2005: 312-313.

amennyivel a népgazdasági egyensúlyban feltételezett hiányként bevásárlásaik révén megjelentek.

Minden szezonban egyre nagyobb gondot okoztak az ellátási nehézségek is. A tervgazdálkodás, a tervszerű munkaerő-gazdálkodás nem tette lehetővé, hogy a szezonálisan jelentkező hatalmas keresletet és fogyasztói igényeket a kellő színvonalon elégítsék ki. Ez a probléma nemcsak az élelmiszer-ellátásban, a friss gyümölcs, zöldség, hús, továbbá nemcsak a szállások, szórakozóhelyek szűkösségében, hanem az infrastruktúra hiányos, a hatalmas nyári tömegekhez alkalmazkodni nehezen tudó szerkezetéből is fakadt. A legnagyobb problémát a motorizáció terjedésével a közutak zsúfoltsága, a kevés parkolóhely, valamint a szennyvízhálózat nem megfelelő kiépítettsége jelentette, de folyamatos feszültséget okozott a kenyér, és néhány más alapvető közszükségleti cikk hiánya, valamint az általános zsúfoltság a strandokon, mozikban, éttermekben és az utakon (Rehák 2005).

Településpolitika és idegenforgalom

Az idegenforgalom célterületei kiemelten fejlesztendő településeknek minősültek a Kádár-korszakban. Az országba érkező nyugati turisták és részben az ő igényeik kiszolgálása érdekében fejlesztett települések a helyi lakosság számára is vonzóak és szemléletformálók voltak, új fogyasztási minták megismerését és átvételét indukálták. A kiemelt turisztikai célpontok, Budapest és a Balaton, a településfejlesztés, a közterek rendezettsége, az infrastruktúra fejlesztése szempontjából is megkülönböztetett figyelmet kaptak, az országos átlagnál jobb színvonalú áru kínálat várta a turistákat. Mindez elsősorban a valutával fizető nyugati vendégeknek szólt, de nem feledkezhetünk meg ezeknek a „kirakat-helyeknek” a szerepéről, hatásáról a magyar fogyasztási szokások, az életmód megváltozásában sem (Horváth 2008).

A szocialista településfejlesztés egyik alapvető jellemzője volt, hogy minden, a települések életét szabályozó rendeletet központilag, a helyi természeti és társadalmi sajátosságok ismerete és figyelembe vétele nélkül hoztak meg, és azt az ország egész területére egységesen alkalmazták (Beluszky 294). Legtöbbször a megyei szintű döntések meghozatalánál sem a helyi adottságok figyelembe vétele volt az elsődleges, hanem az egyes települések, vagy ágazati vezetők érdekérvényesítő képessége, kapcsolati tőkéje volt döntő. Az intézkedések tendenciózusan a települések egyre magasabb fokú központosítására irányultak, így volt ez a balatoni települések tekintetében is, illetve gyakran okozott feszültséget a településfejlesztés különböző szintjei és a gazdasági ágak különböző érdekei közötti ellentét.

A Balaton körüli fejlesztések összehangolására már a két világháború között, 1931-ben hozták létre a Magyar Királyi Balatoni Intéző Bizottságot, melyet 1957-ben „csak” Balatoni Intéző Bizottság (BIB) néven élesztettek újjá (Illés 1981). Ekkor még elsősorban a belföldi turizmust, az államosított villákból, szállodákból kialakított szakszervezeti, üzemi, vállalati üdülőkké érkező munkások, állami alkalmazottak nyaralását és ellátását kellett megszerveznie, koordinálnia. A BIB újjáalakításakor még

Budapesten, majd 1974-től Balatonfüreden működött, tükrözve ekkor már egyfajta decentralizációs törekvést is.

A balatoni idegenforgalom szinte minden szféráját kormányrendeletek határozták meg, melyek közül a legfontosabbak az üdülőkörzet határait kijelölők voltak. Egyik első, a Balatont és környékét érintő, 1963-ban elfogadott településfejlesztési dokumentum⁸ a balatoni üdülőkörzethez tartozó településeket két csoportba, part menti és ún. háttértelepülésekre osztotta fel, mindezzel egyidejűleg megháromszorozta a körzethez tartozó területet is. Emögött az a koncepció húzódott meg, miszerint a közvetlenül a part mentén fekvő települések önállóan nem voltak képesek ellátni a szezonban megnövekedő forgalomból fakadó igényeket, sem az élelmiszerellátásban, sem pedig az intézményi, vagy a vonalas infrastruktúra tekintetében. A Balaton helyzetét mindvégig megnehezítette, hogy partja – jelenleg is – több megyéhez tartozik,⁹ ahol a központosított irányítás ellenére mégis egyre nehezebben sikerült összehangolni az infrastruktúra hálózatát, a közellátás egyenletes színvonalának megtervezését.

A korabeli területfejlesztési és településpolitika elvei – az elvek szintjén – legfőképpen a területi egyenlőtlenségek mérséklésére törekedtek, de a gyakorlat nem ezt mutatja. A települések helyzetét rögzítette, a torz struktúrát tovább deformálta az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepció (OTK), ami gyakorlatilag az első egységes településhálózat fejlesztési koncepció, ami az 1007/1971 (III.16.) számú kormányrendeletként¹⁰ életbe lépett. Az 1971-es terv lényegében csak a városok fejlesztését irányozta elő, és a „kiemelt funkció nélküli település” fogalom bevezetésével rengeteg apró falut (a településállomány kb. 80%-át) zárt ki a minimális anyagi támogatás köréből (Enyedi 1980; Juhász 1988).

Az OTK egyetlen rövid bekezdésben foglalkozik külön az idegenforgalommal, illetve az üdülőkörzetekkel, mégpedig az országos településhálózat további fejlesztési irányelvei között, ez azonban csak intézményi infrastruktúra fejlesztésére tér ki: „*az idegenforgalmi jellegű központokban biztosítandók a helyi lakosság ellátásán túlmenően az idegenforgalmi és üdülő népesség ellátási igényeinek megfelelő szolgáltató intézmények és létesítmények.*”¹¹

Az ország településállományát kilenc kategóriába soroló koncepció név szerint rögzíti a felső- és középfokú központok pontos körét, meglepő azonban, hogy a Balaton környéki legnagyobb települések is csak alsóbb rendű besorolást kaptak, az üdülőkörzet kiemelt helyzete ellenére is. A tó körüli legmagasabb fokú város

⁸ 1023/1963. számú kormányhatározat, melyet az 1013/1979. (VI.20.) számú minisztertanácsi rendelet módosított. A tó körüli települések besorolását 1983-ban (4/1983. [III.3.] számú ÉVM határozat), majd 1985-ben (1005/1985. [I.21.] számú minisztertanácsi határozat) is módosították, nehezítve ezzel a hosszú távú fejlesztési tervek megvalósulási esélyeit.

⁹ A megyehatárok többször módosultak a Balaton körül, az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (OTK) előkészítésekor, 1969-ben, csak Somogy és Veszprém megye határolta a Balatont, jelenleg pedig Somogy, Veszprém és Zala megye.

¹⁰ 1007/1971. (III.16.) számú kormányhatározat a településhálózat fejlesztésének koncepciójáról.

¹¹ 1007/1971. (III.16.) számú kormányhatározat a településhálózat fejlesztésének koncepciójáról. III.5.f. Pont

Kaposvár, ami felsőfokú központként is csak a harmadik szintre került.¹² A részleges felsőfokú központok közül egy sincs a Balaton környékén, a tó partján fekvő városok közül pedig csak Keszthely és Siófok kapott középfokú központi besorolást, illetve ebbe a kategóriába került Marcali is – ez az ötödik szint a kilenc osztatú kategóriarendszerben. A következő szintre, részleges középfokú központként sorolták be Balatonfüredet és Fonyódot,¹³ a többi település kategorizálása alapján pedig megerősítését láthatjuk mindannak, ami a koncepcióban kifejezésre jut: a településpolitika hátterében még mindig az ipartelepítés szempontjai domináltak, más gazdasági ágazatokkal, vagy akár társadalmi szempontokkal szemben.¹⁴

A központosítási törekvés és felülről irányított szemlélet tükröződik a települések funkciók alapján történő kategorizálásban is, amely a település különböző funkcióinak merev szétválasztásán alapult, az egyes szegmenseket ágazati-gazdaságtani kérdésekként kezelték. A konkrét települések infrastrukturális fejlesztéseit, intézményeik bezárását, vagy létesítését kizárólag a lakosság száma, a többi hasonló funkciójú intézménytől való távolsága határozta meg. A döntések nem vették figyelembe a helyi igényeket, sajátosságokat, így az idegenforgalom által támasztott egyedi helyzetet sem, ami sokszor eredményezett torz intézményrendszert, vagy infrastruktúra-hálózatot.

A magyarországi idegenforgalom jellemzői az 1980-as években

Az 1980-as évek az igazi tömegturizmus évtizede volt, ekkor már több millióan érkeztek a nyugati országokból is, Magyarország kifejezetten a turizmus célországává vált, a határátkelőhelyeken, vasútállomásokon, strandokon mindennaposak voltak a tumultuózus jelenetek a nyári hónapokban. Ezt az évtizedet az új ötletek, kezdeményezések, és az előző időszakok sikereinek továbbfejlesztése jellemezte. Kiemelkedtek ezek közül a konferencia-turizmus, a Tavasz Fesztivál, a Forma-1 és a BNV, valamint tovább élnek a már említett ötletek is, mint a „Gulyás-party”, virágzott a gyógyturizmus és a lovas túrák szervezése.

Magyarországra a legtöbb nyugati turista Ausztriából és az NSZK-ból érkezett, 1980-ra már megelőzte az osztrák turisták száma az NSZK-ból érkezőkét. 1978-ban lépte át a 100.000 főt a Magyarországra látogató NDK turisták száma, a teljes vizsgált időszakban a csehszlovák és a lengyel turisták száma után folyamatosan a harmadik helyen álló küldő idegenforgalmi ország az NDK volt. 1987-ben pedig már meghaladta az országba érkező turisták száma a lakosság számát - ebben a számban azonban benne van minden átutazó is, aki 24 óránál több időt töltött el Magyarországon.¹⁵

A nyolcvanas években találkozhatunk először olyan prospektussal, amely kizárólag a budapesti konferencia-szervezési lehetőségeket mutatta be német nyelven. Minden

¹² u.o. III.6.b. Pont

¹³ u.o. III.6.c. Pont

¹⁴ u.o. I. és II. Pont

¹⁵ Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv 1986. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1987.

nagy szálloda előadótermeinek férőhelye, technikai lehetőségei, fogadásokra alkalmas helyei, tolmácsfülkék, különtermek, szobák száma megtalálható volt ezekben, illetve rövid választék a konferenciák végén ajánlott programokból, mint például pesti városnézés, fürdők, opera, egynapos kirándulások a Duna-kanyarba, a Balatonhoz vagy a pusztára.

1981-től indult el a Budapesti Tavaszi Fesztivál sikertörténete, amely az Országos Idegenforgalmi Hivatal kezdeményezésére szerveződött meg először (Kudar 1992). A főszezont megelőzően, a március második felében szervezett kulturális programsorozat önálló prospektussal jelent meg, amelyben komplex szolgáltatásként szerepelt a szállás, a koncert, a kiállítás, a vacsora és a városnézés. A pesti szállodák kapacitásait feltöltendő, és a még futó színházi, operaházi évad műsoraira építő, alapvetően zenei rendezvényeket magában foglaló fesztivál mára a világ szinte minden táján ismert, így talán az egyetlen olyan idegenforgalmi rendezvény, amely még a rendszerváltás előtt vette kezdetét és máig sikeres.

Ebben az évtizedben teljesebben ki a Budapesti Nemzetközi Vásár is, ami ugyan nem a nyolcvanas évek kezdeményezése volt, de ezt az időszakot tekinthetjük a fénykorának. A vásár jogelődjét még a húszas években szervezték meg, a második világháború után pedig már 1947-től újjáélesztették. A nyolcvanas években a fokozódó nyugati gazdasági kapcsolatok nyomán virágzott az évente kétszer, ősszel és tavasszal is megrendezett esemény. A vásárra szintén „csomagban” kínálták a prospektusok az utazást, a szállást, illetve az étkezést.

A nyolcvanas években tovább élt a „Gulyás-party”, valamint legkülönbözőbb változatai, prosperált a balatoni lángosütők, maszek zöldségesek, csárdákban felszolgált zenés, paprikás vacsorák világa. Minden évben egyre szebb és vastagabb kiadvány hirdette a lovas túrákat a lovardák melletti szállásokkal, a lóvásárlási lehetőségekkel egybekötött 10-14 napos luxusutaknak valóban nagy sikere volt. Akiknek erre nem tellett, vagy nem erre vágytak, azok táncolták a csárdást, ették a gulyást, a rétest, itták hozzá a jó balatoni borokat.

Szintén a nyolcvanas évek újdonsága volt, hogy a Hungaroring megépítésével bekapcsolódtunk a Forma-1 autóversenyek sorozatába az ott szervezett Budapest Nagydíj futammal. Az ötlet Bernie Ecclestone-tól származott, aki 1983-ban kitalálta, hogy a vasfüggöny mögött is kellene szervezni egy futamot, és Budapestre gondolt. A pályát 1985-ben kezdték építeni, nyolc hónap alatt elkészült, és 1986 augusztusában már meg is rendezhették az első futamot, melyen 200 000 néző¹⁶ vett részt. A pálya ma is működik, és máig rendeznek itt Forma-1-es futamokat, az esemény vitathatatlanul sok turistát vonz még napjainkban is.

A nyolcvanas évek második felében nem tapasztalható változás a prospektusok stílusában, pedig erre a kor és a piaci verseny kezdeteinek megjelenése miatt szükség lett volna. Az évtized elején még modernnek tűnő, nagyméretű, színes fényképekkel, profi designnal készült kiadványok sem formájukban, sem tartalmukban nem tartottak lépést a kor igényeivel. Ami pár évvel korábban még újszerűnek számított, az egy

¹⁶ Sajnos eddigi kutatásaim során nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy mennyi nyugati és mennyi szocialista állampolgár volt a nézők között.

olyan gyorsan változó területen, mint az idegenforgalom, nagyon hamar elavult lett. A hetvenes években összeálló egységes országimázs az egész magyar idegenforgalmi struktúrát működtető rendszerrel párhuzamosan kezdett széttöredezni, majd egészen szétesni.

A „magyar vircsaft” vége

Magyarországon az egyre szélesebb árubőség, a magánszektor fokozatos engedélyezése, a politikai légkör viszonylagos enyhülése mind-mind érzékelhető volt a testvérországok turistái számára is. A hazatérő nyaralók egy – kicsit – másképpen működő szocializmusról szerzett tapasztalataikkal gyakorlatilag a rendszert belülről bomlasztó, akár állambiztonsági veszélyt is jelentő, gyanús elemekké válhattak hazájukba visszaérkezve. A Balatonhoz turistaként érkező NDK-állampolgárok számára már az 1960-as években is egy szabadabb légkörű ország képét mutatta Magyarország saját lakóhelyükhöz képest, ami az évtizedek folyamán csak tovább fokozódott.

A kelet-német állampolgárok számára itt nem csak a finom őszibarackok és a divatos pulóverek jelentettek csábítást, hanem az évről-évre egyre több nyugat-német nyaraló is, akik még a magyaroknál is jóval divatosabb ruháikkal, autóikkal, vastag pénztárcájukkal a disszidálás lehetőségének gondolatát táplálták a kelet-németek fejében. Sok, a belső német határ, illetve a Berlini Fal által kettészakított család, rokon, vagy barát tartotta a kapcsolatot a balatoni nyaralásokon keresztül, illetve több, akár évtizedes barátsággá, vagy házassággá váló kapcsolat is kialakult az ártatlannak indult nyaralások közben.

A második gazdaság és a háztáji gazdaságok révén az idegenforgalom jelentős – és ekkor még biztos – mellékjövedelmeket jelentett a magyar lakosság számára is, nem is kellett feltétlenül valamilyen maszekolásba fogni, elég volt csak a fán termő barackot kitenni a ház elé, vagy kiadni az utcafronton lévő szobákat, vagy a kertet sátorhelynek. Mivel a magyar idegenforgalom – és a maszekok, a szállásadók, a vendéglátók, piacológok és az állami szektor számára is – a nyugati márka, a valuta volt a kívánatos, és mivel a nyugatiak szinte mindent megengedhettek maguknak, a keletiek pedig csak egyre szűkösebben tudtak kijönni az utazásokra engedélyezett napidíjakból, így például az NDK-ból érkezők egyre inkább „másodosztályú vendégeknek” érezték magukat – és ezt a magyar vendéglátók sajnos elég gyakran valóban éreztették is velük.¹⁷

Az idegenforgalomra is jellemző állami monopólium, a központi irányítás, miközben a kádári gulyáskommunizmus maszekolással, „fusizással”, háztájizással működtetett rendszere az állami redisztribúció hiányai ellenére mindkét fél – a nyaralók és a nyaraltatók – megelégedésére élhetővé és működőképessé vált. Ennek a sajátos szimbiózisnak az eredményeképpen pedig igen jól megéltek a külföldieket nyaraltatók, és jól érezték magukat a nyaralók is. A Balaton környéki idegenforgalmi fejlesztések,

¹⁷ A problémát már az 1960-as évek játékfilmjei is ábrázolták, például Hintsch György: A veréb is madár című filmje 1968-ból.

üdülők, vendéglátó ipari egységek, üzletsorok építése pedig a helyi magyar lakosság életszínvonalát, illetve a Balatonra érkező magyar és külföldi nyaralók üdüléseinek minőségét egyaránt javították (Valuch 2006).

Ez a – magyar idegenforgalom számára is – paradicsominak nevezhető állapot egy euforikus hangulatú nyáron érte el tetőpontját, hogy aztán 1989 augusztusa és szeptembere eseményei után annál mélyebbre zuhanjon: szinte minden évben arról hallhatunk, bár visszatérnének újra a német turisták a Balatonhoz! A korszak „aranykorként” való definiálását alátámasztják azok az interjúk, visszaemlékezések is, melyeket a Balaton partján lakó, egykor nyaraltatásból élőkkel, az idegenforgalom állami vagy magán szektorában dolgozókkal készítették (Deme 2009). A házaikat, garázsokat, kerteket kiadó magyar családok, akiknek gyerekei gyakran a visszajáró németek gyerekeivel együtt nőttek fel, ma is úgy emlékeznek vissza arra az időszakra, mint egy régmúltba vesző aranykorra, amikor csak jöttek és jöttek a németek, miközben máig tovább él a legenda a legvidámabb barakkról.

Irodalom

- Beluszky Pál (2008): Településpolitika és településhálózat-fejlesztési koncepciók (1945-1990). In: Majtényi György, Szabó Csaba (Szerk.) Rendszerváltás és Kádár-korszak. ÁBTL, Kossuth Kiadó. Budapest.
- Deme János (2009): A korszak, a szezon és a fazon. Trabant de Lux az Aranyparton. Lettre International. Európai kulturális folyóirat. 2009/Ősz. 74. szám. pp.54-59.
- Enyedi György (1980): Falvaink sorsa. Magvető Kiadó. Budapest.
- Horváth Sándor (2008): Csudapest és a friziderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. Múltunk. 2008/3. pp. 60-83.
- Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyv 1986. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1987.
- Illés István (1981): Tavunk, a Balaton. Natura Kiadó. Budapest.
- Juhász Pál (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. Tér és társadalom. 1988/2. pp.3-18.
- Krahulcsán Zsolt (2008): A nemzetközi kapcsolatok állambiztonsági szabályozása (1961-1965). Betekintő. Az ÁBTL internetes forrásközlő folyóirata. 2008/2. http://www.betekinto.hu/2008_2_krahulcsan 2014.01.25.
- Kudar Lajos (1992): Az IBUSZ története, 1902-1992. IBUSZ Igazgatóság. Budapest.
- Rehák Géza (2005): Idegenforgalom és politika a '70-es években. Sic Itur Ad Astra. 2005/1-2. pp. 311-327.
- Rehák Géza (2007): "Szállodaiparunk és idegenforgalmunk fejlesztése tárgyában soron kívül teendő intézkedések," avagy a Kádár-korszak turizmusának első lépései. Debreceni Szemle. 2007/3. pp. 331-347.
- Rehák Géza (2009): Magyarország idegenforgalmi politikája 1956-1965 (Különös tekintettel a szállodafejlesztésekre). Századok. 2009/1. pp. 201-230.
- Romsics Ignác (2005): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tomka Béla (2009): Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris Kiadó. Budapest.
- Valuch Tibor (2006): Hétköznapi élet Kádár János korában. Corvina Kiadó. Budapest.

VALUCH TIBOR

A rendszerváltás hatásai a magyar társadalom térbeliségére¹

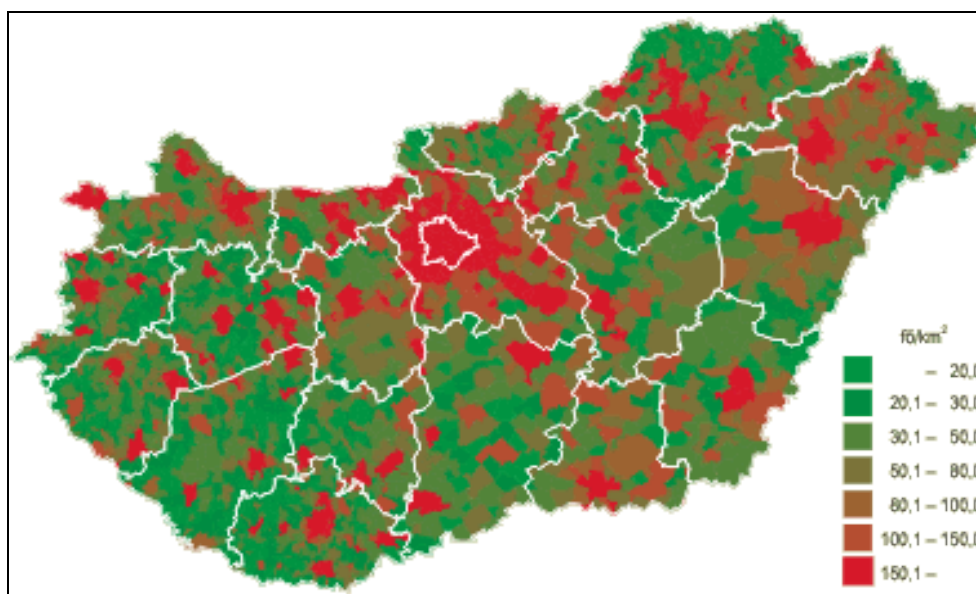
Tér és társadalom

A társadalom térbeli elhelyezkedését kifejező általános mutató, a népsűrűség már az 1980-as évek eleje óta a természetes fogyás következtében folyamatosan csökken Magyarországon, 1996-ban 109,8 fő, 2009-ben 107,2 fő, 2014-ben pedig már csak 106 fő volt négyzetkilométerenként, amivel az európai országok között a viszonylag ritkán lakottak közé tartozunk. A népesség megoszlása az országon belül az elmúlt évtizedekben nem vált egyenletesebbé, a főváros, Pest megye és a százezernél nagyobb városok vonzáskörzete a leg­sűrűbben lakott, a Vas, Zala, Tolna megye népsűrűsége a legalacsonyabb. 2014-ben a főváros egy négyzetkilométernyi területére 3317 fő jutott. Pest megye volt a leg­sűrűbben lakott megye a maga négyzetkilométerenkénti 191 fő mutatójával, míg a leg­ritkábban lakott területnek Somogy megye tekinthető, ahol csak 52 fő él egy négyzetkilométeren.

A népsűrűség mérséklődése a demográfiai viszonyokkal összefüggő, tartós trend, amit a társadalmi gazdasági átmenet is érintett. Hiszen azok a térségek, települések – Budapest, Miskolc, Ózd - ahol 1989/90 előtt a nehéz- és alapanyaggyártó ipar koncentrá­lódott, jelentős népességvesztést szenvedtek el, így ezeknek a területeknek a népsűrűsége is mérséklődött.

¹ Részlet a szerző „Átmenetben - a magyar társadalom a rendszerváltás követő évtizedekben” címmel készülő monográfiájából. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlik. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg a Szentágotthai János Tapasztalt Kutatói Ösztöndíj program keretében.

1. ábra. Magyarország népsűrűségének területi megoszlása, 2009

Forrás: www.KSH.hu

A településpolitikát és a társadalom térbeli elhelyezkedését tehát az 1989/90-es rendszerváltás jelentősen befolyásolta. Alapvetően megváltoztak a települések fejlődését/fejlesztését befolyásoló tényezők, az állami beavatkozás, a központi elosztott források helyét nagymértékben átvette a piac, ami nyilvánvalóan előtérbe állította a gazdasági racionalitást a gazdasági telepítő tényezők vizsgálata és a beruházási döntések során. A kilencvenes évek első felében láthatóvá vált, hogy a magángazdaság és a külföldi beruházók telephelyválasztása számos vonatkozásban eltért az 1989/1990 előtt preferált területektől. A szolgáltatóipar gyorsan túlsúlyba került a gyáriparral, ezen belül is a gyorsan összeomló hagyományos nehéziparral szemben, ennek következtében azoknak a területeknek a fejlődése vált gyorsabbá, amelyet képesek voltak ezek befogadására. Ezzel egy időben a hazai vállalati szervezet is átalakult, az egy telephelyes cégek és magánvállalatok létrejötte vált jellemzővé, ami gyengítette az iparágak decentralizációját, és elősegítette a koncentrációt. A multinacionális cégek megjelenésével a magyar gazdaság újra nemzetközivé vált, ami a települési előnyöket esetenként felértékelte. Fontossá vált az innovációra alkalmas környezet, s megnőtt a kommunikáció és a szállítás szerepe. Ezt jól mutatja többek között Székesfehérvár példája, ahol viszonylag nagyszámú képzett munkaerő állt

rendelkezésre, vagy Kecskemét esete, amelynek a fejlődése azt követően gyorsult fel, hogy autópályán is elérhetővé vált.

A rendszerváltás azonban nemcsak pozitív folyamatokkal járt. A kilencvenes években a gazdasági szerkezet gyökeres átalakulása funkcionális szempontból is átértékelte a magyarországi településhálózatot. Új „területi depressziós” vidékek alakultak ki, többnyire a „szocialista nehézipar” hagyományos területein – Ózd, Komló, Salgótarján, Miskolc-Diósgyőr –, ahol a korábbi meghatározó ipar funkcióvesztése után a lakosság elvándorlása és/vagy cserélődése is felerősödött. Bár az elvándorlás – különböző társadalmi csoportok számára – egyes településeken igen gyakran áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, hiszen a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető településeken, megállt az „idő,” leértékelődtek az ingatlanok és nehezen eladhatóvá váltak, hiszen a fizetőképes kereslet drasztikusan visszaesett, az itt élőknek többségének pedig többnyire a lakásuk vagy a házuk, volt az egyetlen mobilizálható tőkéje, amire máshol reményeik szerint az új egzisztenciájuk megteremtését alapozhatták volna. A hosszabb időre bezáródó településeken a leépülés folyamata helyenként drámai mértékűvé és – helyi erőből – gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált.

A területi egyenlőtlenségek nagymértékben növekedtek Magyarországon a rendszerváltást követő évtizedek során. Az átmenet átrendezte a „nyertes” és a „vesztes” régiókat. Az egykori szocialista nehézipari övezetek mellett, a falusias térségek nagy része – különösen az Alföldön és a Tiszántúlon, Észak- és Északkelet-Magyarországon – többnyire a vesztes területek, települések közé került, (Virág 2010; Enyedi 1993) hiszen a kilencvenes években a térszek megszűnésével ezekben a térségekben gyakran az egyetlen komoly gazdasági potenciállal rendelkező vállalkozás is megszűnt. A részben a helyükre lépő egyéni és társas vállalkozások pedig gyakran vagy csak az önfoglalkoztatásra vagy jóval kevesebb munkavállaló foglalkoztatására voltak alkalmasak. A képzett, de viszonylag olcsó munkaerő, a jó infrastruktúra felértékelte egyes területeket, míg a korábbi, monokultúrás ipari vagy nehezen megközelíthető – mezőgazdasági - területek leértékelődtek az itt élő, életüket alapvetően szocialista korszakbeli viszonyokra felfűző emberekkel együtt, akiknek nagy része tartósan kiszorult a munkaerő-piacról és néhány év alatt fokozatosan elvesztette az oda történő visszatérés esélyét.

A piacgazdaság rendszerének kiépülésével párhuzamosan a magyar gazdaság még nyitottabbá vált, amit a privatizációs folyamatok is tovább erősítettek. A globalizáció kiterjedése többé-kevésbé egybeesett ezekkel a változásokkal, Magyarországon is megjelentek a multinacionális cégek, amelyek egy része tartósan a magyar gazdaság szereplőjévé vált, másik része a privatizáció révén elsősorban csak piacokat akarta megszerezni és így iktatta ki a potenciális riválisokat, harmadik része, pedig a tőke globális mozgástendenciáit követve, csak hosszabb-rövidebb ideig telepedett meg Magyarországon, kihasználva a kedvezményeket, az olcsó és képzett munkaerő-kínálatot, majd ennél is kedvezőbb telepítő-tényezőket keresve és találva, továbbtelepült. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a globalizálódó világgazdaságban a termelőtevékenység helyett fokozatosan a kereskedelmi és szolgáltató tevékenységre helyeződött át a hangsúly. Mindennek komoly következményei voltak elsősorban a

foglalkoztatás és a helyi adózás révén az ország egyes területeire. Hiszen ahol új ipari és kereskedelmi telephelyek jöttek létre, ott az átmenet következtében kialakult munkanélküliség rendszerint viszonylag gyorsan és jelentősen mérséklődött, a foglalkoztatottság javult, a helyi adó-bevételek pedig emelkedtek, többletforrásokat biztosítva az adott település fejlesztéséhez.

A rendszerváltozás vesztesei közül igen sokan élnek a falvakban, kisvárosokban, a nyertesek közül pedig viszonylag kevesen. Mindez azzal is jár, hogy a rendszerváltás időszakában megkezdődött és az ezredfordulóra lényegében be is fejeződött egy falusi alsótársadalmi réteg kialakulása. Ennek a tagjai több társadalmi és élethelyzetből kerültek ki. Az egyik, markáns csoportot alkotók szakképzettség hiányában elvesztették városi/ipari munkahelyüket, iskolázottságuk alacsony szintje miatt nem tudták magukat átképezni, ezért végleg hazatértek – korábbi - lakóhelyükre. A privatizációba, kárpótlásba, a helyi vagyon újraosztásába, mint késve érkezők, kevés kulturális és kapcsolati tőkével rendelkezők, nem tudtak bekapcsolódni, egyébként is viszonylag ritka volt közöttük az erre jogosult. A falusi alsótársadalom másik alkotóelemét az örökletes falusi szegények, az egykori agrárproletariátus, szegényparasztság leszármazottai alkották, akik a szocialista korszakban is a tartós létbizonytalanságban éltek, a bizonytalan egzisztenciával rendelkező, életvitelszerűen alkalmi munkából élők, a – falusi – szegénység csoportjához tartoztak. Ezek az emberek az átmenet során tartósan munkanélkülivé váltak, majd kikerültek a munkanélküli ellátásra jogosultak köréből, létfenntartásukat alkalmi munkából próbálták/ják meg biztosítani. Rendszeres jövedelem és kulturális tőke hiányában kicsi az esély arra, hogy azok, akik ebbe a helyzetbe kerültek, a saját erejükből ki tudnak törni onnan. „Munkalehetőségek hiányában háztartások százai rendezkedtek be arra, hogy (...) szociális segélyekből éljenek, amit legfeljebb szerény élelmiszer-önellátással egészítenek ki. (...) sokak esetében a morális és fizikai leépülés olyan mértékű, hogy a munkapiacra történő visszalépésük szinte esélytelen.” (Csizsáky-Kovács 2000a) Hasonló alsótársadalmi réteg a városokban is kialakult, létszámának gyarapodása – a funkciójukat elvesztő egykori szocialista városokon kívül -, azonban valamivel kisebb mértékű volt, mint a falusié. A városokban élő, alsótársadalmi csoportok tagjai is elsősorban a képzetlen, iskolázatlan munkavállalók közül kerültek/kerülnek ki. Ma már azt is egyértelműen látni lehet, hogy mind a falusi, mind a városi alsótársadalmi rétegek tartósan a magyar társadalom részeivé váltak, a szocializációs minták átöröklődése, a társadalmi mobilitási lehetőségek záródása miatt a fiatal generációk tagjai is csak elvétve tudnak kitörni ebből a helyzetből. Mindez arra enged következtetni, hogy a társadalmi integráció folyamatát Magyarországon a térbeli folyamatok is jelentős mértékben befolyásolták. Egyes területeken az ott korábban társadalmi integrátor szerepet betöltő üzemek, vállalatok megszűnése, időben elhúzódnó vagy gyakran elmaradó helyettesítése felgyorsította az adott település/terület társadalmi erózióját, dezintegrálódását.

A kilencvenes években a területi tényezők mellett a jövedelmek erőteljes és gyors differenciálódása – az alsó jövedelmi tízedbe tartozók nagy része Észak- és Kelet-Magyarországi falvakban, egykori ipari központokban él - is hozzájárult a térségi és településen belüli szegregálódási folyamatok (részletesen lásd később)

kibontakozásához, ami újabb szempontból rendezte át a magyar településhálózatot a XX. század végén. Az 1992-es és 1995-ös felmérések azt mutatták, hogy a főváros és a vidék közötti jövedelemkülönbségek ismét erős növekedésnek indultak, 1995-ben Budapest és a falvak közötti jövedelemkülönbség ismét elérte az 1962. évi szintet. (Andorka Rudolf, 1996.) A legalacsonyabb jövedelműek arányát összehasonlítva azt tapasztalható, hogy Budapesten a lakosság 8,6 %-a, a falvakban pedig 25,3 % tartozott ebbe a kategóriába. A tartós szegények közé 1994-ben Budapesten a lakosság 1,2 %-a, a falvakban 10,4 %-a tartozott.

A kilencvenes években a statisztikai adatok alapján az is láthatóvá vált, hogy a településhierarchiában elfoglalt hely mellett gyakran meghatározóbb a fekvés és a lakosság iskolázottsága és képzettsége az adott település vagy táj jövedelemtermelő-képességének alakulásában. Mindez egyben azt is eredményezte, hogy a területi egyenlőtlenségek rendszere is átalakult, a centrumhelyzetű, beruházások vonzására képes, alkalmas települések, területek előnyt élveztek és jelentősebb településfejlesztési bázisra tettek/tehetek szert az adóbevételek révén, míg a „barna-területek”, az aprófalvak által dominált, rossz közlekedési ellátottságú, foglalkoztatóval nem rendelkező térségekben a hátrányok halmozódtak/halmozódnak. Napjainkra jól látható, hogy ezeknek a területeknek a jelentős része végleg leszakadt, lényegében egy „másik Magyarországot” (Ladányi 2012) alkot.

Közigazgatási rendszer, településpolitika és területi egyenlőtlenségek

A politikai átmenet lezárását az új önkormányzati törvény elfogadása és az önkormányzati választások megtartása jelentette 1990-ben. A hosszas viták után elfogadott önkormányzati törvény (1990. évi LXV. trv.) felszámolta a tanácsrendszer látszat-önkormányzatiságát, jelentősen csökkentette a településrendszer centralizációját, helyreállította az egyes települések területi autonómiáját. Minden település megkapta az önkormányzat/képviselőtestület megválasztásának a jogát, s önálló gazdasági egységekké váltak. Igaz ez utóbbi állítás annak ellenére is, hogy az önkormányzatok gazdasági mozgásterét az 1990 óta eltelt évtizedek során a mindenkori kormányok az adózási rendszer segítségével jelentős mértékben igyekeztek mérsékelni. Az átalakulás során az 1989/90 előtt az alapvetően a centralizációt szolgáló közös tanácsokat a legkisebb települések önkéntes elhatározásából kialakított körjegyzőségek váltották fel.

Az újonnan megválasztott helyi képviselőtestületek (Bóhml-Táll 1993) összetételüknel fogva alkalmasabbá váltak a helyi érdekek képviseletére is. A tanácsrendszernek formailag és tartalmilag egyaránt az 1990-es helyi választások vetettek véget. Az önkormányzatiság elve ismét a hétköznapi gyakorlat részévé vált. A helyi önkormányzatok létrejötté és tevékenysége önmagában is a központi hatalomtól való relatív függetlenedést jelentette. A vonatkozó jogszabályoknak megfelelően gazdasági önállóságuk alapját a helyi adók, a központi költségvetés által beszedett adók helyben maradó része és a pályázati formában megszerezhető központi források, támogatások jelentik.

Jelentősen csökkent a megyék szerepe, többek között elveszítették hatalmi és pénzelosztó szerepüket. Az elmaradott területek felzárkóztatása érdekében 1992-ben létrehozták a Területfejlesztési Alapot. A megváltozott viszonyoknak megfelelő településpolitika kialakításának egyik legjelentősebb lépése volt 1996-ban a területfejlesztési törvény elfogadása. A törvény megteremtette az átfogó, a piacgazdaság viszonyaival összhangban álló területfejlesztés kereteit. (Csizé-Kovács 2000b) Tovább liberalizálódott a városná nyilvánítás gyakorlata, aminek következtében városok száma dinamikus növekedésnek indult, számos "majdnem-várost" (Beluszky 1999) teremtve.

A rendszerváltás folyamatában a központi redisztribúciós forrásokat kivonták a gazdaságból, és egy részüket az önkormányzatokhoz irányították a szociális támogatások és segélyek fedezésére (Kovács 2012.) Az állami költségvetés nem nyert a mezőgazdasági támogatások leépítésével, azokat újraosztották, a gazdasági redisztribúciót jóléti típusú redisztribúcióvá alakítva. A redisztribúció változása az önkormányzatok szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-ben az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani. A gazdasági redisztribúció csökkentésével megnőttek az önkormányzatok szociális feladatai és költségvetése. A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségeinek korlátját mutatja, hogy a városokban többszörös a helyben maradó, egy főre jutó személyi jövedelem- és iparűzési adó. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után, a szövetkezetek hanyatlásával, megszűnésével a helyi hatalom az önkormányzatokhoz, majd a kilencvenes évek második felében részlegesen a megszilárduló magánvállalkozások befolyása alá került. A poszt-szocializmus első éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztések történtek, ami az önkormányzatokat (és hatalmi elitjeiket) juttatta meghatározó szerephez a gazdaságban. Az infrastrukturális beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amelyben az önkormányzatok vehettek részt. A pályázatokon elnyert összegekkel az önkormányzati vezetők rendelkeztek, akik megrendeléseikkel erősíteni tudták pozícióikat a helyi társadalmakban.

Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet kap a rurális munkanélküliség, amelynek kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésben vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatás lát el redisztribúciós feladatokat.

Az állampolgárosodás és a civil autonómia a vidéki társadalmakban kettősséggel jellemezhető: a rendszerváltással megszűnt az államszocializmus lényegét jelentő kontroll a magánember és a magánszféra fölött, de a rurális települések lakossága, vagy legalább többségük, gazdasági autonómia nélkül csak részben gyakorolhatja állampolgári jogait, amelyek a formális jog szerint a demokratikus berendezkedésű politikai rendszerekhez hasonló módon és mértékben biztosítottak, mégsem vezettek a teljes állampolgárosodáshoz. A lokális elitek összekapcsolódó gazdasági és politikai befolyása új hierarchiákat hozott létre, amelyet a civil társadalom, intézmények

hiányában nem tud ellensúlyozni (Kovách 2012) A vidéki társadalmak közösség által elfogadott értékrendje és normakontrollja, amely képes volt az egyén és a hatalom helyi képviselői és tulajdonosai között is kommunikációs közösséget fenntartani még a szocialista időszakban is, a globalizáció és a rendszerváltás következtében elvesztette hosszú ideig érvényes funkcióját.

Az agrárgazdaság struktúraváltása (Kovách 2012) a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságával egyidőben történt, és a korábban hatékony lokális redisztribúció átalakításával együtt radikálisan változtatta meg át a rurális települések lakosságának életfeltételeit.

A kilencvenes évektől az Európai Unió fejlesztési gyakorlatnak megfelelően formálódott, illetve átalakult a magyar vidékfejlesztési politika is. Az uniós csatlakozással és az uniós mintára bevezetett pályázati rendszerű forrásfelosztással a helyi hatalom, valamint az önkormányzatok működése körüli hatalmi hálózatok újra átrendeződtek, az önkormányzatok kapcsolatrendszere sokszereplőssé vált.

Az EU-s és nemzeti vidékfejlesztési programok megváltoztatták a helyi hatalmi viszonyokat, felerősödött a helyi társadalmak életébe történő külső beavatkozás, és új hatalmi pozíciók jöttek létre, amelynek legfontosabb képviselőivé a közvetítő szereplők váltak. A hatalmi hálózatok vidéki és városi szereplőinek a kapcsolatait a közvetítő szereplők uralják, akiknek a részvétele a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében mindig valamiféle beavatkozást jelent, függetlenül attól, hogy az intervenció pozitív vagy negatív következményekkel jár.

A magyar vidéki társadalommal kapcsolatos struktúrák, a helyi hatalom szerkezeté alapvonásaikban az európai tendenciákhoz hasonló módokon változtak s ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszott az új településfejlesztési gyakorlat. A változások specifikuma és egyben ellentmondása is azonban az, hogy amíg a helyi hatalom szerkezetének komplexebbé válása, a sokszereplős hálózatok kialakulása, a hagyományos hierarchikus államigazgatási módok erodálódása a magyar vidék kormányzási rendszereiben végbement, addig az új kormányzási módokra és technikákra történő intenzív váltást számos tényező akadályoz(t)za. A szereplők sokasága, az európai mintájú fejlesztési rendszerek hatalmi következményei, a régi hierarchikus, államközpontú kormányzási technikák elégtelenségének jelei a helyi társadalmakkal kapcsolatban is nyilvánvalóak. Az elmúlt két évtized kormányzati tehetetlensége részben a hatalomgyakorlás elavult formáinak is a következménye. A kormányzási helyzet, az állami és részben az önkormányzati feladatok ellátatlansága és elláthatatlansága nem egy rövidebb kormányzási ciklus sajátossága, hanem strukturális kötöttség, amelyen csak az új kormányzás tudatos kiépítésével lehet változtatni, ami találkozhat az uniós kormányzásváltási tendenciákkal is. Ennek a jellege és az iránya azonban kérdéses. A szereplők megtalálhatók a gazdaságban, a civil szférában és a helyi hatalmi struktúrában is, az új partnerségi hatalmi kapcsolatok kiépítéséhez, viszont az állami szerepvállalás teljes átértelmezésre van szükség.

Összegzés helyett

Ebből a korántsem teljes áttekintésből is jól látható, hogy a rendszerváltás következtében lezajlott gazdasági és társadalmi átalakulások szoros összefüggéseket mutatnak a magyar társadalom térbeli szerkezetének átalakulásával. A kilencvenes években az ország egyes régiói gazdasági és társadalmi szempontból átértékelődtek, le, illetve felértékelődtek az ott élő népességgel együtt, ami jelentősen növelte az országon belüli területi egyenlőtlenségeket. Mindezt intenzív szuburbanizációs és szegregációs folyamatok egészítették ki, ami számos vonatkozásban új társadalmi térszerkezetet alakított ki Magyarországon s ezekben a folyamatokban a mindenkori helyi és országos politika egyaránt meghatározó szerepet játszott.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1996): A községi és paraszti társadalom hátrányos helyzete. In: Andorka Rudolf: Merre tart a magyar társadalom? Lakitelek, Antológia Kiadó, 116-126. o.
- Beluszky Pál (1999): Magyarország településföldrajza. Pécs, Dialóg-Campus.
- Csanády Gábor-Csizmady Adrienne et al. (2010): Város – tervező – társadalom Budapest, Sík Kiadó, 483 o.
- Cséfalvay, Z. (1999) Helyünk a nap alatt - Magyarország és Budapest a globalizáció korában. Kairosz Kiadó, Budapest, 227 o.
- Csíte András-Kovács Imre (2000a): A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán. Budapest, kézirat.
- Csíte András-Kovács Imre (2000b): A terület és vidékfejlesztés rendszere az EU tagországaiban és Magyarországon Budapest, kézirat.
- Enyedi György (szerk.) (1993): Társadalmi- területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Enyedi György (szerk.) (2000): Magyarország település környezete. Budapest, MTA.
- Gazsó Ferenc- Laki László-Pitti Zoltán (2008): Társadalmi zárványok. Budapest, MTA PTI.
- Kovács Imre (2011): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Budapest, MTA doktori értekezés kézírata.
- Kovács Imre (2012): A vidék az ezredfordulón. Budapest, Argumentum MTA TK Szociológiai Kutatóintézet.
- Kovács Éva-Vidra Zsuzsanna-Virág Tünde (2013): Kint és bent. Lokálitás és etnicitás a peremvidéken. Budapest, L'Harmattan. 384 o.
- Kárpáti Zoltán (szerk.) (1997): Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja.
- Ladányi János-Szelényi Iván (2004): A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történetei és összehasonlító szociológiai vizsgálata. Napvilág Kiadó, Budapest, 190 o.
- Ladányi János (2008): Lakóhelyi szegregáció Budapesten. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 150 o.

- Ladányi János-Virág Tünde (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, július-augusztus 16-22. o.
- Ladányi János (2010): Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika - válogatott tanulmányok 1975-2010. Budapest, Új Mandátum, 894 o.
- Ladányi János (2012): Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének változása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 202 o.
- Monostori Judit (szerk.) (2004): A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata. Budapest, KSH. 246 o.
- Táll Éva (szerk.) (1993) Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szirmai Viktória (2004): Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. 3-25. o.
- Váradi Mónika Mária (szerk.) (2008): Kistéleptületek lépéskényszerben. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 661 o.
- Virág Tünde (2010): Kirekesztve – falusi gettók az ország peremén Budapest, Akadémiai Kiadó, 266 o.

BÁNFALVI GYŐZŐ

Szegénységi mutatószámok - magyar és nemzetközi példák

Bevezetés

Az állam jólétének számszerű jellemzésére, a benne lévő szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek mérésére számtalan módszer létezik. Attól függően, hogy előállításuk milyen változók bevonásával történik, információtartalmuk is jelentősen változni fog. Az objektív „kézzelfogható” számszerűsíthető tartalom a fenti fogalmaknál azért is szükséges, mert a hétköznapokban számtalan értelemben használatosak, és a tudományban sincs egzakt, mindenki számára elfogadott definíciójuk.

A szegénység mérésének alapvetően objektív és szubjektív megközelítése létezik. Az objektív megközelítések esetében nem vesszük figyelembe az egyének, a háztartások véleményét saját helyzetükre vonatkozóan. Míg a szubjektív megközelítés a vizsgált egyén illetve háztartás saját jövedelmi helyzetének értékelésén alapul, azon, hogy önmagukat a szegények közé sorolják-e, vagy sem. Ilyen szubjektív szegénységi mutatószámokat rendszeresen közöl Magyarországról a KSH.

Mi a továbbiakban az objektív szegénységi mutatószámokkal foglalkozunk, melyek abszolút és relatív kategóriákba sorolhatók. Az abszolút szegénységi mérőszámok közé tartozik a létminimum tételes meghatározásának módszere, nevezetesen azon javak és szolgáltatások számbavétele, amelyek a létfenntartáshoz elismert emberi szükségletek kielégítéséhez kellenek (Czibere 2011, 2014). A fogyasztói kosárral meghatározott szegénységi mérőszám szerint a társadalomban azok az egyének, illetve családok tekinthetők szegénynek, akiknek a jövedelme nem teszi lehetővé a létminimumként elismert szükségletek kielégítését.

1. ábra. Háztartástípusok létminimum értékei Magyarországon 2007 és 2013 között (Ft/hó)

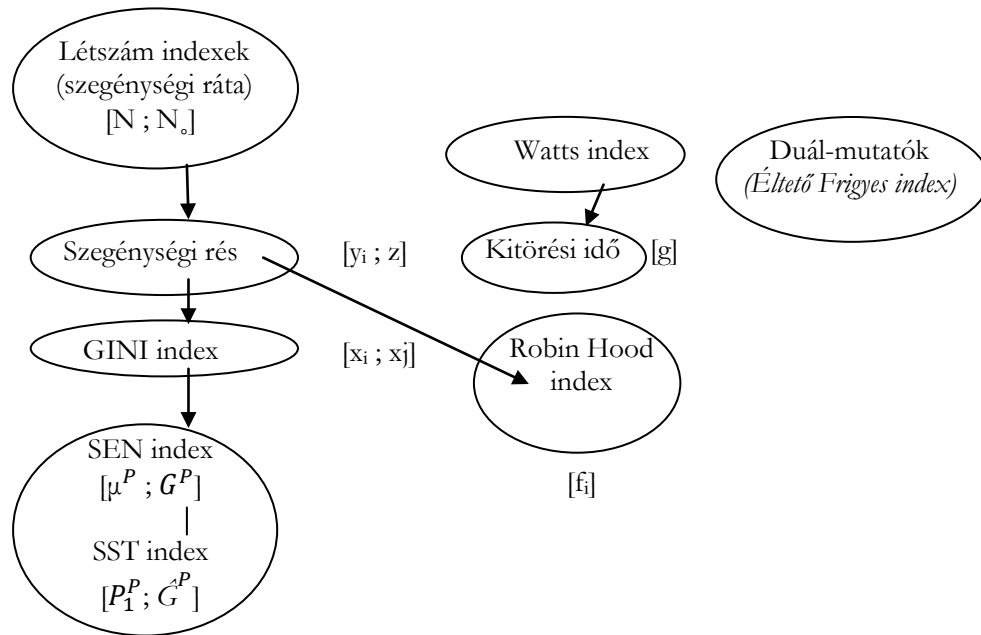
Háztartástípusok	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Aktív korúak háztartásai							
1 felnőtt	66 271	71 736	75 024	78 736	83 941	85 960	87 510
1 felnőtt 1 gyermekkel	109 347	118 364	123 790	129 914	138 503	141 834	144 392
1 felnőtt 2 gyermekkel	142 483	154 232	161 302	169 282	180 473	184 814	188 147
2 aktív korú felnőtt	115 974	125 538	131 292	137 788	146 897	150 430	153 143
2 felnőtt 1 gyermekkel	159 050	172 166	180 058	188 966	201 458	206 304	210 024
2 felnőtt 2 gyermekkel	192 186	208 034	217 570	228 334	243 429	249 284	253 779
2 felnőtt 3 gyermekkel	218 694	236 729	247 579	259 829	277 005	283 668	288 783
Nyugdíjas korúak háztartásai							
Egytagú	59 644	64 562	67 522	70 862	75 547	77 364	78 759
Kéttagú	102 720	111 191	116 287	122 041	130 109	133 238	135 641
Háromtagú	145 796	157 819	165 053	173 219	184 670	189 112	192 522

Forrás: KSH, 2014.

A jólét szintjének emelkedésével párhuzamosan az abszolút szegénységi megközelítések folyamatosan háttérbe szorultak, és helyüket a relatív típusú szegénységmérési módszerek vették át. Ezen mérési módszerek közé tartoznak a szegénységi mérők (szegénységi ráta, szegénységi rés, szegénységi rés aránya) és egyenlőtlenségi mutatók (Robin Hood index, Éltető Frigyes index, a Gini-mutató, SEN index). A továbbiakban ezeket a mutatókat, indexeket fogom részletesen bemutatni. A megismerést elősegítendő magyar és nemzetközi példákat, statisztikai adatokat is kapcsolok hozzájuk.

Vannak olyan egyszerűbb mutatószámok, melyek előállításához csupán az ország népességszáma és a szegénységi küszöb alatt élők létszáma szükségeltetik (szegénységi ráta). Más indexek viszont a bennük felhasznált adatokban rejlő információk segítségével képesek kifejezni a szegénység nagyságát, mélységét és a szegények közötti egyenlőtlenséget egy mutatószámba sűrítve (SEN index). Attól függően, hogy az adott mérőszám kiszámításához milyen adatok meglétére van szükség, kizárólag ehhez képest tudnak információkat szolgáltatani az ismertetésre kerülő indexek. Érdemes tehát az összetettségük szempontjából is rendszerezni a későbbiekben feldolgozásra kerülő relatív szegénységi mutatószámokat, hogy jobban áttekinthessük, megérthessük a betöltött szerepüket.

2. ábra. A relatív szegénységi mutatószámok rendszerezése a bennük információk összetettsége szerint

Forrás: Saját ábra, 2014

Szegénységi ráta

A relatív szegénységi mérőszámok közül a legegyszerűbbek a szegénységi ráták, arra adnak választ, hogy az össznépeségnek mekkora hányada, hány százaléka esik a szegénységi küszöbérték alá. A szegénységi küszöb értékének megválasztása önkényes, a KSH által preferált küszöb az egy fogyasztási egységre jutó (ekvivalens) jövedelem mediánjának 60%-a vásárlóerő-paritáson. A szegénységi jövedelmi küszöb értéke 2012-ben havi 78.600 Ft, a szegénységi ráta 14% volt, így a magyar szegények létszámát 1,4 millió főre becsülhetjük. Azonban, ha a szegénység meghatározásakor nemcsak a jövedelmi dimenziókat vesszük figyelembe, hanem a társadalmi kirekesztettséget is (relatív szegénységi rátán kívül az anyagi deprivációt és az alacsony munkaintenzitást), akkor a teljes magyar lakosság 32,4%-át nevezhetjük szegénynek (Eurostat 2013). Ezzel az aránnyal Magyarország az Európai Unió belül a hatodik legrosszabb pozíciót foglalta el. Az összehasonlítás kedvéért érdemes említést tenni az

Unión belül a legjobb helyzetben lévőkről is, Hollandiában és a skandináv országokban a szegénység kockázatával a lakosság 15-17%-ának kell szembenéznie. Fontos azt is megjegyeznünk, hogy a magyar relatív jövedelmi szegénységi ráta mértéke erősen függ a redisztribúciótól és az állami szociális transferektől. Amennyiben ezek a transferek és a jövedelemújraelosztás megszűnne, úgy a relatív szegénységi ráta 2012-ben 14%-ról 49,7%-ra ugrott volna, mely közel háromszoros változást jelentene. Amennyiben az előbbi gondolat kísérletünket megismételjük úgy, hogy a szociális transferek közül a nyugdíjak folyósítását érintetlenül hagyjuk, a szegénységi ráta akkor is közel a kétszeresére, 27 százalékra növekedne.

A szegénységi ráta kiszámításához tehát ismernünk kell a teljes lakosság létszámát, ezt a továbbiakban N -el jelöljük. Ismernünk kell a szegénységi küszöb értékét (z), és az e küszöb alatt élők létszámát, melyet N_0 -al jelölünk. Ezek alapján a szegénységi ráta képletét (1) az alábbiak szerint határozhatjuk meg:

$$(1) \quad P_0 = \frac{N_0}{N}$$

A képletet az N_0 -t egy I operátor segítségével kifejtve az alábbi formában bonthatjuk ki:

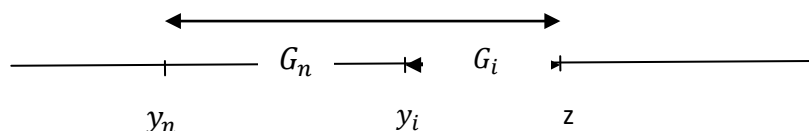
$$(2) \quad P_0 = \frac{1}{N} \sum_{i=0}^N I(y_i < z)$$

ahol I egy olyan matematikai operátor, amely azoknál az y_i értékeknél, amelyek kisebbek, mint z , vagyis kisebbek, mint a szegénységi küszöb értéke, egyenlő eggyel, ellenkező esetben nulla értéket vesz fel. A szegénységi ráta értékészlete 0 és 1 közé esik, a mutató természetesen az értékészlet egyik szélsőértékét sem veheti fel, hiszen az azt jelentené, hogy a társadalom jövedelmi szempontból tökéletesen egyenlő ($P_0 = 0$), vagy a másik esetben ($P_0 = 1$) azt, hogy mindenki szegény.

Szegénységi rés és szegénységi rés index

Népszerű mérőszám a szegénységi rés, mely a szegénységi küszöb alatt élők jövedelmének a szegénységi küszöbtől való távolságát összegzi egy aggregátumba. Ha tehát z a szegénységi küszöb, akkor a szegénységi rés kiszámításánál csak azokat az egyéneket vesszük figyelembe, akik ezen szegénységi küszöb alatt élnek, vagyis igaz rájuk, hogy $y_i < z$, ahol a y_i az adott egyén jövedelme. Tehát az egyes egyénekre vonatkozó szegénységi részt az alábbi képlettel írhatjuk le:

$$(3) \quad G_i = (z - y_i) \times I(y_i < z)$$

ahol I egy olyan operátor, amely azoknál az értékeknél igaz, ahol $y_i < z$ egyenlő eggyel, minden más esetben nulla. Az aggregált szegénységi rés nem más, mint az a jövedelem, melyet a szegényekre fordítva „megszüntethető” a szegénység, a szegénységi küszöb értékére hozható az alatta élők jövedelme.

Az egész társadalomra összesített szegénységi rés értékéből képezzük a szegénységi rés arány mutatószámát, amely az átlagos szegénységi rés értékét, a szegénységi küszöb értékének arányában fejezi ki.

$$(4) \quad P_1 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{G_i}{z}$$

A mutatószám értékkészlete 0 és 1 közé esik, minél kisebb értéket vesz fel, annál kisebb mértékben tér el a szegénységi küszöb alatt élők jövedelme a szegénységi küszöb értékétől.

3. ábra: Magyarország és néhány Európai Unió ország szegénységi rés aránya (%)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
EU27	23,2	21,7	22,6	23,4	23,3	23,4
Csehország	18,1	18,5	18,8	21,1	17,2	19,1
Németország	23,2	22,2	21,5	20,7	21,4	21,1
Magyarország	19,8	17,3	16,3	16,5	18,3	21
Austria	17	15,3	17,2	17,2	19	20,1
Lengyelország	24	20,6	22,7	22,2	21,4	22,2
Románia	34,8	32,3	32	30,6	31,8	30,9
Szlovénia	19,4	19,3	20,2	20,2	19,9	19,1
Szlovákia	19,2	18,1	23,2	25,7	22,8	20,5
Svédország	20,3	18	20,3	19,7	18,5	18,9
UK	22,4	21	20,6	21,4	21,3	21

Forrás: Eurostat, 2014

A szegénységi küszöbtől való eltérések pontosabb kifejezésére alkalmas mutatószám a súlyozott szegénységi rés, mely valójában nem más, mint a korábban megismert szegénységi rés arány négyzetes átlaga.

$$(5) \quad P_2 = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \left(\frac{G_i}{z} \right)^2$$

A mutatószámnak a szegénységi küszöb értékétől való eltérések tekintetében megmutatózó érzékenységét az alábbi táblázat szemlélteti, amelyben a madagaszkári szegénységi mutatószámokat követhetjük nyomon társadalmi csoportok szerint.

4. ábra. Madagaszkári szegénységi indexek az egyes társadalmi csoportok szerinti megoszlásban, 1994-ben

	Szegénységi ráta (%)	Sorrend	Szegénységi rés arány [P ₁] (%)	Sorrend	Szegénységi rés arány [P ₂] (%)	Sorrend
Mezőgazdasági kistermelők	81,6	1	41	1	24,6	1
Mezőgazdasági nagytermelők	77	2	34,6	2	19	2
Betánított munkások	62,7	3	25,5	4	14	5
Pásztorok és halászok	51,4	4	27,9	3	16,1	3
Nyugdíjasok és a fogyatékkal élők	50,6	5	23,6	5	14,1	4

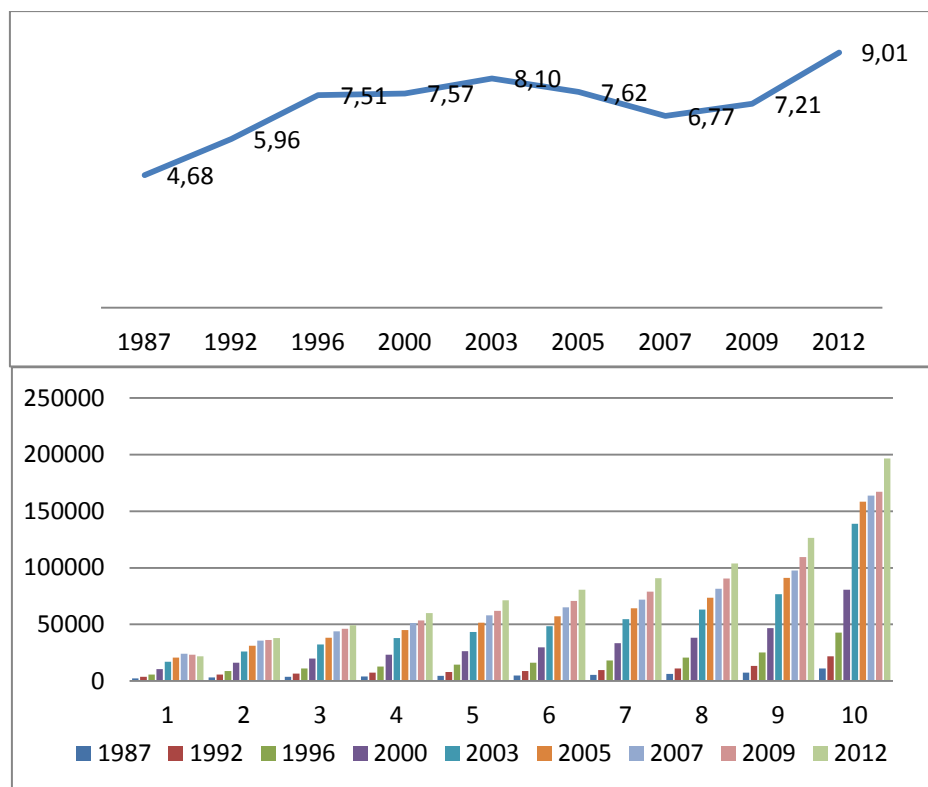
Forrás: Condouel - Hentschel – Wodon, 2001.

Láthatjuk, hogy a különböző szegénységi mutatószámok milyen módon képesek átrangsorolni, ezáltal pontosabb képet adni az egyes társadalmi csoportokra jellemző szegénységi viszonyokról.

Decilis eloszlás

A rendszerváltást követően Magyarországon a társadalmi különbségek jelentős mértékben megnövekedtek. A szocialista rendszer viszonylag egységes jövedelmi viszonyait felváltotta a jövedelmi szempontból differenciáltabb kapitalista társadalom (Andorka 2006). A differenciálódás folyamata jól nyomon követhető az éves személyi jövedelemadó-bevallások összehasonlító vizsgálatával, ahol a jövedelemeloszlás jellemzése történhet az egyes népességtizedekhez (decilis) tartozó jövedelemhányad alapján. 1996-ban a legalsó népességtizedtől a bevallott jövedelmek 2,8%-a, a legfelső decilistől 67%-a volt származtatható. A pénzügyi válság kirobbanását követő években a helyzet rosszabbodott, ekkor az alsó decilisbe tartozók már csupán a bevallott jövedelmek 0,6%-áért, míg a felső decilisbe tartozók a 83,9%-áért voltak felelősek (Kovács 2010). Az adatokból láthatjuk, hogy a pénzügyi válság tovább mélyítette Magyarországon a különbségeket, az elmúlt években a gazdagok gazdagabbak, a szegények szegényebbek lettek. A TÁRKI felmérése szerint a válság következtében 2012-re az alsó és felső decilis jövedelmi különbségei a kilencszeresére nőttek.

5. ábra. Az egyes személyi decilisek átlagjövedelmei és a decilis eloszlások Magyarországon, 1987–2012

Forrás: Tátrai, 2013; Saját ábra

Éltető Frigyes-index (duál-mutató)

Az Éltető Frigyes-index (D) az átlag fölötti jövedelemből élők átlagjövedelmének az átlag alattiak százalékában kifejezett értéke, a mutató egy populáció jövedelmi egyenlőtlenségének jellemzésére alkalmas. A mutatót az alábbi módon írhatjuk le matematikai formában.

$$(5) \quad \bar{x}_f = \frac{\sum_i^n x_{fi}}{n},$$

$$(6) \quad \bar{x}_a = \frac{\sum_i^n x_{ai}}{n},$$

$$(7) \quad D = \frac{\bar{x}_f}{\bar{x}_a},$$

ahol \bar{x}_f a populáció átlagjövedelme feletti jövedelemmel rendelkezők átlagjövedelme, és \bar{x}_a a populáció átlagjövedelme alatti jövedelemmel rendelkezők átlagjövedelme. A mutatószám rendelkezik súlyozott változattal is, ebben az esetben az index képlete a következő:

$$(8) \quad D_s = \frac{\bar{y}_f}{\bar{y}_a},$$

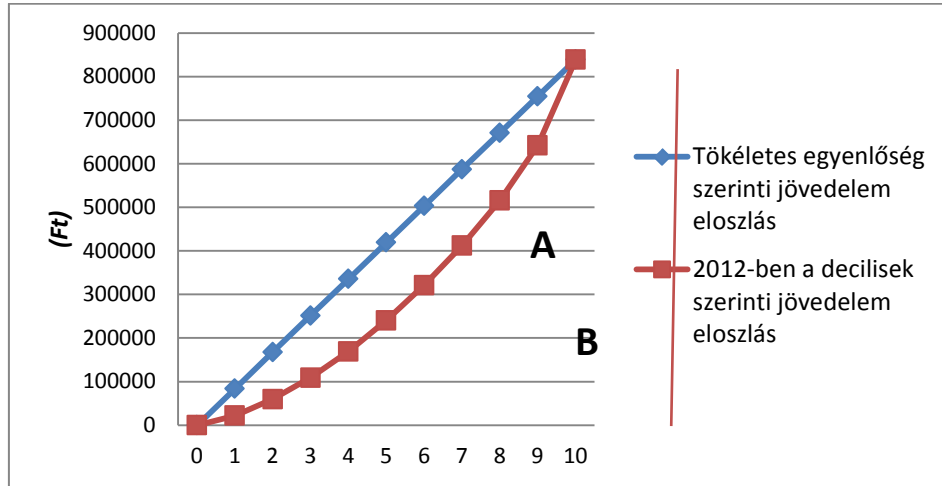
ahol \bar{y}_f az átlagjövedelem feletti keresők súlyozott átlaga, és \bar{y}_a az átlagjövedelemnél kevesebbet keresők súlyozott átlaga.

Gini-mutató

Vegyük újra elő az előbbieken vizsgált decilis eloszlások idősorait. Tökéletesen egyenlő társadalomban minden népesség decilis jövedelme ugyanannyi lenne, tehát, ha a tökéletes jövedelmi egyenlőségben lévő társadalmat ábrázoljuk a jövedelmet és a hozzájuk tartozó népességet a decilisek függvényében, akkor egy lineáris egyenest kapunk, melynek az x - tengellyel bezárt szögének tangense az adott évre jellemző egy főre jutó jövedelem. Azonban a valóságban az egyes decilisek eltérő jövedelemmel rendelkeznek egymáshoz képest, ábrázoljuk ezt is az előbb említett koordináta rendszerben. Az így kapott görbét Lorenz-görbének nevezzük. A tökéletes egyenlőséget jelentő egyenes és az attól való eltérést mutató Lorenz-görbe jó mutatója egy adott társadalom egyenlőtlenségének. A továbbiakban tehát csak annyi a dolgunk, hogy az eltérést valamilyen módon megfoghatóvá tegyük. Az eltérés nagyságát jól jellemzi, hogy a Lorenz-görbe és a lineáris egyenes által közre fogott terület (A) milyen arányban áll a lineáris egyenes és az x - tengely által közrefogott területhez képest (A+B).

$$(9) \quad G = \frac{A}{A+B}$$

6. ábra. A jövedelmek egyenletes és az egyes jövedelmi decilisek szerinti eloszlása 2012-ben

Forrás: KSH, 2013; Saját ábra

Az így kapott G mutatószámot Gini mutatónak nevezzük. A Gini-index geometriai interpretációját a Lorenz-görbe segítségével világíthatjuk meg. A Lorenz-görbe alatti terület egyenlő n számú háromszög és $1/2n(n-1)$ négyszög területének az összegével (Theil, 1970). Ha x_i jelöli az i . népességcsoportnak a megfigyelt népességhez viszonyított arányát, y_i pedig az összjövedelemből való részesedését, akkor a háromszögek területe:

$$(10) \quad \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n x_i y_i,$$

A négyszögek területe pedig a következőképpen néz ki:

$$(11) \quad \sum_{i=1}^n \sum_{j<i} x_i y_j - \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n x_i \cdot [\sum_{j<i} y_{j+1} - \sum_{j>i} y_j].$$

A háromszögek (10) és a négyszögek (11) összege adja a Lorenz-görbe alatti területet, a görbe és átló közötti területet tehát úgy kapjuk meg, hogy levonjuk az $1/2$ -ből, az átló alatti területből (az átló alatti terület $1/2$, mivel az egy egységnyi oldalú négyzet felével egyenlő).

$$(12) \quad \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n x_i [\sum_{j<i} y_{j+1} - \sum_{j>i} y_j]$$

Mivel a Gini mutató a Lorenz-görbe és az átló közötti terület, osztva az átló alatti területtel, amely a fent leírtak miatt $\frac{1}{2}$, így a Gini mutató nem más, mint a Lorenz-görbe és az átló közötti terület kétszerese.

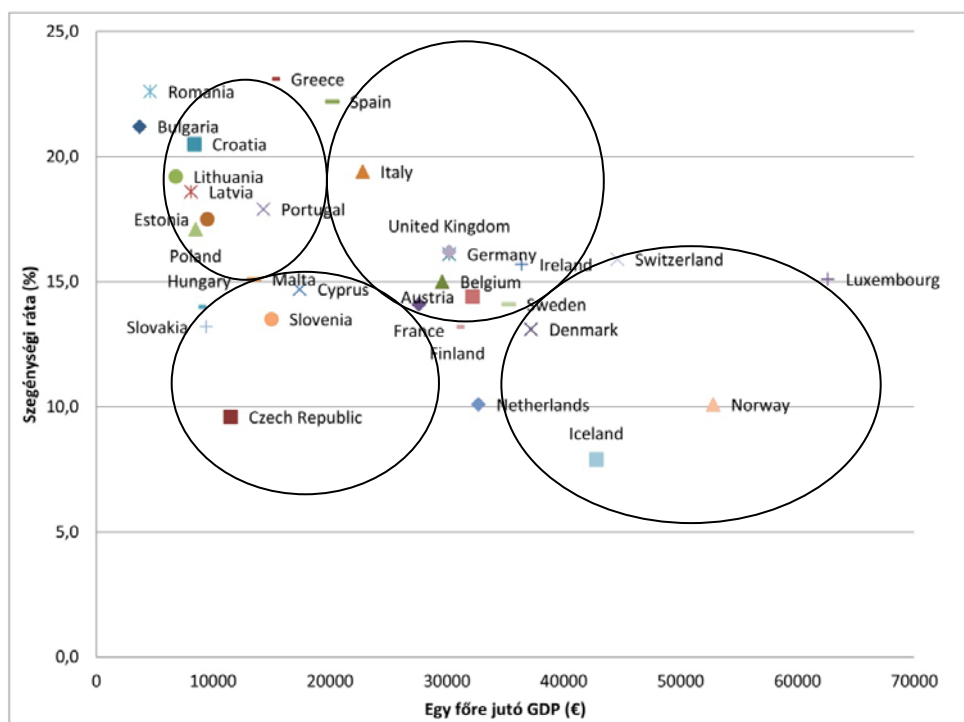
$$(13) \quad \frac{\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n x_i [\sum_{j<1} y_{j+1} - \sum_{j>i} y_j]}{\frac{1}{2}} = \sum_{i=1}^n x_i [\sum_{j<1} y_{j+1} - \sum_{j>i} y_j].$$

Magyarország jövedelmi egyenlőtlenségéről sokkal árnyaltabb képet kaphatunk, amennyiben a szegénységi arányszámok helyett a Gini mutatókat használjuk. A mutató tökéletes egyenlőség állapotában 0, azaz 0%, míg a tökéletes egyenlőtlenség állapotában 1, azaz 100% értéket vesz fel, vagyis minél kisebb értéket mutat, annál kisebb egy ország jövedelmi egyenlőtlensége. Az Eurostat 2012-es adatai alapján Magyarország adózás előtti Gini-indexe 0,466 (46,6%), míg az adózás utáni Gini-indexe 0,272 (27,2%), ez azt jelenti, hogy a szegénység mértéke Magyarországon nagyon erősen függ az állami redisztribúciótól (adók, szociális transzferek). Amennyiben az állam kezdene kivonulni a jövedelemújraelosztás folyamatából, a szegénység mértéke drasztikusan megnövekedne. Ezt látszanak visszaigazolni a számok is, hiszen az elmúlt években a személyi jövedelemadóztatásban átállás történt az igazságosabb progresszív adózásról a tisztán egykulcsos adózásra, az átállás előtti adózás utáni Gini-indexek 24-25% körüli értéket mutattak (1998 - 24,4%, 2009 - 24,7%). Az adózásban történt változás csökkentette a redisztribúciót, így minden bizonnyal a Gini-index növekedésének egyik hatása lehetett. Ne felejtjük el, hogy az eddig használt mutatók, akár a Gini, akár a szegénységi ráta, relatív mutatók, a nemzeti jövedelmi szinthez igazított értékek, az államok ilyen mutatókkal történő összehasonlításakor a mutatók relativitását is figyelembe kell venni. Például a magasabb jövedelmű országok viszonylag kis erőfeszítés árán, akár magasabb szegénységi ráták mellett is jobb életszínvonalat képesek biztosítani a polgáraiknak, mint kisebb jövedelmű társaik magasabb jövedelemelosztási arányok, alacsonyabb szegénységi ráták és Gini-index mellett. Tehát az eddig használt mutatók mellett érdemes bevezetni egy olyan értéket is, amely arra ad választ, hogy egy állam mekkora erőfeszítést tesz önmagához képest a szegénység leküzdésére és a jólét megteremtésére, vagyis mennyire aktívan vet be társadalompolitikai eszközöket (jövedelemújraelosztás, társadalmi transzferek). Ez a mutató a jövedelemkiegyenlítés intenzitása, mely tehát megmutatja, hogy a piaci jövedelemelosztásból fakadó Gini-mutató segítségével kifejezett jövedelemegyenlőtlenséget milyen mértékben csökkentik az állami transzferek, adók. A mutató 0%, ha semmilyen mértékben nem befolyásolja az állam a jövedelemegyenlőtlenségek felszámolását (tisztán a piac okozta jövedelmi viszonyok), 100%, ha az állami beavatkozások végeredményeként létrejön a teljes jövedelmi egyenlőség. Az SWIID (Standardized World Income Inequality Database) szerint 2012-ben Svédország jövedelemkiegyenlítés intenzitása 47%, Németorszáké 39%, Magyarorszáké 31%, míg az Egyesült Királyságé 24%, Románia 24%, Bulgáriáé 14% volt. Az országokhoz rendelt jövedelemkiegyenlítési intenzitás értékek tehát erősen

árnyalhatják a megállapításokat, így pontosabb képet tudnak festeni egy ország jövedelmi egyenlőtlenségek ellen folytatott küzdelméről.

A Eurostat adatai szerint a Szlovéniával kiegészített Visegrádi országok közül Magyarország szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a pénzügyi válság következtében, és miközben több Visegrádi országban a válság ellenére is nőtt a gazdaság (Szlovákia, Lengyelország), addig Magyarországon több mint 7,1%-kal csökkent a GDP. Ez a csökkenés a fiskális logika szerint automatikusan a szociális kiadások csökkenését kell, hogy maga után vonja, hiszen az országnak a bevételeihez kell igazítania a kiadásait. A magyar kormányok azonban a 2009 - 2013 közötti időszakban jóval a GDP csökkenése fölött, összesen 10%-kal redukálták a szociális kiadásokat. Eközben a térség más országaiban, többek között Csehországban, ahol a válság következtében szintén GDP-csökkenés történt (3,2%), a szociális kiadásokat 5%-kal növelték. Az indok a szociális kiadások arányának növelésére a válság miatt megnövekedett lakossági igények kielégítésében keresendő, ezzel megakadályozva a gazdasági válság eszkalálódását a társadalomban, hiszen egy kisebb költségvetési „torta” arányos újraszervezése mellett a szociális kiadásokra eleve kevesebb forrás jut, így azok százalékos arányának növelése a legtöbb esetben csupán a korábbi éveknek megfelelő szinttartást jelenti, a megnövekedett igények kielégítését már nem biztos, hogy fedezni képes. Magyarországon tehát nem csak a szociális kiadásoknak a forrásokhoz igazítása történt meg, hanem a kiigazításon felül egy drasztikus szociális kiadáscsökkentéssel is szembesülünk. Az intézkedésekkel az ország nem csak a válság okozta társadalmi krízistől nem védte meg állampolgárait, de a válságot tovább mélyítve még szélesebb rétegeket is kitett annak. Ennek fényében nem csoda, hogy növekedhetett a szegénységi ráta 17,5%-kal a válságot megelőző értékhez képest. A szociális kiadások GDP arányos csökkentését egy másik aspektusból vizsgálva akár indokolható is lenne, hiszen a drasztikus költségvetési vágás következtében a magyar szociális kiadások GDP-hez viszonyított aránya (21,6%) még mindig az OECD átlag felett (19%) maradt. Ha azonban figyelembe vesszük a Gini és a jövedelemkiegyenlítés-intenzitás mutatókkal kapcsolatban korábban levont következtetésünket, mely szerint a magyar társadalom a jövedelmi egyenlőtlenségek tekintetében különösen érzékeny a redistribúciós folyamatok sérülésére, akkor ismét érthetővé válnak az elmúlt évben kialakult riasztó szegénységi arányok.

7. ábra. Európa országainak klaszterezése az egy főre jutó GDP-jük és szegénységi rátájuk alapján

Forrás: Eurostat, 2012; Saját szerkesztés

Mindezek után érdemes megvizsgálni Magyarország helyzetét az európai jóléti államok rendszerében, az alkalmazott társadalmi politikai víziók és gyakorlatok eredményének tekintetében. Európa országait a szegénységi ráta és az egy főre jutó GDP függvényében az alábbi négy klaszterbe sorolhatjuk. Az angolszász és mediterrán országok – közepes, vagy magas egy főre jutó GDP (a megállapítások az EU 25 átlagához lettek viszonyítva) mellett: ők a gazdag-meritokraták. Posztszovjet országok, egy-két kivételtől eltekintve (pl. Románia, Szlovákia) a volt szovjet utódállamok közül kerülnek ki, ezekre az országokra az alacsonyabb egy főre jutó GDP és magas szegénységi ráta a jellemző, ők a szegény-meritokraták. Közép-európai országok, amelyek alacsony vagy közepes egy főre jutó GDP adatok mellett, közepes szegénység-adatokat produkálnak, ők a szegény-egalitáriusok. Végezetül azoknak a kontinentális-skandináv országoknak a csoportja különböztethető meg, ahol magas egy főre jutó GDP mellett, közepes vagy alacsony szegénységi ráta a jellemző, ők a gazdag-egalitáriusok.

A klaszterek elnevezésénél a következő terminológiát alkalmaztuk: gazdagnak neveztük azokat az országokat, ahol az egy főre jutó GDP-érték vásárlóerő paritáson eléri vagy meghaladja az OECD átlagot, ez az átlag 2012-ban 36 000 USD volt, ehhez

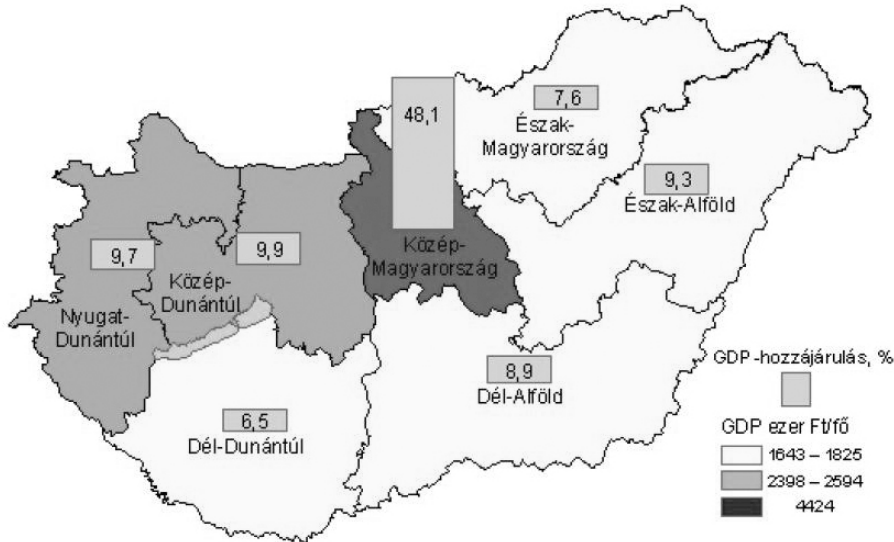
képest a magyar adat 18 906 USD. Egalitáriusnak neveztük azokat az országokat, amelyek jövedelemkiegyenlítés-intenzitása eléri vagy meghaladja a 30%-ot, meritokratáknak, akiké alatta marad. A meritokrata országok társadalompolitikájában jobban érvényesül a szegénység funkcionista megközelítése. A társadalmi rétegződés kialakulásáról az egyéni teljesítménnyel összefüggésben gondolkoznak. E tekintetben, szociális rendszereikben a szolidaritás háttérbe szorul. Ezen értelmezés alapján elvégzett csoportosítás véleményünk szerint hívebben tükrözi az országok jellegét, mint a földrajzi helyzetük szerinti elnevezésük.

Az eddig leírtak megtartása mellett, de annak árnyalása érdekében érdemes a magyarországi jólétet egy másik megközelítésből is megvizsgálni. A közgazdászok és szociológusok egyre jelentősebb tábora szerint egy ország jólétének megítélése szempontjából nem csak a jövedelmi adatokat kell figyelembe venni (pl. egy főre jutó GDP értékek), hanem ugyanolyan súllyal kell számításba vennünk az ország lakosainak születéskor várható élettartamát és iskolázottságát. Ilyen mutatóra példa az Emberi Fejlettségi Index (Human Development Index, HDI), mely mutató 0 és 1 közötti értéket vehet fel, és annál fejlettebb egy ország, minél közelebbi értéket vesz fel az 1-hez. A HDI-index értékei alapján felállított rangsor alapján Magyarország 2012-ben a 0,831-es értékkel a 193 vizsgált ország közül (az előző évhez képest egy pozícióval előbbre lépve) a 37. legfejlettebb országnak számított. Az előrejelzések szerint pedig 2030-ra Magyarország 0,946-os HDI értékek mellett a 29. helyet fogja elfoglalni az országok közötti rangsorban.

Robin Hood-index (területi egyenlőtlenségek)

A legáltalánosabb módszere az európai területi egyenlőtlenségek szemléltetésének, amikor az országokat azok egy főre jutó GDP-je alapján sávokba rangsorolják, és térképen jelenítik meg azokat. A jelentős különbségek felszámolására az Európai Unió Strukturális és Kohéziós Alapjaiból finanszírozott projektek szolgálnak. A továbbiakban Európáról Magyarországra fókuszálunk. A területi egyenlőtlenség szemléltetésére használt előző módszer alapján az ország térképén ábrázolhatjuk azt, hogy a magyarországi régiók hány százalékkal járulnak hozzá az országos egy főre eső GDP-hez. A térkép (8. ábra) jól szemlélteti, hogy Magyarországon a megtermelt jövedelem jelentős részét (48%) az ország viszonylag kis kiterjedésű központi részén, Budapesten és annak vonzáskörzetében termelik meg. Jól látható továbbá az is, hogy jövedelemkülönbség van az ország nyugati és keleti régiói között, valamint a Dunántúl északi és déli régiói között is jelentős területi egyenlőtlenségek feszülnek.

8. ábra. Hozzájárulás a GDP-bez és az egy főre jutó GDP

Forrás: Világgazdaság, 2010

A területi egyenlőtlenségek mérésének egyik legelterjedtebb módszere a Hoover-index, mely nevét a mutatószám kifejlesztőjéről, egy amerikai agrárközgazdászról kapta. A mutatószám százalékban megmutatja, hogy egy társadalmi, gazdasági jelenség mennyiségének hány százalékát kell átcsoportosítani ahhoz, hogy megvalósuljon a teljes egyenlőség. A Hoover mutatót, amennyiben a jövedelem és a népesség területi eloszlásának egyenlőtlenségeit méri, Robin Hood indexnek nevezzük, ahol minél nagyobb a mutató értéke, annál nagyobb a területi egyenlőtlenség a jövedelmek tekintetében.

Egy egyszerű példán keresztül próbálunk a Robin Hood index kiszámítására és használatára rávilágítani. Legyen öt embernek az alábbi táblázat szerint különböző mennyiségű pénz a pénztárcájában.

Sára	Kata	Lajos	Béla	Anna
1\$	2\$	4\$	5\$	8\$

Az öt embernél összesen 20\$ van, ha azt szeretnénk, hogy mindenkinél ugyanannyi pénz legyen (teljes egyenlőség), akkor az összes pénzüsszeget el kell osztanunk a személyek számával, ez esetben mindenkinél 4\$-nak kell lenni.

$$(14) \quad \bar{P} = \frac{\sum P}{N},$$

Milyen módon tudjuk elérni ezt a teljesen egyenlő állapotot?

Sára	Kata	Lajos	Béla	Anna
1\$	2\$	4\$	5\$	8\$
	1\$ ←		→ 1\$	
	1\$ ←			→ -1\$
3\$ ←				→ 3\$
4\$	4\$	4\$	4\$	4\$

Összesen 5\$, a rendelkezésre álló pénzösszeg 25%-ának mozgatásával tudtuk megoldani a teljes egyenlőséget. A kiszámított érték nem más, mint az az összeg, amelyet „el kellett vennünk a gazdagoktól, és a szegényeknek kellett adnunk” ahhoz, hogy teljes egyenlőség legyen. Az előbbieken kiszámított értéket nevezzük Robin Hood-indexnek. Most nézzük meg ugyanezt a példát, és számítsuk ki a Robin Hood indexet matematikai képlet segítségével.

$$(15) \quad h = \frac{\sum_{i=1}^n |x_i - f_i|}{2},$$

ahol x_i a terület részesedése a jövedelemből, és f_i a terület részesedése az össznépeségből. Jelen esetben a kiindulási pontok a következőképpen néznek ki:

	Sára i=1	Kata i=2	Lajos i=3	Béla i=4	Anna i=5
	1\$	2\$	4\$	5\$	8\$
x_i	1/20	2/20	4/20	5/20	8/20
f_i	1/5	1/5	1/5	1/5	1/5

Végezetül a képletbe történő behelyettesítés és levezetés:

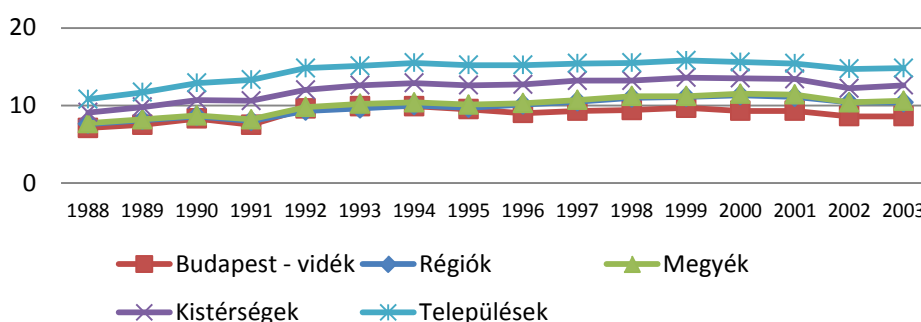
$$(16) \quad h = \frac{\sum_{i=1}^n |x_i - f_i|}{2} = \frac{1}{2} \left(\left| \left(\frac{1}{20} - \frac{1}{5} \right) \right| + \left| \left(\frac{2}{20} - \frac{1}{5} \right) \right| + \left| \left(\frac{4}{20} - \frac{1}{5} \right) \right| + \left| \left(\frac{5}{20} - \frac{1}{5} \right) \right| + \left| \left(\frac{8}{20} - \frac{1}{5} \right) \right| \right) = \frac{1}{2} \left(\left| -\frac{3}{20} \right| + \left| -\frac{2}{20} \right| + 0 + \left| \frac{1}{20} \right| + \left| \frac{4}{20} \right| \right) = \frac{10}{40} = 0,25$$

Az eredményünk tehát 0,25 (százalékban kifejezve 25%) megegyezik a korábban kapott következtetésünkkel, mely szerint a rendelkezésre álló pénzösszeg 25%-át, 5\$-t kell átcsoportosítani a teljes egyenlőség megteremtéséhez.

A továbbiakban nézzük meg, hogy a Robin Hood index magyarországi vizsgálata milyen üzeneteket fogalmaz meg a számunkra. Az ábrán (9. ábra) látható idősoros adatok különböző földrajzi megosztásokban mutatják be a Magyarországra jellemző területi egyenlőtlenségeket jövedelmi szempontból. Az adatokból láthatjuk, hogy a

politikai és társadalmi rendszertől függetlenül, több földrajzi törésvonal mentén jellemzőek tartós területi egyenlőtlenségek. Az egyik ilyen földrajzi törésvonal Budapest és a vidék magyar társadalma között húzódik, azonban azt is láthatjuk, hogy ennél markánsabb területi különbségek vannak az ország egyes régiói, illetve maguk a települések között. Ez azt jelenti, hogy a vidék sem egységes, szép számmal vannak köztük erősen leszakadó régiók és települések. Az ábra jól visszaigazolja azt a korábbi kijelentésünket is, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalom erős differenciálódásnak indult, hiszen ennek a képe rajzolódik ki az ábrán a területi egyenlőtlenségek indexének növekedésében is.

9. ábra. Az adóköteles jövedelmek és az állandó népesség megoszlása alapján számolt Robin Hood-indexek Magyarországon különböző térségi szinteken

Forrás: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 2005. Saját szerkesztés, 2014

A Robin Hood-mutatók időszora tehát visszaigazolja azt a felfogást, mely szerint a rendszerváltás legnagyobb vesztese a vidék és a kis településeken élők lakossága volt. Ennek okai a mezőgazdasági termelés szerkezetváltásában keresendők. A termelősövetkezetek rendszerváltáskor bekövetkező felbomlása megrendítette a vidék társadalmának gazdasági alapjait. A vidék elvesztette aktív, motivált és kreatív értelmiségét, ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan megkezdődött a népességi viszonyok jelentős átalakulása, nem csak etnikai összetételében, hanem gerontológiailag is: a vidék a nagyvárosok népesség-tartalékává vált (Velez 2006).

Sen és SST-index

Sen 1976-ban ajánlotta ezt az indexet, mint egy olyan mutatót, amely képes együttesen kifejezni olyan jelenségeket, mint a szegények száma, a szegénység mélysége és a szegények közötti egyenlőtlenség. A Sen-index levezetése meghatározott axiómákon alapszik. Az első ilyen axióma a monotonitás axiómája, amely kimondja, hogy változatlan körülmények között bármely szegénységi mutatónak emelkednie kell, ha egy szegénységi határ alatt élő egyén jövedelmében csökkenés következik be. A

második a transzfer-axióma, amely szerint változatlan körülmények között a szegénységi mutatónak emelkednie kell, ha egy szegénységi küszöb alatt élő egyéntől nettó jövedelemtranszfer következik be a küszöb felett élők előnyére. A harmadik az ordinális rangsor - súlyok axiómája, mely szerint egy szegényebb egyén jövedelemnövekedésének nagyobb súlyt kell kapnia, mint egy viszonylag jobban élő egyénének. Végül a negyedik a monoton jóléti axióma, amely monoton kapcsolatot tételez fel a jólét és a jövedelmek között, amely az jelenti, hogy a jólétet és egyben a szegénységet is kizárólag a jövedelem befolyásolja. A mutató a következő képletben került meghatározásra:

$$(17) \quad P_s = P_o \left[1 - [1 - G^P] \frac{\mu^P}{z} \right],$$

ahol P_o a szegénységi ráta, μ^P az átlagbevételek és a kiadások aránya szegényeknél, G^P a szegényekre vonatkoztatott Gini-mutató (szegények egyenlőtlensége). A Sen-index egy másik formulája, mely a szegénységi rés (P_1) felhasználásával adja meg a mutatót a következőképpen néz ki:

$$(18) \quad P_s = P_o \left[G^P + P_1[1 - G^P] \right].$$

A Sen-index értékkészlete 0 és 1 között van, hasonlóan az eddig megismert mutatókhoz, értéke minél közelebb van a nullához, annál kevesebb és kisebb az egyenlőtlenség a társadalomban.

10. ábra. A visegrádi országok szegénységi mutatóinak összehasonlító táblázata

	Szegénységi ráta (P_o)	Szegénységi rés arány (P_1)	Gini-mutató (G)	Szegényekre vonatkozó Gini-mutató (G^P)	Sen-index (S)
Csehország	0,06	0,15	0,2047	0,1081	0,0145
Magyarország	0,147	0,267	0,2812	0,1674	0,0573
Lengyelország	0,163	0,26	0,2914	0,1496	0,0605

Forrás: Förster-Tóth, 1999

Mivel minden alapadat rendelkezésre áll számunkra a táblázatban (10. ábra), kiszámolhatjuk a magyarországi Sen-indexet a képlet segítségével is.

$$(19) \quad P_s = P_o \left[G^P + P_1[1 - G^P] \right] = 0,147(0,1674 + 0,267(1 - 0,1674)) = 0,0573.$$

A táblázat adatait vizsgálva láthatjuk, hogy a Sen-index valóban tartalmazza mind a szegénység nagyságára, mind a szegénység mélységére (a szegények közötti egyenlőtlenség) vonatkozó információkat, melyeket egyébként külön-külön fejezne ki a szegénységi ráta, a szegénységi arány és a szegényekre vonatkoztatott Gini-mutató, miközben a teljes országra számított Gini-mutató, mivel tartalmazza a szegénység küszöb feletti egyenlőtlenséget is, elfedné az összes ilyen jellegű információt.

A Sen-index továbbfejlesztett változata az SST-index (Sen-Shorrocks-Thon Index), amely funkciója, hogy segítségével könnyebben összehasonlíthatóvá válnak országok, vagy egy országon belüli idősorokon keresztül a szegénység, vagy a szegénységet létrehozó forrásokban végbement változások. Az SST-index a következő matematikai formulával írható le:

$$(20) \quad P_{SST} = P_0 P_1^P [1 + \widehat{G}^P],$$

ahol P_0 a szegénységi ráta, P_1^P a szegények között számított szegénységi rés, \widehat{G}^P pedig a szegénységi rés arányának Gini-mutatója az egész populációra nézve. Az SST-index a Sen-indexhez hasonlóan 0 és 1 közötti értékkészlettel rendelkezik.

Watts-index

Az első szegénység-érzékeny eloszlást tükröző mutatószám, melyet 1968-ban vezettek be. A Watts-index képlete általános formában a következő:

$$(21) \quad W = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^q [\ln(z) - \ln(y_i)] = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^q \ln \left[\frac{z}{y_i} \right],$$

ahol az N a populációban lévő egyedek száma, a summában lévő q azoknak a személyeknek a száma, akiknek a jövedelme (y_i) a szegénységi küszöb (z) értéke alatt van. A Watts-index a kutatók által széles körben alkalmazott szegénységi mutatószám, mivel megfelel az összes elméleti elvárásnak, melyet támaszthatnak egy mutatószámmal szemben. Az ún. jó, a szegénységi mutatószámra vonatkozó axiómák (Ravallón - Chen, 2001), melyeket a Watts-index maradéktalanul kielégít a szegénységi rés (P_1) vagy a szegénységi arányokkal szemben (P_0) a következőképp hangzanak. A fókusz axióma, a jó mutatószám nem változtatja meg az értékét abban az esetben, ha a „nem szegények” jövedelmében változás következik be. Ezzel szemben a monotonitás axiómája kimondja, hogy bármilyen jövedelemnövekedés a szegények között csökkenti a szegénységet. Végül a transzfer axióma, amely minden, a szegények közötti egyenlőtlenségcsökkentő szociális transzfer esetén a szegénység csökkenésének szükségességét kívánja meg a jó mutatószámmal szemben. A Watts-index értékkészlete 0 és 1 közé esik, ahol minél kisebb az értéke, annál kisebb és kevesebb a szegénység egy adott országban. A mutatószám természetét a következő példákon keresztül ismerhetjük meg. Mindegyik példánál a szegénységi küszöb (z) értékét rögzítsük 125 dollárnál. Az első országot nevezzük „szegény” országnak.

11. ábra: A „szegény” ország Watts-indexének kiszámítása, ahol a szegénységi küszöb értéke 125 \$

Szegény ország	1.	2.	3.	4.	watts index
lakosok kiadásai	100 \$	110 \$	150 \$	160 \$	
z/y	1,25	1,14	0,83	0,78	
$\ln(z/y)$	0,223	0,128	-0,182	-0,247	0,088

Forrás: Saját szerkesztés

A táblázatban szereplő adatokat az érthetőség kedvéért az első alkalommal behelyettesítjük a Watts-index képletébe, ahol a lakosság száma $N=4$, és a szegénységi küszöb alatt élők száma $q = 2$.

$$(22) \quad \frac{1}{N} \sum_{i=1}^q \ln \left[\frac{z}{y_i} \right] = \frac{1}{4} [\ln(1,25) + \ln(1,14)] = \frac{1}{4} (0,223 + 0,128) = 0,088 .$$

Tehát a „szegény” ország Watts-indexének értéke 0,088. Nézzük meg, hogyan reagál az indexünk abban az esetben, ha a szegénység mértékét csökkentjük azzal, hogy növeljük a szegények bevételeit a szociális transzferek segítségével (10-10 \$-t elveszünk a gazdagabbaktól és a szegényekhez csoportosítjuk).

12. ábra: A „univerzálisan elosztó” ország Watts-indexének kiszámítása, ahol a szegénységi küszöb értéke 125 \$

Univerzális elosztó	1.	2.	3.	4.	watts index
lakosok kiadásai	110	120	140	150	
z/y	1,14	1,04	0,89	0,83	
$\ln(z/y)$	0,128	0,041	-0,113	-0,182	0,042

Forrás: Saját szerkesztés

Láthatjuk, hogy a Watts-index milyen érzékenyen reagált erre az apró redistribúciót javító lépésre, az értéke 1,5-szeresére csökkent. Végezetül nézzük meg azt az esetet is, amikor rontunk a szegények helyzetén, esetünkben a társadalompolitikai kereteket úgy módosítjuk, hogy a szociális transzferekhez nem univerzálisan, hanem személyre szóló elbírás alapján lehessen hozzáférni, ennek következtében az egyik személy nem jut szociális transzferhez, de a redistribúció mértéke változatlan marad, mert a másik személy megkapja az összes forrást (nő a szegénységi szakadék a szegények között). Az eredményekből láthatjuk, hogy a személyes elbírálás, a rászorultság elvén történő redistribúciós gyakorlat kevésbé hatékony, mint az univerzális, hiszen mindkét

esetben ugyanannyi forrás ált rendelkezésre a szociális transferek tekintetében, azonban a Watts-index szerint, az univerzális elosztás kétszer hatékonyabbnak bizonyult a kapott eredmények alapján.

13. ábra. A „egyenlőtlenül elosztó” ország Watts-indexének kiszámítása, ahol a szegénységi küszöb értéke 125 \$

Egyenlőtlenül elosztó	1.	2.	3.	4.	watts index
lakosok kiadásai	90	120	140	150	
z/y	1,39	1,04	0,89	0,83	
$\ln(z/y)$	0,329	0,041	-0,113	-0,182	0,092

Forrás: Saját szerkesztés

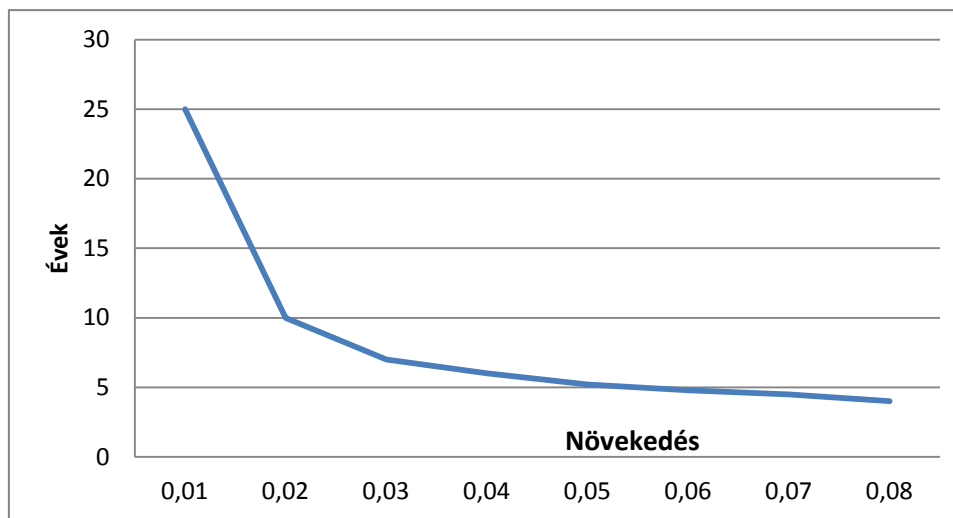
Kitöréshez szükséges idő

A Watts-indexhez szorosan kapcsolható szegénységi mutatószám a kitöréshez szükséges idő, amely azt fejezi ki, hogy egy átlagos szegénységi küszöb alatt élő személy számára mennyi idő szükséges ahhoz, hogy jövedelme elérje a szegénységi küszöb értékét. A kitöréshez szükséges idő a következőképpen írható fel képlet formájában:

$$(23) \quad t_g^j \approx \frac{\ln(z) - \ln(x_j)}{g} = \frac{W}{g},$$

ahol z a szegénységi küszöb érték, x_j a j -edik olyan személy kiadása, aki a szegénységi küszöb alatt él, és végül g a j -edik személy várt százalékos bevételnövekedése. Mint az a fenti levezetésből látható, a kitöréshez szükséges idő kifejezhető a Watts-index és a várt bevételnövekedés hányadosaként is. Nézzük meg az előbb említett példa alapján, hogy alakulnak a kitöréshez szükséges idő mutatói az „univerzálisan elosztó” és a „szelektíven elosztó” esetekben.

14. ábra. Az átlagos szegénységből történő kitöréshez szükséges idő a bevételnövekedés függvényében

Forrás: Haughton – Khandker, 2009

A fenti ábra jól mutatja, hogy amennyiben egy gazdaság növekedéséből a szegénységre fordítunk úgy, hogy a szegények jövedelme évente 1%-kal növekedjen, ebben az esetben a szegénységből való kitörési idő egy szegénységi küszöb alatt élő személy számára átlagosan 25 évre fog nőni.

Összegzés

A tanulmány célja, hogy bemutassa a fontosabb szegénységi mutatókat, és azokat rendszerezze, valamint példákon keresztül használatukhoz is segítségen nyújtson. Az egyes indexek bemutatása során szeretném érzékeltetni, hogy azok érvényessége korlátozott, egy-egy index csupán egy-egy probléma feltárása szempontjából adekvát. Céлом volt az is, hogy az indexek bemutatása során olyan statisztikai adatokat gyűjtsék össze alátámasztásul, mely segítségével képet adhatok a magyarországi szegénység nagyságáról és mélységéről, valamint, hogy a magyar viszonyok elhelyezhetők legyenek európai vagy éppen világviszonylatban. Helyenként törekedtem arra, hogy a mutatószámok megismertetésén keresztül bemutassam egy-egy társadalmpolitikai intézkedés közvetlen szegénységre gyakorolt hatását. Az adatokból kiolvasható, hogy Magyarország történetének legutóbbi évtizede sok tekintetben nem a felzárkózásról, hanem a centrumtól való távolodásról szólt. Azonban az ország belülről is számtalan törésvonal mentén szakad szét mind társadalmi egyenlőtlenségei, mind területi megosztottságának tekintetében. Magyarország európai viszonylatban közép-európai szegény-egalitárius ország, amely komoly erőfeszítéseket tett a jövedelmi

egyenlőtlenségek mérséklésére, mégis a 2008-as pénzügyi válság óta eluralkodott fiskális szemlélet miatt a szociális transferek, redistribúciós folyamatok leépülése volt tapasztalható, ennek következtében egyre jobban érzékelhető a mélyülő és szélesedő szegénység.

Irodalom

- 2010-2014: Nőtt a szegénység, mégis csökkentek a szociális kiadások, www.policyagenda.hu, <http://www.policyagenda.hu/hu/nyitrolap/2010-2014-nott-a-szegenyseg-megis-csokkentek-a-szocialis-kiadasok>, 2014. 03. 25.
- Andorka Rudolf (2006): Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó
- Czibere Ibolya (2011): A szegénység értelmezésének szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben. In: Debreceni Szemle 2011/2. (pp. 186-196.)
- Czibere, Ibolya (2014): The Sociological Context of Poverty. In: Metszetek 2014/1.
- Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban, TÁRKI, Budapest, 2013.
- Egyre nagyobb a szegénység Magyarországon http://hvg.hu/gazdasag/20131206_Egyre_nagyobb_a_szegenyseg_Magyarorszagon, 2013. december 06., péntek, 13:47
- Houghton – Khandker (2009): The Handbook on Poverty and Inequality, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington DC
- Havasi Éva: A szegénység fogalma, mérhetősége, Info-Társadalomtudomány, 54.
- Klaus Schwab - Michael E. Porter (2006): The Global Competitiveness Report 2006-2007, Full Data Edition, World Economic Forum, Genf
- Klaus Schwab (2013): The Global Competitiveness Report 2013-2014, Full Data Edition, World Economic Forum, Genf
- Kovács Ilona (2010): A jövedelemeloszlás és jövedelemegyenlőtlenség a személyi jövedelemadó bevallási adatok tükrében, Statisztikai Szemle, 89 évfolyam 3. szám
- Létminimum 2012, Statisztikai Tükör, VII. évfolyam 53. szám, 2013.
- Michael F. Förster - Tóth István György (1999): Családi támogatások és gyermekszegénység a kilencvenes években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban, Táarki, Budapest
- Összetett jelenségek, osztályozás, regionalizálás, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 2005.
- Puskás Anna: Jóléti államok szociális kiadásai: Franciaország az élen, Kitekintő.hu, http://kitekinto.hu/europa/2013/08/01/joleti_allamok_szocialis_kiadasai_francia_oroszag_az_elen/, 2013. augusztus 1., csütörtök
- Szegények és gazdagok - Tényleg szétszakad a világ?, Portfolio.hu, http://www.portfolio.hu/gazdasag/szegenyek_es_gazdagok_tenyleg_szetszakad_a_vilag.194690-2.html, 2014. február 3. 06:30
- Területi egyenlőtlenségek, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 2005.
- Velez Zoltán (2006): A vidéki élettér jövője - szegénység vagy élhető környezet, Nyugat-Magyarországi Egyetem, Sopron

HAMVAS LÁSZLÓ

Projekt dilemmák 2.0

Bevezető

A projekttesedés, a projektelés egyre inkább meghatározza mindennapi életünket. Egyrészt alkalmazkodási formát jelent az egyre gyorsabban változó világhoz, másrészt jelen van a gazdaság minden szektorában, így akár fogyasztóként, akár alkalmazottként nap mint nap projekthelyzetekbe kerülhetünk.

A projekttesedés, a projektelés egyre inkább megváltoztatja mindennapi életünket. A hosszú távú stratégiák, életpálya-modellek helyét a rövidebb ciklusokra bontott, de ezáltal kézzelfoghatóbb célok és eredmények elérésére törekvő tevékenységek veszik át. Ennek hatására növekszik a jövő tervezhetőségének bizonytalansága, de egyben nő az egyén autonómiája is. Nagy kérdés, hogy a magyar társadalom és intézményei mennyire vannak felkészülve ezekre a változásokra, mennyire hatékonyan tudnak alkalmazkodni hozzájuk.

Mivel az Európai Unió projekt alapon támogat fejlesztéseket, hazánkban is egyre nagyobb tudományos érdeklődés övezi a témát. Ezt jelzi, hogy 2013-ban Czibere Ibolya és Kovách Imre szerkesztésében Fejlesztéspolitika – Vidékfejlesztés címmel tanulmánykötet jelent meg a téma nemzetközi és hazai szakirodalmának összefoglalása céljából. A szerkesztők a Projekt dilemmák című bevezetőben a projekttesedés, projektelés társadalmi következményeit foglalják össze (Czibere-Kovách 2013). Ezek között szerepel a hálózatosodás kialakulása a szervezetek, intézmények között, az akadémiai tudás helyett a menedzsment tudás dominanciájának, az úgynevezett kultúragazdaságnak és projektosztálynak megjelenése, a korábbi hatalmi viszonyok átrendeződése (Czibere-Kovách 2013; Czibere-Kovách 2014). A projekttesedés megváltoztatja a kormányzat működését is, a redisztribúciós folyamatokban a projektek által a helyi szint szerepe erősödik, ami átalakítja a jóléti állam modelljét, és a közszolgáltatásokat is. Ezek a változások új egyenlőtlenségeket generálnak, a fejlesztések hirtelen lezárása, a fenntarthatóság biztosíthatatlansága pedig kérdésessé teszi a projektek hatékonyságát, eredményességét (Czibere-Kovách 2013; Czibere-Kovách 2014). Ezek a kérdések annál is inkább dilemmákká váltak, mivel a fejlesztési rendszerek, a versenyképesség és a fenntartható fejlődés biztosítása ma már nagy részben a projektek sikeres megvalósításán múlik. Ezért egyre inkább szükségessé válik az új típusú szaktudás és szemlélet elsajátítása (Czibere-Kovách 2013; Czibere-Kovách 2014).

Tanulmányomban a fenti kérdések, dilemmák továbbgondolásával ehhez a folyamathoz szeretnék hozzájárulni.

Definíciós kérdések

A projekt kifejezést a hétköznapiakban is egyre többször használjuk, sok esetben teljesen eltérő jellemzőket értve mögé. Nem könnyíti meg az értelmezést az sem, hogy a szakirodalomban is többféle definícióval találkozhatunk, vannak egészen leegyszerűsítő megfogalmazások és több oldalon kifejtett, a projekt összes jellemzőjét magyarázó definíciók is. Szerencsére a szabványosítás ezt a fogalmat sem kerülte el, így találhatunk objektív verziót is: a projekt olyan időben kötött egyedi folyamat, amely a meghatározott célok eléréséhez szükséges tevékenységeket a szükséges erőforrások megjelenítésével egy logikai rendszerbe foglalja (ISO-8402).

A hétköznapi szóhasználatban a definícióból az időbeni determináltság leginkább a közös értelmezési tartomány, ezután jön a tervezettség, és csak kevesekben tudatosul az egyediség kérdése. Ez utóbbi jellemző elhagyása vezet a félreértelmezések egyik tipikus esetéhez, amikor a projektet csupán egy munkaformának tekintik. A XX. század elején Taylor, majd Ford dolgozta ki és tökéletesítette a munkafolyamatok sztenderdizálását, oly módon, hogy azokat a lehető legkisebb egységekre bontotta, ezáltal nemcsak a hatékonyság, de az ellenőrizhetőség feltételeit is megteremtve. Ezt a rendszer alkalmazta és fejlesztette tovább Gantt a hadihajók gyártása kapcsán, amit a modern projektmenedzsment kiindulópontjának szoktak tekinteni.

Fontos azonban különbséget tenni a projekt típusú és a rendszeresen végzett tevékenységek között. Utóbbiak jellemzője, hogy folyamatosan hasonló output-okat állítanak elő, és időben nincs határozott lezárásuk. Természetesen lehetnek átfedések a projektek és a rendszeresen végzett tevékenységek között, egyes projektek kifejezetten az utóbbiak fejlesztésére irányulnak (Verzuh 2006). A projektek eredményei – amelyek lehetnek új termékek, szolgáltatások, vagy egyéb immateriális javak - beépülnek a folyamatokba, ezáltal megszűnik az egyediségük, ez jelenti a projekt lezárultát (PMBOK 2006).

A másik tipikus félreértelmezés, amikor a projekt és a pályázat fogalma keveredik össze. A projekt egyik központi kérdése a finanszírozás, ami történhet a szervezet belső erőforrásaiból, vagy külső támogatásból. Ez utóbbira az egyik lehetőség a pályázat, ami nem más, mint egy olyan kérelem benyújtása, amely a támogató küldetéséhez, stratégiájához, elvárásaihoz alkalmazkodva sztenderdizált formában részletesen bemutatja a kidolgozott projekttervet. Ez esetben a fogalmi keveredést valószínűleg az okozza, hogy a fejlesztésekre szánt források egyre jelentősebb része pályázati úton kerül kiosztásra.

Ahogy korábban is említettem, a projektek nagyon sokféle céllal jöhetnek létre: irányulhatnak egy konkrét termék vagy szolgáltatás kifejlesztésére, piacra vezetésére, továbbfejlesztésére, infrastrukturális beruházásra, K+F-re, szervezetfejlesztésre. Külön kategóriát alkotnak az úgynevezett szociális projektek, melyek célja egy adott célcsoport életminőségében pozitív változás elérése. Ez lehet idősgondozás, hajléktalan-ellátás, egészségvédelem, közösségfejlesztés, munkaerő-piaci program, oktatásfejlesztés. Jellemzőjük továbbá, hogy általában közintézmények és civil

szervezetek valósítják meg (bár találhatóak hazánkban – igaz egyelőre kis számban – profitorientált szociális szolgáltatók is).

Fontos tisztázandó kérdés, hogy mit is értünk a projekt fenntarthatóságán. Itt is találkozhatunk fogalmi keveredéssel, ugyanis a pályázatok többsége ma már környezeti fenntarthatósági vállalásokat is megkövetel. A projekt fenntarthatóságát gazdasági szempontból úgy vizsgálhatjuk, hogy az eredmények beépülése a rendszeresen végzett feladatokba jelent-e a projektgazda szervezetnek hatékonyságnövekedést, minőségbeli javulást, fiskális előnyöket, vagy javítja-e a célcsoport elégedettségét, szociális projekt esetében az életminőségük javulását szolgálja-e (PMBOK 2006).

A projektekre - egyediségükből következően - jellemző az innováció. Ez nem jelenti automatikusan új, korábban nem ismert anyag, termék, eljárás vagy módszer kifejlesztését, az is újításnak tekinthető, ha a projektmegvalósító szervezet addigi működési gyakorlatától, rendszeres tevékenységeitől eltérő végtermék jön létre. Másrészt a világ egyfajta innovációs lázban ég, és a szüntelen innováció projekteken keresztül valósítható meg leginkább (Verzuh 2006). A projekteknek ezáltal jelentős szerepe van a fejlődésben.

A projekttesedés hatásai, avagy a világ projekt szemmel

A bevezetőben említettem, hogy a projekttesedés változásokat hoz az életünkbe. A változások értelmezésének igénye egyidős az emberiséggel. Már az ősember – relatíve nagy kiszolgáltatottsága okán – próbálta megérteni a természet változásait. Az antik ember filozófiai elméleteket alkotott: „Az ember nem léphet kétszer ugyanabba a folyóba” – fogalmazta meg Hérakleitosz. Marx formációelmélete a társadalmi változásokat fejlődési útként határozta meg. Giddens a változások okait vizsgálva, azokat kulturális, környezeti és politikai hatások csoportjaiba rendezte. Legújabbban pedig a változások ütemének felgyorsulását emelik ki a társadalomkutatók. Éppen ezen gyorsuló változások hatásának tudható be a projekttesedés folyamata, hiszen jellegéből adódóan gyorsan tud releváns válaszokat adni az új kihívásokra (Verzuh 2006). Azaz a projekttesedés nem a változás oka, hanem azok eredménye.

Mint minden változás, a projekttesedés is új egyenlőtlenségek megjelenéséhez vezet. Szelényi szerint a projekttesített forrásfelosztás ma a társadalmi egyenlőtlenségek egyik meghatározó forrása (Kovács 2013). Kérdés persze, hogy ezek a kialakuló új egyenlőtlenségek mennyire mélyek, mennyire kezelhetőek, illetve, hogy megjelenésüket ellensúlyozzák-e a projekttesedés társadalomra pozitívan ható következményei. A következőkben kísérletet teszek ilyen pozitív hatásoknak a bemutatására.

A projekttesedés, mint a ráció hatalma

Pierre Bourdieu különböző tőkefajtákat különböztet meg – gazdasági, kulturális és társadalmi –, és megállapítja, hogy ma már nem a gazdasági tőke az egyedüli és legfontosabb tényező a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció megszerzésében, hanem a kulturális tőke, amelyet a társadalmi tőke tovább erősít (Giddens 2008: 256-257).

A projekttesedés tovább erősíti a kulturális tőke, a tudás szerepét a társadalmi mobilitási folyamatokban, ezáltal közelebb visz a társadalomtudósok által idealizált meriktokratikus társadalom kialakulásához. Sőt, mivel a ma még sok esetben nem mindenki számára egyenlő hozzáférésű akadémiai tudás helyett a menedzsment tudást helyezi előtérbe, és jelentős szerepet kap benne a helyi tudás is, így a lehető legdemokratikusabb rendszert eredményezheti.

A projektszemlélet megköveteli a tudástőke konvertálását, mivel minden egyes projekt új, egyedi folyamat, ezzel növeli a résztvevők adaptációs képességét, ami mára az egyik legfontosabb kulcskompetenciává vált. Ez szintén a meriktokrácia irányába mutató jelenség.

A projekttesedés és a társadalmi mobilitás

Sorokin szerint a társadalmi mobilitás mértékét két jelzőszám írja le. Az egyik az intenzitás, ami azt mutatja meg, hogy egy egyén hány réteget emelkedik, vagy süllyed egy adott idő alatt. Az általánosság pedig azon egyének számát jelenti, ahányuknak egy adott idő alatt egy adott társadalomban vertikális irányban megváltozik a helyzete. A két változó értékéből összevont társadalmi mobilitási index megadja egy-egy társadalom nyitottságát vagy zártságát (Sorokin in Huszár-Somlai 1993).

A projektek száma - ezáltal a projektek megvalósítóinak, stakeholdereinek száma is – folyamatosan növekszik, ami az általánosság változó értékének folyamatos növekedését eredményezi. Sajnos nem születtek még erre vonatkozó felmérések, így kemény adatokkal nem tudom alátámasztani, de a megfigyelés alapján az intenzitás is nő, hiszen – bár természetesen vannak profi projektmenedzserek és szakmai vezetők, akik nem adják alább - gyakori, hogy valaki az egyik projektben vezetői, majd egy másikban asszisztensi, szakmai kisegítő személyzeti feladatokat tölt be. Sőt a projektek egyik legfontosabb jellemzője, az időbeni determináltság ezeknek a mozgásoknak a ciklusait felgyorsítják, ami tovább növeli az intenzitás mértékét. Ezáltal a projektek társadalma nyitottnak mondható.

Ha pedig a térbeli társadalmi különbségeket vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a projekttesedés itt is jótékony hatásokat eredményezhet, hiszen néhány sikeres projekt elegendő ahhoz, hogy egy térség leszakadó tendenciáját megfordítsa, ami a centrum-periféria elmélet pesszimista jóslata ellen hat.

Projektesedés és társadalmi struktúra

Ahogy Fukuyama A történelem vége című művében a történelmi haladás, mint az ideológiák közötti harc végéről beszél, Marx formációelméletét átadva a múltnak, úgy Kolosi terhes babapiskóta elmélete Marx osztályelméletét, és vele együtt a többi társadalmi struktúra modellt teszi zárójelbe. „*A modern társadalmak optimális elrendeződését – mind elméleti levezetések, mind a lakossági vélemények alapján – talán az jelenti leginkább, ha van egy viszonylag kis-közepes létszámú, belsőleg is tagolt elit, egy nagyjából hasonlósó alsó szegénység és egy igen nagy létszámú, belsőleg mind vertikálisan, mind horizontálisan differenciált középréteg. Tessenek elképzelni egy babapiskótát, amelynek igen nagy, széles és kerek közepe van. Ez lenne a terhes babapiskóta*” (Kolosi 2000). Kérdés viszont, hogy ez a kívánatos állapot elérhető-e, vagy csak utópia?

A projektesedés mára társadalmi struktúra alakító tényezővé vált. Kovách Imre egy új társadalmi réteg, a projektosztály megjelenéséről beszél, melynek jellemzői a következők:

- intellektuális tulajdon birtoklása
- a tudás-konvertálás képessége
- új érték termelése, teremtése
- határozott idejű tevékenységek
- közvetítő szerep
- autonómia és alárendeltség dualitása (Kovách in Czibere-Kovách 2003).

Gondolatkísérletként terjesszük ki a fogalmat az egész társadalomra, amit nevezünk projektársadalomnak. El lehet képzelni az analógiát Kolosi elméletével, ahol az elit – a projekt-elit – a projektmenedzserekből, pályázati rendszerek vezetőiből, vállalatvezetőkből áll, a projekt-középréteg a szakmai megvalósítóktól a kedvezményezetttekig a gyakori szerepváltozások miatt differenciált tömeg, a projekt-underclass-t pedig azok alkotják, akik számára a projekteken való részvétel vagy a projektek eredményei elérhetetlenek. Ennek a – ma még széles - rétegnek az aránya a projektek tömegesedésével várhatóan egyre csökken. A térbeli hozzáférési egyenlőtlenségek csökkenését pedig az Európai Unió kohéziós politikája garantálja, amely pozitívan diszkriminálja a hátrányos helyzetű térségeket, ezáltal növelve az ott élők belépési esélyét a projektársadalomba.

Fontos megemlíteni a projektek kollektív jellegét, amely közösségformáló, közösségfejlesztő szereppel bír, ezáltal lehetőséget teremthet a társadalmi szolidaritás erősítésére. Ezáltal közvetve is hozzájárulnak a leghátrányosabb helyzetű rétegek felemelkedési lehetőségeihez.

Projektesítés hatása a hatalmi viszonyokra

A hatalom weberiánus megközelítésben azt jelenti, hogy valaki a saját akaratát akár a többi résztvevő ellenállásával szemben is érvényesíteni tudja. Az autoritástól a legitimáció különbözteti meg, melyet a társadalmi ellenőrzés mechanizmusai határoznak meg. Így a valódi hatalom nem más, mint mások ellenőrzésének képessége (Weber 1987). A projektmenedzser hatalma (feladatainak definíciója alapján) tehát valódi, legitimált hatalom a projekt résztvevői felett, munkájának folyamatos, projekten kívüli ellenőrzése (a finanszírozók által megkövetelt előrehaladási jelentések formájában) pedig kontrollálja a projekt feletti uralmát (erről lásd még Czibere 2013). A projekttesedés hatással van az állam működtetésére is, ezáltal az évtizedes status quo helyzetek is megváltoznak. A fejlesztésre szánt állami kiadások felhasználása ma már szinte teljes mértékben projekt alapon történik, de megfigyelhető, hogy a nagy ellátórendszerek működésében is egyre nagyobb szerep jut a projekteknek.

A projekttesedéssel párhuzamosan egyre nagyobb érdeklődés övezi az új kormányzás elméleteket is. Ezek egyik alapelve az empowerment, azaz a hatalommal való felruházás, ami a szubszidiaritás elvén nyugszik. Ez a folyamat újabb teret biztosít a projekteknek, hiszen azok nem csak időben, de térben is determináltak: jól meghatározott célterületre és célcsoportra irányulnak. Ezáltal erősítik a decentralizációt, és a lokális gondolkodást is. A projekttesedés másrésztől kényszerként is megjelenik, a kormányzatok egyre kevésbé képesek egyedül megoldani a társadalmi problémákat, ezért a projektek egyben a bürokrácia meghaladásának, a nagyobb fokú rugalmasságnak az eszközei (Sjöblom 2013, Czibere 2013). Az 1998-ban a jóléti közgazdaságtan területén végzett munkásságáért közgazdasági Nobel-díjat kapott Amartya Sen még tovább megy, szerinte az államnak csupán az oktatás és egészségügy területén van szerepe, itt a legmagasabb szintű szolgáltatások biztosításával kell megteremtenie polgárai számára az önérvényesülés és az öngondoskodás lehetőségét (Sen 2003).

Persze nem mindenki ért egyet ezekkel a folyamatokkal, vannak, akik a nemzetállam ideáljához való visszatérésben látják a jövőt. Ám az emberek biztonság iránti igényére alapozott politika általában együtt jár az erős kontrollal, amit az önmegvalósításra törekvő, posztindusztriális értékeket valló polgárok – akiknek legnagyobb a politikai aktivitásuk – nem díjaznak, így hosszú távon mégis a fentebb vázolt útnak van nagyobb esélye érvényesülni. Ennek jele, hogy egyre inkább elterjed az új közigazgatási szemlélet - a New Public Management – is, amely az állampolgárokra, mint partnerekre tekint, és ami a bevonásukat a döntéshozatali folyamatokba projektek segítségével gondolja elérni (Sjöblom in Czibere-Kovács 2013). Az jóléti államokat nagy eséllyel felváltó esélyteremtő állam tehát nem a centralizált közigazgatási rendszeren keresztül, hanem projektek segítségével valósíthatja meg a kitűzött stratégiai céljait.

Társadalmi problémák és projektek viszonya

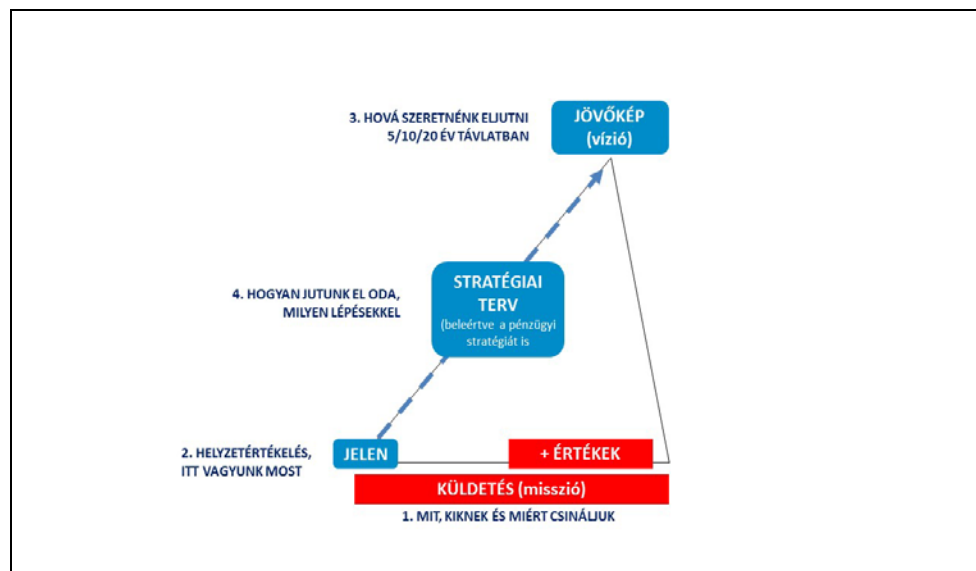
Az előzőekben néhány példán keresztül bemutattam a projekttesedésnek a társadalomra gyakorolt pozitív hatásait. Ezek után adódik a következő kérdés, hogy maga projekt alkalmas-e a társadalmi problémák hatékony kezelésére? A válaszhoz szükséges azonban néhány további elméleti kérdés vizsgálata.

Misszió – vízió – stratégia - projekt

Ahhoz, hogy a projektek hasznosságát vizsgálni tudjuk, tágabb kontextusban kell vizsgálnunk őket. A projektek nem maguktól generálódnak, hanem szervezetek hozzák létre őket. Ezért arra, hogy milyen lesz a projekt, hatással vannak az azt befogadó szervezet általános jellemzői (Czibere 2013).

A szervezeteket alapvetően meghatározza, hogy milyen céllal jöttek létre, kik tartoznak a célcsoportjukba, milyen értékeket vallanak, és ezek hogyan jelennek meg működésük során. Ezekre a kérdésekre adott válaszok összességét nevezzük a szervezet missziójának. Nagyon fontos továbbá, hogy a szervezet rendelkezzen jövőképpel, hiszen ez jelöli ki a haladási irányt. A szervezet stratégiája nem más, mint annak a lépéssorozatnak a megtervezése, amely a missziónak megfelelően a jelen helyzetből az elérni kívánt jövőkép megvalósításához vezet (Mészáros 2002).

1. ábra. A stratégiaalkotás keretrendszere

Forrás: IFUA Nonprofit Partner 2013.

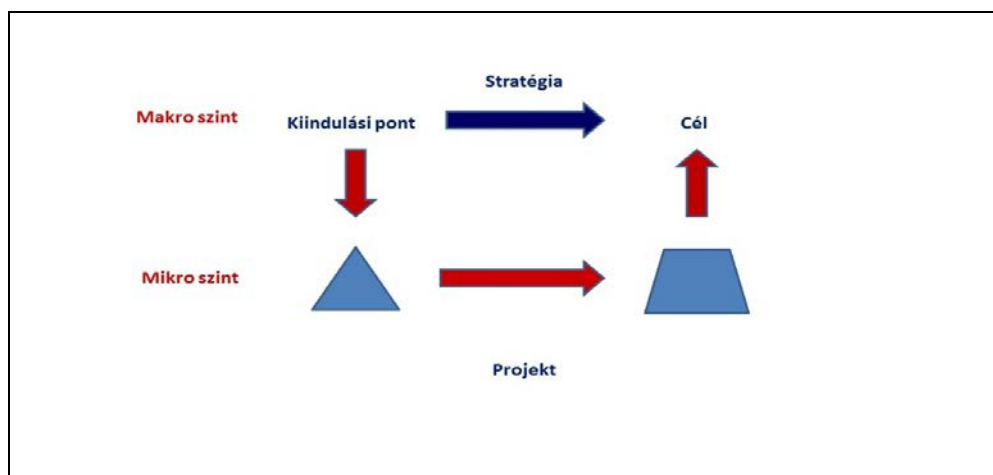
A projektek ebben a keretrendszerben úgy értelmezhetőek, mint eszközök a stratégia megvalósulásában. Fontos azonban megjegyezni, hogy egy-egy projekt önmagában nem stratégiai jelentőségű, de egy stratégia felépíthető projektek egymás utáni megvalósítására alapozva.

Stratégiák és a projektek kapcsolata

Stratégiákkal nem csak szervezeteknél találkozunk, egy társadalomnak – és az államnak – is lehetnek stratégiái, például az egyenlőtlenségek felszámolására vagy éppen a gazdasági teljesítőképesség növelésére. Egy probléma minél inkább reprezentáltan van jelen egy társadalomban, annál nehezebb koherens, egységes módszert találni a megoldására. Ebben az esetben a projektek segíthetnek a problémakezelésben, de csakis akkor, ha összhangban vannak a stratégiával, valamint kimutatható és értelmezhető a hozzájárulásuk a célok eléréséhez. Ez utóbbi dimenzióban értelmezhető a szociális projektek fenntarthatósága.

Mivel egy-egy társadalmi probléma a legtöbbször nagyon összetett, így a megoldására is komplex stratégiákat kell megalkotni. Itt még inkább igaz, hogy egy-egy projekt önmagában nem lehet alkalmas jelentős eredmények felmutatására. De projektek hálózatba szervezésével elérhetünk mérhető változást. Ehhez viszont nagyon alapos programozásra van szükség. Ilyenkor a makro szintről lemegyünk mikro szintre, egy – a probléma szempontjából – homogén célcsoportot kiválasztva egy adott célterületen végrehajtjuk a fejlesztést, amely ha sikeres, akkor hozzájárul a stratégia teljesüléséhez.

2. ábra. A stratégia és a projektek viszonyrendszere

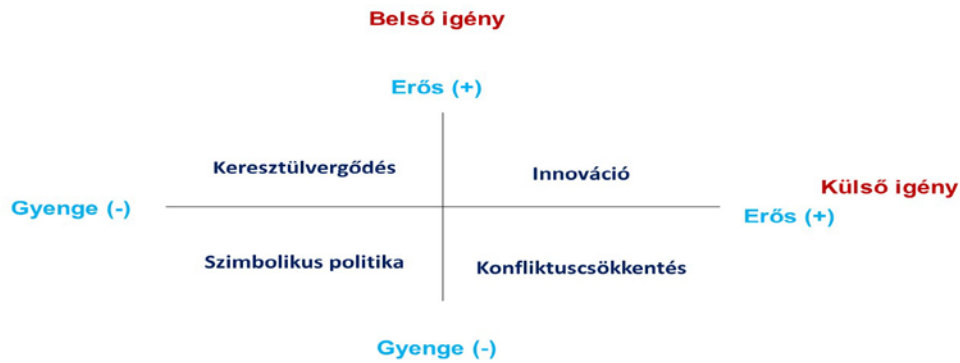
Forrás: saját szerkesztés

Vegyünk egy konkrét példát. A munkanélküliség korunk egyik központi társadalmi problémája. Az Európai Unió az Európa 2020 stratégiában azt a célt fogalmazta meg, hogy a 20-64 éves korosztály foglalkoztatási rátáját 75 %-ra növeli. Magyarországon az uniós átlag alatt vannak a foglalkoztatási mutatók (a stratégia elfogadásának időpontjában, 2010-ben 60,4 százalék a 20-64 év közöttiek esetében), mégis a teljes konvergenciát, azaz a 75% elérését tűzte ki célul (Magyarország Nemzeti Reformprogramja 2011). Az látható, hogy egymillió új munkahely nem jön létre egyik pillanatról a másikra, ezért komplex stratégia kidolgozása szükséges, amely magába foglalja többek között a vállalkozások gazdasági teljesítményének növelését, a lakosság egészségügyi és mentális állapotának javítását, a humán erőforrás fejlesztését. Ez utóbbi megvalósulhat például átképzési projekt segítségével. Adott X település, ahol a lakosság többsége a helyi nagyvállalatnál dolgozott. A válság hatására a gyárban leépítések történtek, megnőtt a településen a munkanélküliség. Felmérve a térség gazdasági struktúrájának változásait, a potenciális betelepülő vagy induló vállalkozások és a lakosság igényeit, az említett átképzési projekt segítségével az elbocsátott dolgozóknak lehetősége lett más területen elhelyezkedni. A gyors beavatkozás segített abban, hogy a társadalmi probléma ne mélyüljön el. A fenntarthatóságot jelen esetben az jelenti, ha a projektbe bevont résztvevők a projekt lezárulta után tartósan állásba kerülnek.

A projektek stratégiai megközelítésben

Sjöblom a már idézett tanulmányában azt a kérdéskört járja körbe, hogy a projekttesedés, projektetés hogyan hat a közszférára és a közigazgatásra. A folyamat szükségyszerűsége mellett rámutat annak gyenge pontjaira is. A lehetséges okokat két irányból, instrumentális és stratégiai szempontból vizsgálja. Ez utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy a projektek is különbözőképpen működnek az eltérő környezetekben. A projektetés stratégiai dimenzióinak elemzése szempontjából elegendőnek tartja az érintettek – a szervezet és környezete – igényeit illetve a változtatás iránti elkötelezettségüket, ami alapján a szervezetek és a projektek jellegétől független modellt állított fel (Sjöblom in Czibere-Kovács 2013):

3. ábra. A projektesítés indokai

Forrás: saját szerkesztés

A külső és belső igények attól függően lehetnek erősek vagy gyengék, hogy milyen a kérdés társadalmi-politikai támogatottsága, az érintettek motivációja, a finanszírozók és megvalósítók missziója, jövőképe, anyagi lehetőségei.

Szimbolikus politikáról beszélünk, ha mind a külső, mind a belső igény gyenge a változásokra. Ebben az esetben a projektek nem egyebek, mint pótcselekvések, csak arra szolgálnak, hogy dokumentálják, hogy történik valami, de nem tényleges eredmények elérésére irányulnak. Hazánkban leginkább az egészség- és oktatásfejlesztés területén találkozhatunk ilyen esetekkel.

Ha a társadalmi és/vagy a politikai igény és elkötelezettség erős, de a megvalósításban közreműködő szervezeteké gyenge, akkor konfliktuscsökkentésről beszélhetünk. A megvalósítók illetően hozzáállásának okai lehetnek a szükséges erőforrások elégtelensége, a túlterheltség, vagy a stabilitás, biztonság megőrzésének igénye. Az ilyen projektek a szervezet működését és társadalmi megítélését javíthatják leginkább, valós hatásuk alacsony. Hazai példákat a munkanélküliség kezelésére, a versenyképesség növelésére és az adósságcsapda kezelésére irányuló projektek között találhatunk.

Ha a külső igény szint azért alacsony, mert a társadalmi stabilitás szintje magas, az erre az állapotra jellemző lassú progresszió nem elégíti ki a szervezetek igényeit, mert buzognak az ötletektől, a társadalom javítására irányuló elképzelésektől, akkor találkozhatunk a keresztülvergődés állapotával. Az elnevezés a projektek szükségességének elfogadtatási nehézségeire utal. Mivel Magyarországon a szükséges feltétel (a magas szintű társadalmi stabilitás) nem teljesül, így nemigen találunk példákat erre a típusra.

Igazán hatékony projektekkel akkor találkozhatunk, ha mind a külső, mind a belső igény erős. Ilyenkor érvényesül legjobban az innováció. A projekt-elmélet idealisztikus

felfogása ebben az esetben érhető el. Ehhez viszont magas szintű projektkompetenciák kialakulására van szükség (Sjöblom in Czibere-Kovács 2013).

Projektfinanszírozási kérdések

A szociális projektek esetében a pályázati finanszírozási forma a legelterjedtebb, annál is inkább, mert az Európai Unió erre a célra külön strukturális alapot különített el (Európai Szociális Alap). Másrészt a potenciális projektgazdák (intézmények, civil szervezetek) jellemzően alulfinanszírozottak hazánkban, így nem képesek projektjeik megvalósításához elégséges forrást felhalmozni. Harmadrészt Magyarország a magán és vállalati adományozás terén is jócskán elmarad, nem csak Európa nyugati felétől, de még a régió országaitól is, így ez sem szolgálhat alternatív forrásként. A pályázati rendszereknek való rendkívül nagy kitettség aszimmetrikus helyzeteket és anomáliák tömeges megjelenését eredményezik.

A pályázatok finanszírozásának másik központi kérdése a támogatás intenzitása, azaz, hogy a támogató a projekt költségei hány százalékát finanszírozza. Szociális projektek esetében ennek értéke 70 és 100 % közötti, ami magasnak mondható. A projektfinanszírozás addicionális jellege, vagyis, hogy a legtöbb esetben a kedvezményezettnek is hozzá kell járulnia a költségekhez, a források minél hatékonyabb felhasználása miatt indokolt, egyrészt egyfajta szűrő mechanizmus, másrészt megosztja a kockázatokat, ezáltal arra ösztönzi a pályázókat, hogy a tervezést a lehető legkörülményesebb módon végezzék el.

A feltett kérdésre tehát, hogy alkalmasak-e a projektek a társadalmi problémák hatékony kezelésére, a válasz az, hogy korlátozottan, és csakis akkor, ha teljesülnek a következő feltételek:

- átgondolt és részletesen kidolgozott stratégia készült a probléma kezelésére,
- a potenciális megvalósítók is rendelkeznek koherens stratégiával,
- a stratégiák összeegyeztethetőek,
- mindkét fél (a finanszírozók és a megvalósítók is) elkötelezett a változtatásokban és saját stratégiáinak megvalósításában,
- elégséges mértékben rendelkezésre állnak a projektek finanszírozási forrásai,
- mindkét fél rendelkezik a megfelelő tervezési kompetenciával,
- megrajzolhatóak az összefüggések a projektek között,
- megfelelő programkoordinációs apparátus áll rendelkezésre.

A projektek részesedése akkor növelhető a problémák megoldásában, ha fejlesztjük a projektkompetenciákat.

Néhány tipikus probléma a szociális projektekben

Immár 17 éve dolgozom ifjúságfejlesztő területen, ez idő alatt több mint 100 projektet menedzseltem, hét éven át pedig pályázati tanácsadóként és bíráló szakértőként is tevékenykedtem. Mivel sajnós nem készültek eddig átfogó elemzések Magyarországon a projektek hatékonyságáról, illetve a felmerülő problémákról, így saját tapasztalataim mellett szakértői interjúk segítségével próbáltam meg a kérdést körbejárni. Alanyaimként olyan tapasztalt szakembereket választottam, akik az érintettek teljes vertikumát lefedik. Az első alany (a továbbiakban A) 13 éven keresztül volt egy regionális intézmény vezetője, e minőségében nem csak tanácsadó, mentor és coach szerepet látott el, hanem részt vett regionális stratégiák elkészítésében, regionális pályázatok tervezésében, kiírásában, döntéshozatali előkészítésében és monitoringjában is. A második alany (a továbbiakban B) egy kisvárosi ifjúsági egyesület elnökeként egyszerre mentora számtalan közösségnek, üzemeltet közösségi teret, szervez rendezvényeket, koordinál civil együttműködési fórumokat, emellett más szervezetek számára is ír pályázatokat és menedzsel projekteket. A harmadik alany (a továbbiakban C) szintén civil szervezetek projektjeiben szerzett tapasztalatokat, két éve pedig a Széchenyi Programiroda munkatársaként pályázati információ-szolgáltatási, tanácsadási és támogatási, valamint monitoring feladatokat lát el. A velük történt beszélgetések alapján a hazai szociális projektek néhány tipikus problémája rajzolódik ki.

Az interjúk bemelegítő kérdése az alanyok projektekhez való viszonya volt.

„2008-ra tehető annak az ideje, amióta én igazából csak projektekben gondolkodom. Akkor kellett azt tapasztalnom, hogy ez az irány az, ami meghatározza az elkövetkező időszakot.” (B)

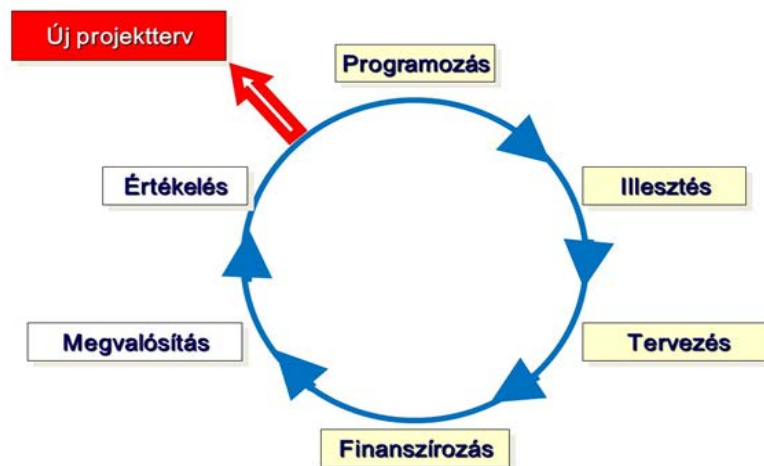
„A projektek nekem új ismereteket, új munkaköröket, új feladatokat és új lehetőségeket jelentettek. Azért tartom jónak, mert rövid idő alatt sokféle területet megismerhettem, és kipróbálhattam magam.” (C)

„A projekt önmagában átgondolást igényel. A korábbi időszakban sokkal több ösztönyszerű tevékenység hatotta át az embereket, nem gondoltak arra például, hogy mik lesznek a várható eredmények, mivel járulnak hozzá a probléma megoldásához, milyen változásokat eredményeznek a célcsoportban. Nekem azért tetszett ez az egész projekt-gondolkodás, és szemlélet, mert az ötéves tervezési időszakhoz képest műhelyekben született, egy civil szervezetet, vagy egy kisközösség, vagy egy nagyobb volumenű társaság is átgondolhatta, hogy egy adott problémára milyen válaszokat adhat. Ráadásul ez azt is jelentette, hogy átláthatóbbá vált a világ. Egy darabig járható út volt, de aztán, amikor láttam, hogy már a valódi gondolkodási folyamatokat lebénítja, amikor azt

mondjuk, hogy ezt így szoktuk csinálni, van egy anyagunk, akkor azt bevágjuk ide, mert kiírás van, akkor ez az én figyelmemet másfelé terelte.” (A)

Az utolsó mondat egyben az első kritika is, a projektek sablonossá válása utal. Kérdés persze, hogy ennek a projekttervezési- és menedzsment technikák professzionalizálásában, vagy az érintettek elkényelmesedésében kell keresni az okait. S ha már a projektmenedzsment technikáknál tartunk, érdemes megjegyezni, hogy a projektek irányítására is több elmélet született. Ezek közül a legelterjedtebb a Projekt Ciklus Menedzsment (PCM). A modell szemléletformáló jelentőséggel is bír, hiszen a projekt életciklusát hat azonos jelentőségű szakaszra bontja, amelyek közül a megvalósítást sem emeli ki. A módszertan azt is meghatározza, hogy mindegyik lépés csak az azt megelőző feladatainak teljes körű elvégzése után következhet.

4. ábra. A PCM modell

Forrás: Egri Imre 2010.

A programozás nem más, mint a stratégiai keretek meghatározása. Az illesztés folyamata a külső és belső igények összeegyeztetése, megoldási alternatívák értékelése, a javasolt megoldás kiválasztása és az ez alapján megfogalmazott projektötlet. A tervezés során részletesen meghatározzuk a projekt céljait, az ezek elérésére alkalmazott tevékenységeket, az érintettek körét, az elvárt eredményeket, a szükséges anyagi, infrastrukturális és humán erőforrásokat, az ütemezést, és a kockázatok kezelésének módját. A finanszírozási szakaszban születik a döntés a projekt elindításáról, illetve a szükséges források biztosításáról. A megvalósítás során az ütemterv szerint megvalósítjuk a tervezett feladatokat, létre hozzuk a

projekteredményt. Az értékelés során történik az eredmények átadása-átvétele a projekt lezárása (Egri 2010).

Mint látni fogjuk, minden egyes szakaszban találunk tipikus problémaforrást. A programozás kapcsán elmondható, hogy készülnek ágazati stratégiák – gyakran az Európai Unió követeli meg ezek létrehozását -, de a bennük foglaltak teljesítésére már nem vállal a kormányzat garanciát. Így nem is várható el, hogy a projektek koherensen illeszkedjenek ezekhez, s ez alpból kérdőjelezi meg a hatékonyságukat.

„Most, ahogy keresgélem, kutatom a stratégiákat más területekről is, azt látom, hogy ezek esetlegesek, hogy stratégia van, koncepció van, de konkrét program, értelmezhető cselekvési terv, a cselekvési terveket folyamatosan ellenőrző, áttekintő hosszú távú folyamatok nincsenek. Ha lenne egy jó stratégia és mellé egy jó cselekvési terv, akkor meg tudnánk nézni, hogy hogyan hasznosult a pénz, elérte-e a célját, lezárható-e, vagy előjött-e olyan új kérdés, hogy új projekteket kelljen indítani.” (A)

Nem jobb a helyzet a szervezetek oldalán sem, bár itt elsősorban nem a szándék hiányzik a stratégiaalkotáshoz, és az abban foglaltak teljesítéséhez.

„Az, hogy a szervezet szolgáltatásai, tevékenységei megmaradjanak, az a legfőbb projektje a szervezetnek, és azon túl minden más projekt csak kiegészítő jellegű az egyesületünk életében. A civil szférában közép-és hosszú távú tervet írni szerintem irreális. Mindig két évben gondolkodom előre. Két évre látom előre a szervezet finansziális lehetőségeit, így tudom megteremteni a feladatokhoz szükséges humánerőforrást, bevonni az önkénteseket, illetve elérni a célcsoportot. Ez így kimeríti a projekt fogalmát.” (B)

Az illesztési szakasz problémái a stratégiai problémák következményei.

„Fontos kérdés a program és a projekt közötti különbség. Korábban is úgy gondoltam, hogy a program az több projektből áll, és úgy el tudom képzelni, ezt az összefüggést, hogy a kis projektek hozzásegítenek a programok végrehajtásához, de nem láttam az utóbbi időben a nagy programokat. A programok és a különböző projektek között a kapcsolat nincs meg valami miatt, erre kellett volna az első pillanattól kezdve beépíteni olyan eszközöket, amelynek az lett volna a feladata, hogy a sok-sok projekt között valamilyen hidat képezzenek.” (A)

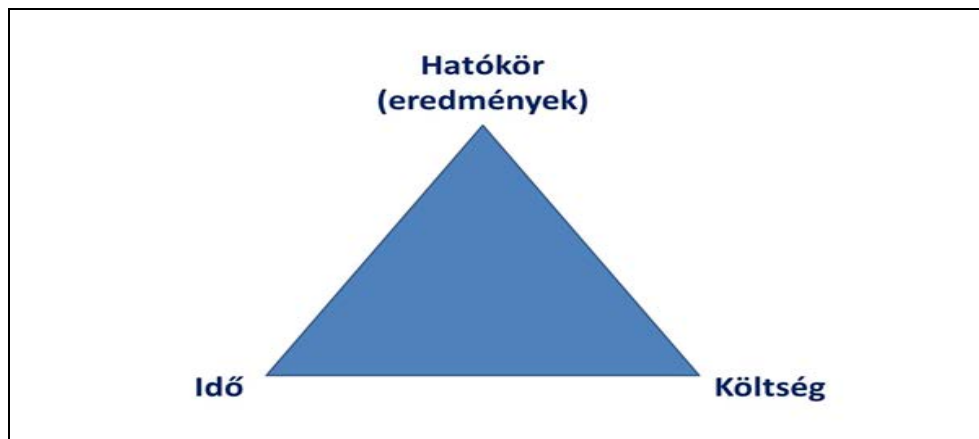
A szervezetek oldaláról pedig előjött az előbb megfogalmazott „működés-projekt” elv:

„Azt látom, hogy ezek a civil szervezetek megélhetési és fenntartási problémákkal küszködnek. A projekteket a szervezet sok esetben azért vállalja be, hogy a saját munkatársait tudja tovább foglalkoztatni, hogy azt az ingatlant

továbbra is tudja bérelni, azokat a rezsiköltségeket finanszírozhassa, amik a működéshez szükségesek. Ezért nem biztos, hogy mindig ezek a szervezetek a hozzájuk legközelebb álló területen működnek, sok esetben megélhetési pályázást is látok.” (C)

Többször említettem már a hatékonyságot, ugyanis bár a szociális projektek különösen érzékenyek a szakmaiságra és a minőségre, a projektek sikerességének nem ezek az elsődleges mutatói. A hatékonyság a hatókör – ráfordított idő – költségek háromszögben értelmezhető, mégpedig annak egyensúlyi állapotában. Bármely tényezőben változás áll be, az hatással van a másik kettőre is.

5. ábra. A projekt menedzsment háromszög

Forrás: PMBOK 2006.

Hogyan érhető el ez az egyensúly? Ha pontosan olyan tevékenységeket végzünk, pontosan olyan módszerekkel, amelyek a projekt érintettei számára a legmegfelelőbbek. Ehhez ismerni kell a kiváltó probléma volumenének mértékét, azaz mekkora az igény a projekt által előállított termékre vagy szolgáltatásra. Továbbá fontos az érintettek szegmentálása, azaz az érintettségi szintek szerinti homogenizálás. Ez alapján történik a közvetlen célcsoport lehatárolása, a leginkább érintettek kiválasztása. A negyedik ezen célcsoport egyéb jellemzőinek, szokásainak feltárása. Ez szükséges a projekt tevékenységeinek illetve azok formájának, módszertanának kiválasztásakor (természetesen ügyelve a szakmai tartalom megtartására és a rendelkezésre álló erőforrásokra). Az eredményesség szempontjából ugyanis nem mindegy, hogy mennyire vonzó vagy elfogadott a célcsoport körében egy-egy adott tevékenységforma. Ezeket a feladatokat nevezzük összefoglalóan

szükségletfeltárásnak, nem más, mint egy piackutatás. Ez a (marketing)szemlélet egyelőre nem általános a szociális szférában.

„A projektmegvalósítók felmentése érdekében hozzátenném, hogy nagyon nehéz valós szükségletre építeni, azért, mert óriási időbeni különbségek vannak a projekt megírása és megvalósítása között. Egy szükségletfelmérést legrosszabb esetben akár egy-másfél év múlva követ a projekt megvalósítása, amikor már nem az a célcsoport, nem azokkal az igényekkel van jelen. Innentől kezdve a szervezetnek, hiába tervezett nagyon jól, nincs lehetősége azt a projektet megvalósítani, amit tervezett.” (B)

Át is térünk a tervezési szakaszra. Ez a probléma-analízissel kezdődik, és itt kezdődnek a projekt tervezési problémák is:

„A legfontosabb kérdések, hogy a projektek mennyire innovatívak, mennyire kreatívak, mennyire tudják meghatározni azt a problémát, és elválasztani a többi sok problémától, amire választ keresnek. Szerintem itt elbukik a történet. Pályázatkezelőként hét évig, amíg ez volt a feladatunk, az volt a legnagyobb bajom, hogy ezt nem tudták meghatározni. Próbáltuk jobban erősíteni bennük, hogy a problémát határozzák meg, amire a választ keresik.” (A)

Fontos-e, hogy egy projekt innovatív megoldással szolgáljon a probléma kezelésére? Megoszlanak a vélemények, bár ennek oka az innováció fogalmának különböző értelmezésében keresendő.

„10 éve innovatív projekteket nyújtanak be a szervezetek, már minden innovatív elem be lett építve a projektekbe. Ha a korábban megvalósított projekteknek a jó gyakorlatait át lehetne venni, nem feltétlenül újat kitalálni, olyat, ami működik és a helyi adottságokra lehet formázni, akkor jobban működne, mint a folyamatosan innovatív elemekkel tarkított projektek tömkelege. Szerintem több innovációt már nem lehet beépíteni ezekbe a projektekbe.” (C)

„A probléma az azért áll fent, mert nem sikerült az eddigi megoldásainkkal felszámolni. Tehát akkor csak el kell gondolkodni, akkor csak kell ott lenni valami újszerű megközelítésnek, módnak, és ez nem csak azért van, mert divat. Azt szoktam mondani, hogy próbáld meg úgy megírni a pályázatodat, hogy egy szakértő, vagy egy döntési helyzetben lévő, aki azt olvassa, az érezze meg ennek a másságát.” (A)

Van úgy, hogy a pályázati kiírások eleve korlátokat szabnak az ötletek szabad szárnyalásának.

„Tudni kell, hogy a foglalkoztatási projektek nagy többségénél van egy szolgáltatási kosár, amiből lehet válogatni, attól eltérni nem lehet. Hogy ki mennyit vállal belőle, az rá van bízva, a pontozási rendszer meghatározza, hogy mi a minimális követelmény.” (B)

A projekt fontos ismérve a mérhetőség. Ez úgy történik, hogy az elérni kívánt célokat mutatószámokkal, úgynevezett eredményindikátorokkal számszerűsítjük. Ezek a mutatók a projekt konkrét céljaira vonatkoznak, de mint korábban említettem fontos vizsgálni a projekt illeszkedését az adott ágazati stratégiához. Az ilyen összefüggéseket hosszú távú vagy stratégiai céloknak nevezzük, a projekt hozzájárulását ezekhez hatásindikátorokkal mérjük (Görög 2003). A projekttervek forrásokért való versengésében ezeknek az indikátoroknak kulcsszerepe van. Mind a megrendelői, mind a megvalósítói oldalon ezért sokan az eredmények büvöletében élnek, a kevésbé mérhető hatásokra kevés figyelem irányul.

„Szerintem ma még sok pályázó mindig nem tud különbséget tenni az eredmény és a cél között. Egy idő után – mert azt láttam, hogy ez a tendencia - 2005 környékén már mi sem a cél, hanem az eredmény oldaláról kezdtünk el gondolkodni.” (A)

Előfordul olyan eset is, amikor nem is lehet (a stratégia szempontjából) mérhető hatást produkálni.

„Ha nincs felvevőerő a munkaerő-piacon, akkor hiába a legjobb szándék, hiába próbálunk meg mi tudást, szakmát adni a fiatalok kezébe, hiába próbáljuk meg úgy felkészíteni az álláskeresőket a munkakeresésre, ami esetleg hatékonyabbá teszi őket, ez egy mókuserék. Mert mindig, ha valakinek a helyére kerül be az általunk felkészített álláskereső, akkor legközelebb az fog idejönni, akinek a helyére bekerült. Tehát tartós változás sajnos nem tapasztalható.” (B)

Az indikátorok teljesülése önmagában tehát nem jelent sikert is. De nem csak ebben az esetben marad el az elvárt hatás. Van úgy, hogy a hozzáférés lehetősége nem egyenlő mindenki számára.

„Én azt látom, hogy nagyon sok projektmegvalósító a célcsoporti elvárásoknak megfelelően, de lefölözve azt, a legjobbaknak nyújtja a szolgáltatásokat, ami alapján nem biztos, hogy azt a célt éri el, amiért a pályázati kiírás megszületett, hogy tegyük fel azt a hátrányos réteget segítse, akinek erre valóban szüksége lehet. A foglalkoztatási témáknál is nagyon magas indikátormutatók vannak, amiket teljesíteni a gazdasági környezet figyelembevételével nehézkes. Ezek nincsenek összhangban sok esetben a valósággal. Ahhoz, hogy a pályázó az indikátorokat teljesítse, ahhoz, hogy időben teljesítse, ahhoz ez a lefölözés működik még most is.” (C)

Ha a szervezet vagy intézmény által elért célcsoport nem növekszik, a bevontak esetében alig-alig mutatható ki életminőség-javulás, fejlesztés, így fennáll annak a veszélye is, hogy konzerválják a jelenlegi hátrányos helyzetet, problémát.

A következő problémakör a tevékenységek tervezésénél jelentkezik. A szociális projektek tervezésénél nagy hangsúlyt fektetnek a szakmai tartalomra, ellenben az ezt támogató kiegészítő projekttevékenységekre, például a marketingre kevésbé.

„Aki már részt vett ilyen programokban, az már kapott egyféle rálátást, viszont kívülállóként csak ezeket a bizonyos emlékeztető, meg tájékoztató táblákat látja az ember, és itt a számok mögött nem mindig látszik a teljesítés. Akinek nincs rálátása a projektekre, azok máshogy állnak hozzá, és máshogy látják ennek a hasznosulását.” (C)

A jelenség egyik oka a már említett alulfinanszírozás és a társadalmi problémák növekvő mérete, emiatt az a nézet alakult ki, hogy minden forrást a szakmai feladatok kapacitásnövelésére kell fordítani. A másik ok pedig a már szintén említett szemléletmód, ami nem csak a megvalósítókra, hanem a társadalomra is jellemző, miszerint nem erkölcsös a szociális célú forrásokat holmi úri huncutságokra fordítani.

„Vannak olyan szervezetek, akik a szakmai tevékenységüket nagyon magas színvonalon látják el. Mivel nincs főállású munkatárs, nem tudják, és nem is akarják tudomásul venni, hogy jogszabályok vonatkoznak rájuk, egyszerűen csak azokat a szolgáltatásokat szeretnék nyújtani a célcsoportjuk számára, amiben jók, mindenféle dokumentáció nélkül. Ők még a legkisebb pályázatra is úgy tekintenek, mint egy valós veszélyre.” (B)

Mivel, ahogy korábban már utaltam rá, a szociális projektek leginkább pályázati forrásból finanszírozódnak, a pályázati rendszerek problémái is visszahatnak a projektek sikerességére. A pályázati kiírások az elmúlt években elég hektikusan jelentek meg, ami szintén hátráltatja az alapos tervezést. A pályázók nem tudnak előre tervezni, a megjelenés után pedig a szoros határidők miatt (általában egy hónapot biztosítanak a beadásra) már nincs mód alapos igényfeltárára.

„Sokszor csúsznak a rendszerek, egy projekt is egy rendszer eleme, és ha annak a rendszernek egyetlen eleme csúszik, akkor a projekt is csúszik, és a legtöbb esetben azt tapasztaljuk, hogy már nem az valósul meg, amit eredetileg terveztek.” (A)

De csökken az innovációs potenciál is, hiszen ugyanezen oknál fogva a korábbi, „jól bevált” tevékenységek dominálnak a programban. Speciális eset, amikor a beadási határidő előtt nem sokkal egy pályázati író cég keresi meg a megvalósítókat azzal, hogy van egy kidolgozott projektterve. Ilyenkor gyakran 10-15, a célterület kivételével szinte szóról-szóra megegyező pályázat kerül benyújtásra, amely egyáltalán nem tud

alkalmazkodni a helyi sajátosságokhoz. Ezek a projektek csupán a működési feltételek fenntartására koncentrálnak, ezen túl új értéket nemigen teremtenek.

„2006. tájékán módomban állt ROP-os pályázatokat értékelni, és amikor azzal szembesül az ember, hogy az ötödik pályázatot olvassa, és ugyanaz, csak éppen a genothermát nem ugyanúgy írja, vagy más ilyen kicsi árnyalatnyi különbségek vannak, akkor azt mondtam magamnak, hogy ez egy szélhámos világ. Ilyenkor legszívesebben azt mondanám a támogatónak, hogy egyiket se kellene támogatni, mert nem lehet tudni, hogy az öt projektből mégis melyik az az egy igazi.” (A)

Evidensnek tűnik, hogy csak olyan projektekre biztosítsunk forrásokat, amelyek valós igényekre alapulnak. Az igény lehet belső (a szervezet/intézmény egészének vagy termékeinek és szolgáltatásainak fejlesztése, újrapozicionálása) illetve külső (fogyasztói szokások, elvárások változása, társadalmi problémák, gazdasági válságok). A pályázati rendszerek sokszor mégsem ezt értékelik, hanem kizárólag az eredményindikátorokra koncentrálnak. Ezért a forrásokért folyó éles verseny túlvállalásra készíti a pályázót (néhány esetben maga a kiírás eleve irreális magas indikátorokat vár el). Ezzel borul az egyensúly, például azzal, hogy a meglévő humán és infrastrukturális erőforrások nem elégségesek a megnövelt mutatók teljesítésére, ezért külső szakembereket kell felfogadni, ingatlanokat és eszközöket kell bérelni.

Egyre gyakrabban fordul elő az is, hogy az irreális indikátorokat a külső pályázatíró vállalja be, mert az ő elsődleges érdeke, hogy nyerjen a pályázat.

„Ha külső szervezet készíti el, azt a fajta egyeztetést szükséges megtenni a pályázó és a szervezet között, hogy ne a külső szervezet által a c meghajtón tárolt anyagok ctrl+c, ctrl+v-vel kerüljenek be a pályázatba, hanem valóban előzetes egyeztetések alapján, felméréseket követően, az igényeknek megfelelően készüljön el a projektterv. Sok esetben a pályázó nem tudja saját maga elkészíteni, mert ideje nincs rá, humán erőforrása nincs rá, szakmai ismeretekkel nem rendelkezik.” (C)

Az információhiányt az is okozhatja, hogy a szervezet addig ismeretlen területre kénytelen lépni.

„Amíg működési támogatások hiányában sok szervezetnek a fenntartását is projektekből kell megoldani, addig nem tud várni arra, hogy a számára legmegfelelőbb projektet kiírják, hanem ami van, arra kell pályázatot benyújtania, és azt megvalósítania. Ez viszont a kiemelt feladatiról valószínűleg elveszi az energiát, vagyis azzal nem fog tudni foglalkozni.” (C)

De nem csak a szervezetek lehetnek türelmetlenek, hanem a célcsoport-tagok is.

„Nem tudnak várni, bizonyos körülmények miatt nekik azonnal forrás kell, adott esetben egy meghirdetett munkaügyi képzésnél, ahol kapnak képzési támogatást, nem fognak úgy dönteni, hogy várok bizonytalan öt-hét-tíz hónapot arra, hogy talán egy olyan szakma kerül a kezembe, amellyel munkához is jutok. Ők azonnal próbálnak meg bevételhez jutni, és nem fognak várni, és ezért meg is értem őket.” (B)

A pályázati rendszerek működtetése sem olcsó, és mivel ugyanannyi munkaórát jelent egy kétmilliós és pályázati támogatás rendeltetésszerű felhasználásának ellenőrzése, mint egy harmincmilliósé, a hatékonyság jegyében emelkedik a minimálisan elnyerhető támogatás összege, ami szintén az indikátorok – egyes esetekben egyáltalán nem indokolt – emelkedéséhez vezet.

A megvalósítási szakasz egyes problémái ugyancsak az előző szakaszok problémáinak okozataiként állnak elő. Ezek közül is első helyen állnak a projektmenedzsment nem megfelelő ellátásából adódó problémák.

„Sok esetben lehet azt hallani, és látni, hogy mivel a pályázatírásra nem lehet költséget elszámolni, a külső szervezet a projektmenedzsmentért cserébe írja meg a pályázatot. De előfordul, hogy a pályázatíró nem tudja azt napi szinten ellátni, ekkor nehézségek lehetnek, időcsúszások vannak, kifizetések nincsenek benyújtva, végül nem tudják lehívni a teljes támogatást.” (C)

A finanszírozó és a közreműködő szervezeteknek sincs folyamatos kapacitása az ellenőrzésre, így a hibák későn derülnek ki, nincs lehetőség a segítségnyújtásra.

„Mivel nem volt értékelés, egy projekt megvalósulásának a végigkövetése, a támogató részéről szerintem eseti jellegű volt, mi magunk is 1 %-ot monitoroztunk le, ennyi volt meghatározva.” (A)

Néha még a kötelező feladatok ellátása is problémás.

„Amit látok a pályázó részről, hogy kevésbé megy gördülékenyen az ügyintézés, az elszámolás, a közreműködő szervezettel való kapcsolattartás.” (C)

Akad olyan eset is, amikor a menedzsment már annyira „profí”, hogy az sem kedvez a hatékonyságnak.

„Vannak, akik csak a pénzt látják a projektekben. Próbálják valahogy lepapírozni a tevékenységeket, nyilván megvalósítják, ami szükséges, amit nagyon néznek, de rengeteg pénz megy el olyan felesleges dolgokra, aminek nincs valós hatása.” (B)

Az értékelésre pedig, mivel erre már nincs finanszírozás, kevés figyelem fordítódik. Így visszajutunk a hatásvizsgálatok hiányához, illetve a fenntarthatóság, jelen esetben inkább a fenntarthatatlanság kérdésköréhez.

„A fenntartás a projekteknél arról szól, hogy évente beküldenek egy fenntartási jelentést, de nem ez kellene legyen a fenntartás. Hosszabb távú projekteknél már kialakulhatna az a munkáltatói kapcsolatrendszer, ami segítheti, hogy ezek a tevékenységek, ha nem is ugyanolyan számban, de megfelelő minőségben és egyfajta rendszerességgel működhessenek.” (C)

A hatásvizsgálatok hiánya nem csak a projektek, de a programok fenntarthatóságát is gyengítheti.

„Amit mi gondoltunk, hogy egymásra épülnek ezek a programok, azt a politika pillanatnyi érdekei felülírták. Például, ha kevesebb lett a forrás, azt mondta, hogy érzi ő ennek a fontosságát, de most ebben a helyzetben inkább más kellene támogatni. Ilyenkor elhálnak olyan folyamatok, mint például a települési ifjúsági programok, amit elindítottunk a települések nagysága szerint, és úgy gondoltuk, hogy ezt a támogatást növelni is kellene, hogy harmadik évre már ne csak az 1000 fő alatti települések kapjanak, de végül a települési ifjúsági munkával a nagyvárosokat már nem is értük el.” (A)

Érdeemes megvizsgálni a projektmegvalósító személyzetet – a jelenlegi projektosztályt is. A projekt-team tagjainak - a feladatok sokrétűsége miatt - sokféle, különböző kompetenciával, ismerettelés szaktudással kell rendelkeznie. A szociális projekteket megvalósító szervezeteknél általában a piacnál jóval alacsonyabb alacsony bérszínvonal nem vonzza a pénzügyi, marketing vagy jogi szakembereket, tehát ilyen humánkapacitás ritkán érhető el helyben, de az alulfinanszírozottság miatt arra sincs forrás, hogy külső szakembereket is vonjanak be a tervezésbe, csak a finanszírozott lebonyolítási szakaszban tudnak bekapcsolódni. Pedig a projektek innovációját sokszor pont az adja, hogy a projekt team tagjainak különböző tapasztalatait, szakértelme, és szemlélete szinergiákat hoz létre.

„Mivel az alapvető működési feltételei nincsenek meg, a szakembereket épp ezért nem tudják megtartani, ami két-három év alatt kialakult, azt lehet újjáépíteni.” (C)

Végül a megvalósítási szakaszban az jelenthet problémát, hogy a szervezeti struktúra és kultúra nem „projektbarát”. A lineáris és funkcionális szervezeti modellek, megspékelve merev hierarchiával és autokratikus vezetési stílussal – amelyek eléggé jellemzőek a hazai intézményhálózatra – nehezen, vagy egyáltalán nem tudnak támogató környezetet biztosítani a projektnek.

- A projekt ugyanis meghatározott (általában rövid távú) időtartamú, a megvalósításra szerveződött csapat (munka)szerződése határozott idejű, ezáltal kevésbé kiszolgáltatottak a munkáltatónak.
- A szervezetten belül a projektnek (projektmenedzsmentnek) teljes körű autonómiát kell biztosítani.
- A projektmenedzsmentnek illetve a projekt szakmai irányításának széleskörű menedzsment- és ügynevezett helyi tudással - jelen esetben a szervezet mutatóinak közel teljes körű ismeretével - kell rendelkeznie a sikeres munkához, de ezen adatok szabad elérése nem jellemző az ilyen típusú szervezetekre.
- A projektmenedzsment és a szervezet operatív vezetése között konfliktusok alakulhatnak ki (például likviditási problémák esetén), egy merev hierarchikus rendszerben ezek a helyzetek nehezen kezelhetők.
- Az előbbieket követve látható, hogy a projekt irányítás bizalmi feladat, egy ilyen szervezetben a felső vezető bizalma legfeljebb a legközvetlenebb (vezető) munkatársai körére terjed ki, akik emiatt már általában eleve túlterheltek, így nem tudnak megfelelő időt és energiát fordítani a projektre, ez pedig annak hatékonyságát és sikerességét veszélyezteti.
- Megoldást jelenthet ilyenkor külső szakember megbízása a projekt irányításával, de ebben az esetben általában hiányozni fog a bizalmi tőke, és a szervezet vezetése (az ügynökélet alapján) vagy széleskörű ellenőrző rendszert épít ki, vagy a szerződésben közvetlenül és részletesen szabályozzák a projektmenedzser viselkedését az egyes szituációkban, illetve az ettől eltérés esetén alkalmazott szankciókat. Az első esetben jelentősen megnőhetnek a kiadások, ettől csökken a projekt hatékonysága, a második esetben pedig kontraszelekciót eredményezhet, hiszen a merev szabályok miatt nem fogja elvállalni a feladatot az, aki erre alkalmas lenne, illetve megfordítva: az fogja elfogadni a megbízást, aki nem alkalmas igazán a feladatra.

Egyrészt tehát nem biztos, hogy a szakma professzionalizálódása a szociális projektek esetében minőségi javulást okoz a projektszemélyzet körében.

„Ami a legnagyobb különbség, hogy visszaemlékezve, amikor ez a gondolkodásmód, ez az új megközelítés elindult, akkor volt ebben egy küzdelmi folyamat, hogy megértsük. Most azt látom, hogy ez a küzdelem nincs. Azt nem tudom, hogy mögötte ez magabiztosság-e, vagy csak egyfajta sodródás. [...] Az, amit az elmúlt időben érzünk, hogy az embernek az a jó képessége, hogy felelős vagyok valamiért, az eltűnt. Lassan azt gondolom, hogy egy projektben sem vagyok felelős.” (A)

Másrészt a projektosztály tagjának lenni jelenleg még sok esetben nem vonzó.

„Mivel én 10-12 éve projektekben dolgozom, nekem nem okoz problémát az, hogy valami csak 18 hónapra szól. Viszont azt látom, hogy sok esetben ez egy olyan rövid táv, amit az emberek nehezen tudnak bevállalni, hogy az nehézséget jelent, hogy mi lesz 18 hónap múlva.” (C)

A bemutatott problémátípusok természetesen nem minden projekt esetében jelennek meg, és természetesen nem egyszerre. Mivel ezekre vonatkozóan még nem készültek hatástanulmányok, így az egyes problémák nagyságrendjét, előfordulási gyakoriságát csak megbecsülni lehet. Mindenesetre sokatmondó, hogy a humán erőforrás-fejlesztésre az elmúlt 10 évben fordított százmilliárdos nagyságrendű forrás ellenére számottevően nem javultak a statisztikai adatok sem az egészségügyi állapot, sem a kompetenciaalapú oktatás, sem a munkanélküliségi adatok tekintetében. A sjöblomi modellre visszautalva ez azt is jelentheti, hogy a hazai szociális projektek esetében dominánsak a szimbolikus politikai és konfliktuscsökkentő jellegűek, és ritkák az igazán innovatívok.

Összegzés

A bevezetőben azzal kezdtem, hogy a projekttesedés egyre jobban meghatározza a mindennapi életünket, ezért fontos az alkalmazkodás a megváltozott környezethez. Mint láttuk, amellet, hogy természetesen a projekttesedés is, mint minden változás, új egyenlőtlenségeket teremt, hordoz rendkívül sok értéket. Minél inkább megértjük ennek a projekt-világnak a törvényszerűségeit és összefüggéseit, annál inkább a magunk és közösségünk javára tudjuk fordítani ezeket az értékeket és eredményeket. Egyelőre erre még nem vagyunk teljes mértékben felkészülve. A bemutatott problémátípusok között egyaránt találunk a kiírókra, a közreműködő szervezetekre és a megvalósítókra is érvényeseket, sőt egyelőre a társadalom és intézményei sem mindig értelmezik helyesen a projekttesedés kihívásait. Így a projektosztály felemelkedésére még egy kicsit várunk kell. A problémák megoldására viszont minél előbb sort kellene keríteni, s akkor talán a mainál hatékonyabban lehet alkalmazni a projekteket, akár a társadalmi problémák megoldására is. Erről is szólnak a projekt dilemmák.

„Igazából valós társadalmi problémákon mi nem tudunk segíteni, emberi sorsokon tudunk segíteni, nyilván lehetnek nagyobb álmunk, akár az ifjúsági, akár a munkaerő-piaci tevékenységek keretében, de látnunk kell a saját kereteinket, azoknak kell segítenünk, akik megkeresnek minket a problémáikkal. Arra törekszünk, hogy a helyi vállalkozói szektorral együttműködve próbáljunk meg változásokat elérni, de az önkormányzat együttműködése nélkül nem megy. Tehát az kellene, hogy a három szektor együttműködjön, és közös irányba tolja a szekeret, e nélkül csak eseti kezeléseket tudunk eszközölni.” (B)

Irodalom

- Czibere Ibolya – Kovách Imre (2013): Projekt dilemmák. In: Czibere Ibolya - Kovách Imre (szerk.) Fejlesztéspolitika - Vidékfejlesztés, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Czibere Ibolya (2013): Projektek a szervezetekben. In: Czibere Ibolya - Kovách Imre (szerk.) Fejlesztéspolitika - Vidékfejlesztés, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Czibere Ibolya – Kovách Imre (2014): Projektcsíptett gazdaság, fejlesztéspolitika és közigazgatás. In: Csoba Judit (szerk.): Kopogtatás nélkül – Szociológiai tanulmányok Szekeres Melinda 70. születésnapjára. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Egri Imre (2010): Pályázatírási alapismeretek, projektmenedzsment. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza
- Giddens, Anthony (2008): Szociológia. Budapest, Osiris Kiadó
- Görög Mihály (2003): Általános projektmenedzsment. Budapest, Aula Kiadó
- Huszár Tibor – Somlai Péter (1993): Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- Kolosi, Tamás (2000): A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest, Osiris. Kiadó
- Kovách Imre (2013): A felemelkedő projektosztály In: Czibere Ibolya - Kovách Imre (szerk.) Fejlesztéspolitika - Vidékfejlesztés, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Mészáros Tamás (2002): A stratégia jövője - A jövő stratégiája. Budapest, Aula Kiadó
- PMBOK® Guide (2006): Projektmenedzsment útmutató. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Sen, Amartya: A szegénység mint a képességek hiánya In: Sen, Amartya: A fejlődés mint szabadság. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003
- Stefan Sjöblom (2013): Bevezető: A projektcsíptett közszféra felé – A projektcsíptés jelensége In: Czibere Ibolya - Kovách Imre (szerk.) Fejlesztéspolitika - Vidékfejlesztés, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Verzuh, Erik (2006): Projektmenedzsment. Budapest, HVG Könyvek
- Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. KJK, Budapest

NAGY PÉTER

*Szerveződtek-e a „Rima ózdi rabszolgái”?
Munkás-érdekvédelem Ózdon a kezdetektől a nyilas
hatalomátvételig¹*

A munkás-érdekvédelemről, vagy ha úgy tetszik, a munkásmozgalomról a szocializmus időszaka alatt számos kiadvány született hazánkban, amely alól az ózdi áramlatok ismertetése sem volt kivétel. Önálló monográfia jelent meg az 1919-ig bekövetkező ózdi történésekről, (Szalontai 1988) emellett az ózdi gyárról készült monográfiában is jelentőségéhez képest felülreprezentált a téma. (Berend főszerk. 1980) Emellett számos tanulmány is született. Ezek a munkák azonban csak jelentős forráskritikával kezelhetők, mivel a marxista történetírás jegyében láttak napvilágot, így számos megállapításaik napjainkban már nem állják meg a helyüket, egyes tényezőknél, eseményeknek pedig túlzottan nagy jelentőséget tanúsítanak, vagy éppen leértékelnek. Úgy vélem azonban, hogy szükséges a témának egy más szempontú megközelítésből történő bemutatása, ahol az érdekvédelem történetét jelentőségének megfelelően kezeljük, mivel ez is az ózdi mindennapok része volt, s többé-kevésbé formálta a helyi közéletet, meghatározta a lokális társadalmat. Tanulmányomban terjedelmi okok miatt csak a szociáldemokrata szerveződésekre térek ki, már csak abból a szempontból is, mert a keresztényszocialista egyesületek ugyan jelen voltak, s bizonyos időszakokban fel is lángoltak, szerepük a 20. század első évtizedét kivéve csekély volt időszakunkban. Ha Ózd, mint ipartelep szemünk előtt felvillan, talán a nagy számú munkásréteg jut eszünkbe, amiből esetleg arra is gondolhatunk, vajon a létszámához képest szervezett volt-e a helyi fizikai dolgozók rétege? Az ózdi gyár - mely 1881-től a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (röviden Rima, RMST) telephelye volt - széles körű jóléti és kulturális intézményrendszere (lásd bővebben: Nagy 2012) lehetőségeinek fényében – amelynek pozitív hatásait még a szociáldemokraták ózdi vezetője is elismerte² - mennyire lehettek elégedetlenek az ózdi munkások? Hogyan élték meg a válságokat a „Rima ózdi rabszolgái”³, ahogy a Népszava nevezi őket? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

¹ A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² PIL 658. fond 6/270 tétel.

³ Népszava, 1928. október 7.: 9.

A munkás-érdekvédelem csírái már nagyon hamar megjelentek Ózdon. A gyáralapítástól még húsz év sem telt el, mikor 1864. május 4-én – még a rimai időszak előtt – az ózdi kavaróüzem segédjei sztrájkba léptek a gazdasági nehézségek miatt tervezett bércsökkentés ellen. A munkabeszüntetés eredménnyel járt, a jövedelem leszállítása elmaradt, azonban az esemény értelmi szerzőit május 14-én elbocsátották. Ez az esemény volt hazánk első vasipari sztrájkja.⁴ A munkabeszüntetések azonban később ritkán voltak a vállalat telepein, sőt azokat sem az ózdi helyi munkások, hanem ideiglenesen ott dolgozó gyárépítők, más iparvállalatok ott tevékenykedő dolgozói szervezték, akik már előzőleg közelebb kerültek a munkásmozgalomhoz. A kohászati üzemek történetét feldolgozó monográfia említést tesz még az 1878. évi hengeréssztrájkról is a Rima előtti időszakból. (Berend főszerk. 1980: 174.)

Már a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. égisze alatt a századfordulón rövid időre megszaporodtak a munkabeszüntetések. 1898-ban kazánfűtő-, 1904-ben forrasztósztrájk tört ki, amely egész üzemrészekre terjedt ki. 1906. április 17-én azonban a kavarógyári kemencesegédek, négy társuk kivételével szüntették be a munkát, ami azonban nem volt eredményes. A munkások bérét nem emelték, harminchárom munkást pedig elbocsátottak. 1907. szeptember 23-24-én a kohómunkások követeltek 50%-os béremelést, mely szintén eredménytelenül végződött. (lásd bővebben: Nagy 2013) A finom – és gyorsori dolgozók 1908-ban, a vasgyár száz munkása pedig 1909-ben lépett sztrájkba. 1914. január 9-15 között pedig a forrasztó négyszáz munkása nem vette fel a munkát, melyben a bírságpénzek levonása ellen léptek fel, amelyet most már siker koronázott. A megmozdulás jelentőségét mutatja, hogy maga Bíró Ármin kereskedelmi igazgató utazott le Ózdra, hogy ígéretet tegyen a helyzet rendezésére. (Szalontai 1988: 86-87.)

A fellépések csekély számában valószínűleg a munkások – különösen a máshol szervezettségben élen járó szakképzett dolgozók – viszonylagos szociális elégedettsége állt. Emellett a Rima vezetése a katonai és közigazgatási szervekkel együttműködve meg akarta akadályozni a szociáldemokrácia megjelenését, majd később befolyásának növekedését a gyári munkások körében. Szabó Zoltán szerint a cég irányítói „atomizált társadalmat” hoztak létre, ahol az egyes munkásrétegek „kaszonként” különültek el egymástól abból a célból, hogy a munkásréteg ne legyen egységes. (Szabó 1937) Habár a társadalmi csoportok közötti zártságot Szabó jelentősen eltúlozza, a szak – és segédmunkások közötti jövedelem - és mentalitásbeli különbségek tényleg tapasztalhatóak.

A szocializmus korában íródott munkák politikai jellegű magyarázatával szemben úgy vélem, hogy a vállalatvezetés racionális szempontok alapján mérlegelt. Az egységbe szerveződött munkásréteg könnyebben léphetett sztrájkba, valamint ellenséges hangulatot gerjeszthetett a vállalatvezetés ellen, ami ellen a gyár irányítóinak elemi érdeke volt küzdeni.

A szervezkedés erőtlenségét mutatja a szociáldemokraták által szervezett 1903. november 15-i népgyűlés kudarca is, amelyet teljes érdektelenség övezett. Sőt, ennek ellensúlyozására előtte – amit nyilván az ózdi gyárvezetés generált - hatszáz gyári

⁴Észak-Magyarország, 1956. szeptember 16.: 4.

munkás gyűlt össze az ózdi Olvasó Egylet helyiségében, ahol elhatározták, hogy a gyűlésen részt nem vesznek és maguk között megvetéssel sújtják azt, aki a gyűlésen e határozat ellenére megjelenne.⁵

A baloldali áramlatok gyengeségét jól jelzi, hogy a munkások választójogának kiharcolását sem ők, hanem a gyár vezetői kezdeményezték, mely 1892-től vált fontos témává. A kohászati monográfia szerint ennek „a társulat által támogatott munkások” lettek a nyertesei, valószínűleg ez alatt a megbecsült szakmunkásságot érthetjük. A gyári vezetés támogatta kiemelt fizetésű szakmunkásait abban, hogy szavazati jogot kaphassanak. Az 1903. évi választói névjegyzéket például Ózdon, Sajóvárkonyon és Borsodnádason kiegészítették azon gyári alkalmazottakkal, akiknek az évi 1400 koronán felüli jövedelmük után IV. osztályú kereseti adót kellett fizetniük.⁶ Az így jogot szerettek a gyári létszám 10%-át tették ki. Ők a vállalat érdekeinek megfelelően nem a baloldalra, hanem a kormánypártra szavaztak a tisztviselőkhöz hasonlóan. Ahol pedig a társulat komoly ingó és ingatlan vagyonnal rendelkezett, tisztviselőit bízta meg azzal, hogy a községi virilisták között megfelelő módon képviseljék a vállalat érdekeit.⁷ Ez azonban csak részleges győzelmet jelentett, mivel a szavazati jog megvonása gyakran előtérbe került. A Függetlenségi és 48-as párti Hebrony József és más helyi politikusok ezt azzal indokolták, hogy „a munkásszemélyzet jött-ment népből áll.” (Berend főszerk. 1980: 175.) Más esetben azt kifogásolták, hogy a nádasi gyár dolgozói „még csak magyarul sem tudnak.

Az ózdi érdekvédelem történetében határkövet jelentett, hogy 1907-ben titokban harminc-negyven munkás belépett a szociáldemokrata pártba, akiknek azonban, ha tudomást szereztek tevékenységükről, felmondtak az üzemben. Így egy évtizeden át nem tudtak folyamatosan tevékenykedni, habár kisebb-nagyobb életjeleket mutatva, az egyesület fennmaradt. (Szalontai 1988: 85.)

A baloldali szervezetek bázisa csak – mint országosan is – az 1910-es évek végén kezdett erősödni Ózdon. Az első világháborút követő gazdasági nehézségek hatására egy komolyabb sztrájkhullám söpört végig az országon, ami azonban Ózdot még nem érintette. Ez azt az elképzelést erősíti, hogy az országos átlaghoz képest a dolgozók életszínvonala még a válság idején sem volt annyira kétségbeejtő, hogy a dolgozók szükségét érezzék a fellépésnek.

A Rima telephelyein a gazdasági nehézségek hatására az 1910-es évek második felében kezdtek éledni a tömegmozgalmak, amely Ózdot is elérte. A szociáldemokraták ózdi szervezete fokozatosan kilépett a félillegálisból. Hamarosan megjelent Ózdon a Vasasszakszervezet helyi csoportja is – 1916 decemberében már létrejött, de hivatalosan csak 1917. június 24-én alakult meg -, amelynek hamarosan hat-nyolcszáz tagja lett. Irányítóit az idősebb generációhoz tartozó szociáldemokrata vezetők közül választották, a mozgalom alapítói amúgy is nagy átfedésben voltak a baloldali párt tagságával. Ugyanezen évben a szintén Rima érdekkörébe tartozó közeli Borsodnádason is megalakult a Vas- és Fémmunkások Szövetsége.

⁵ Munka, 1903. december 15.: 6-7.

⁶ MOL Z 366. 60. cs. 1812. sz.

⁷ MOL Z 366. 65. cs. 1963. sz.

Egy hónappal az ózdi egyesület megalakulása után, 1917. július 24-én jelentős megmozdulásra került sor Ózdon és a közeli Borsodnádásdon is. Mindkét szakszervezet 60%-os béremelést követelt, amelynek teljesítésére 48 órás ultimátumot adtak. A gyárvezetők ezt visszautasították, ennek következtében július 26-án délelőtt a dolgozók sztrájkba léptek. A bérkövetelést a katonai parancsnok javaslatára a panaszbizottság elé utalták, így a dolgozók éjfélkor újra felvették a munkát. A munkások kívánalmának azonban csak hónapok múltán lett fogadatja. A következő munkabeszüntetésre 1918. január 21-én reggel 8 órakor került sor, majd délután 2-től a sztrájkoló tömeg a gyár melletti futballpályán, a későbbi Velence-telep helyén tartott demonstrációt. (Szalontai 1988: 84-91.)

Az ózdi főszolgabíró jelentése szerint a környéken a munkások elégedetlenségi mozgalmához köthető vandál cselekmények is előfordultak. A szénhiány miatt nem foglalkoztatható munkásokat a bányavasút építésére rendelték ki, ahol nagy pusztítást végeztek az oda vezető erdőben. Tölgy- és gyümölcsfákat több százas nagyságrendben vágtak ki, vagy az általuk ellopott dinamittal azokat felrobbantották és elégették. Az erdő- és mezőőrt, valamint a cselekményük tiltott voltára figyelmeztető bányafőmérnököt súlyosan megfenyegették, így a büntetést megúszták. A főszolgabíró szociáldemokrata kötődésüket azzal bizonyította, hogy kihallgatásukra szakszervezeti bizalmiakkal mentek el, valamint csak akkor voltak hajlandók nyilatkozatot tenni, ha ők bent maradtak.

1918-ban a baloldal és a munkásmozgalom gyorsan növelte táborát Ózdon és a környéken. Egyre többen vettek részt a megmozdulásokon és a tüntetéseken, a munkásság napról napra szervezettebbé vált. Az ózdi főszolgabíró egyenesen úgy fogalmaz, hogy a gyári munkások közül „a főmestereket és néhány jobb érzésű komolyabb előmunkást kivéve, elvértve akad olyan”, aki a Szociáldemokrata Párt égisze alatt tevékenykedő szakszervezeteknek ne lenne tagja. A korábban általa békésnek leírt munkásság hangulata teljesen megváltozott, ezért szükségesnek látta a csendőrök számának növelését az őrsökön.⁸

1918 tavaszán az ózdi gyárat kőszénellátó vasüzem melletti bányászkolóniákon - márciusban Somsálytelepen, májusban Bánszálláson és a közeli Királdon - alakult meg a bányászszakszervezet. A katonai és polgári szervek már egyre komolyabban odafigyelt az egyre növekvő erejű társaságokra, a szervezést, ahol tudták, akadályozták. A feszültség különösen ezeken a bányatelepeken fokozódott. (Szalontai 1988: 84-91.)

1918 áprilisában a somsályi bányában leállt a munka, amelyet a hatóságok keményen megtoroltak. A dolgozók viszont ellenszegültek a büntető intézkedéseknek. Az egyik bebörtönzött sztrájkolót kiszabadították, melynek során az ott lévő katonákat és a kirendelt csendőröket is bántalmazták. Ezután este hét órakor egy komolyabb összecsapásra került sor a bányászok és a karhatalom között. A katonák közül egy életveszélyesen, kettő pedig súlyosan megsebesült, a támadólag fellépő bányamunkások közül két személy meghalt, egy életveszélyesen, tizenegy személy pedig súlyosan megsebesült. Az események után az „izgatókat” letartóztatták, különös

⁸ Az ózdi járási főszolgabíró a főispántól a csendőrőrsök csendőreinek növelését kéri. Ózdi Városi Múzeum, Történeti Adattár. Leltári szám: 100-80.

tekintettel az asszonyokra, akikre felbujtóként tekintettek. A rendkívüli állapotok hatására Miskolcra és Losoncra három század katonaságot, Kassára ötven csendőrt vezényeltek ki, valamint az ózdi állomány is bevonult Somsályra.⁹

A Vasasszakszervezet helyi csoportjának kezdeményezésére május elsejére egy ünnepség és egy tüntető felvonulás megtartását kérvényezték az illetékes szerveknél. A főszolgabíró a rendezvényt megtiltotta az eddigi szokásjogra hivatkozva. Levele alapján tartott tőle, hogy az érdekvédelem már nagy tömeget képes mozgósítani, és esélyt látott a rendbontásra is. Nagy létszámú karhatalmi erőket kért a megyei hatóságtól, amelyet később visszavont. A fizikai alkalmazottak a körülmények dacára ismét sztrájkba léptek, és a januári helyszínen, a Kisfaludi réten megtartották nagygyűlésüket. Az esemény után a gyártelepen és a községen felvonulva tüntettek a mostoha körülmények ellen, majd a kötetlen program a Mogyorósvölgyben folytatódott. A nap a félelmek ellenére minden zavaró incidens nélkül zajlott le¹⁰ (1. kép).

1. kép. Az első május elsejei ünnepség Ózdon 1918-ban

Forrás: Ózdi Városi Múzeum, Fotóarchívum

⁹Bottlik főispán távirati jelentése a belügyminiszternek a somsályi sortűzről. Ózdi Városi Múzeum, Történeti Adattár. Leltári szám: 102-80.

¹⁰Az ózdi járási főszolgabíró levele az alispánhoz a május elsejei tüntető felvonulás ügyében. Ózdi Városi Múzeum, Történeti Adattár. Leltári szám: 103-80.

1918 tavaszán elmaradt az élelmiszerkészlet bővítése, amely a Rima üzeméinél évek óta szokás volt. Az ellátás súlyosságát hangsúlyozva az asszonyok május 16-án a bánya-társpénztári iroda előtt gyülekeztek. A csendőrség szét akarta oszlatni a tömeget. Ennek hatására másfél ezer férfimunkás vonult ki a gyárból megvédve feleségeiket, anyjukat. A tüntetés eredményes lett, a gyárvezetés eleget tett a kéréseiknek.

A budapesti MÁV Gépgyárban június 20-án eldőrdülő sortűz hatására a Szociáldemokrata Párt országos sztrájkot hirdetett, amelyhez június 22-án Ózdon 3300 dolgozó csatlakozott. A munkabeszüntetés harmadik napján a katonai hatóság a munka felvételére utasította őket. A munkásság azonban csak később, június 30-án szüntette be a sztrájkot. A szakszervezeti szervezők közül többet letartóztattak és hadbíróóság elé állítottak, közülük utolsóként tizenöten október 29-én szabadultak ki. A vezetők bebörtönzése miatt átmenetileg megtorpant a munkásmozgalom Ózdon, a karhatalom erélyes fellépése eltántorította a fizikai alkalmazottakat a szervezkedéstől. A Vasasszakszervezet viszont szeptember 22-én új elnökséget választott.¹¹

1918. október 31-én az őszirózsás forradalom híre késő este jutott el Ózdra, majd rövid idő alatt már tízezres tömeg gyűlt össze a Tiszti Kaszinó előtt. A szervezés már viszonylag könnyen ment, a vasasok már 3272 taggal rendelkeztek ekkoriban. Erőszakos összecsapás nem történt. Másnap reggel viszont ismét leállt a munka a gyárban és a főtéren nagygyűlést szerveztek a forradalom megünneplésére. (Vass 1978: 2-4.) A Rimamurányi vezetése a megmozdulásokat a budapesti szervezkedés következményeinek tudta be, valamint annak, hogy a helyi katonai vezetés azonosult a munkásság követeléseivel és engedett a szakszervezet nyomásának. (Réti 1977: 145-146.)

A háborús károk mellett az alapvető élelmezési cikkek (marha- és sertéshús, zsír, kenyér, burgonya, cukor) ára 1918 októbere és 1920 novembere között 400, 600, 620, 500, 400, illetve 1000%-kal nőtt. Az árak és a bérek egyre növekvő különbsége a munkásság szociális helyzetére katasztrofálisan hatott, amelyet tovább mélyítettek a közélémezés és a szükséges árucikkek beszerzésének nehézségei. A munkások közhangulata nagyot romlott, s egyre többen szimpatizáltak a baloldali eszmékkel. (Berend főszerk. 1980: 220.)

1918. november 1-jén a gyár- és bányatelep munkássága egy népgyűlésen alakította meg az ózdi Nemzeti Tanácsot. Elnöke Misztrik István, jegyzői Czarvan Alajos, Kelemen János és Szmétana Frigyes lettek. A korabeli beszámolók szerint hétezer dolgozó vett részt ezen a megmozduláson, ami jól mutatja, hogy a rossz életkörülmények a fizikai alkalmazottak nagy részét egységbe kovácsolták.¹²

Ez az állapot azonban nagyon rövid ideig tartott. A Tanácsköztársaság idején még stagnált a munkásmozgalom. A Kommunisták Magyarországi Pártjának kiadványai, röplapjai és a Vörös Újság is eljutottak Ózdra. Pártszervezete nem jött létre a településen, támogatói bázisát az SZDP baloldali szárnyához tartozó radikális

¹¹A főszolgabíró távirata az alispánnak. Ózdi Városi Múzeum, Történeti Adattár. Leltári szám: 105-80.

¹²PIL 658. fond 6/122. tétel

felfogású munkásság, valamint a hadifogságból hazatérő katonák alkották. Érzékelhető javulást a szélsőbaloldali fordulat azonban nem hozott számukra. A rövid ideig regnáló rendszer ózdi vezetőit letartóztatták, szervezeteit feloszlatták az 1920-as évek elején, így a forradalmi baloldal is elvesztette jelentőségét az ipari vertikum területén. (Vass 1978: 4.)

Lehoczky Alfréd az akkori munkásvezetőkkel interjúkat készített, amelyek alapján beszámol a forradalmak utáni leszámolásról. A román csapatok a bevonulás után közvetlenül, 1919. augusztus 16-án összehívták a gyártelep 16 éven felüli férfi lakosságát. Egy román tiszt utasította a jelenlévőket a katonai hatalommal szembeni engedelmességre, valamint kijárási és gyülekezési tilalmat rendelték el. A gyűlés végén felolvasták a munkásszervezetek vezetőinek névsorát, akiket erős kísérettel az Olvasó Egyletbe tereltek. Az elfogottak között volt Misztrik István, a szakszervezet és a munkástanács elnöke, Munka Alajos, a munkástanács elnökhelyettese, Bársony János, Czarvan Alajos, Szabó Lajos, Piar János, Szmetana Frigyes és Szkladán János főbizalmiak. Összesen húsz embert börtönöztek be. Becht Ernő Gyulát, volt társulati tanítót, a baloldali mozgalom egyik főszervezőjét eközben Faragó Gyula vezérigazgató szobájában vattatni kezdték, ahol brutálisan bántalmazták. Ezután a gyári iroda előtti téren nyilvánosan megbotozták, majd a verést az olvasókörben folytatták. A környező Bánszállásról, Somsályról és Farkaslyukról is több szervezőt előállítottak aznap.

Az elkövetkezendő hetekben az egyszerű, baloldali érzelmű munkásokat is rettegésben tartották különféle eszközökkel. A bírósági ügyeket a vállalat saját hatáskörében végezte el, nem bízta a községi igazságszolgáltatásra. Az események után a csendőrséget jelentősen megerősítették az iparmedencében, hogy a hasonló, kisebb intenzitású eseményeknek is elejét vehessék. Az üldöztetésekben tehát a vezérigazgatóság is jelentős részt vállalt, azonban nyilvánosan tagadta azt. 1920 őszére a kemény fellépéseknek köszönhetően a korábbi forradalmi viszonyok teljes mértékben megnyugodtak. (Lehoczky 1965: 112-114.)

A vezérigazgatóság a helyi közigazgatási és rendőrségi szervekkel karöltve mindent megtett a munkásság esetleges szerveződése ellen. Az 1920. évi május elsejei ünnepség megtartását is megtagadták, mivel akkor még tartottak a baloldal erejétől. (Vass 1978: 12.) A szolgálati szabályzat alapján a munkást azonnal elbocsáthatták, ha valaki hangot adott a feljebbvalóival ellentétes nézeteinek, valamint részt vett sztrájkokban és érdekvédelmi mozgalmakban.¹³

A '20-as évek elején a korábban bebörtönzött munkásvezetők kiszabadultak, viszont nagy részük a megtorlástól tartva elmenekült Ózdról. A külföldi származásúak, köztük Misztrik István, a munkástanács volt elnöke, a baloldal helyi vezéregyénisége, Csehszlovákiába települtek át. Másik részük, mivel Ózdon nem kaptak munkát, Csepelre mentek dolgozni. Köztük volt Gazda Géza, Szmetana Frigyes és Babusák Pál is. Az Ózdon maradtakat, mint Marhoffer Istvánt, teljesen ellehetetlenítették. A baloldali értelmiségieket is elbocsátották Ózdról, köztük Lázár István mérnököt és Becht Ernő Gyula tanítót, akinek korábban elismerték, hogy oktatási munkáját

¹³ A rimamurány-salgótarjáni vasmű részvény-társaság vasgyárai és bányáinak munkás-rendszabályai 1905

becsülettel végezte. A velük való kapcsolatot teljesen elszigetelték, főként a különösen veszélyesnek tartott külföldre emigráltakal.

A vezetőiktől ismét megfosztott munkásszervezetek a komoly sokk után csak nagyon nehezen álltak talpra. A mozgalom legelőször a szakszervezetben indult újra Ózdon. A miskolci szociáldemokraták nagy befolyást gyakoroltak rájuk, akik ideológiailag is egyértelműen a mérsékelt baloldalhoz álltak közel. Ennek hatására az egyesületben a szélsőbaloldali elemeket teljesen mellőzték. A román katonai hatóságok korábban betiltották működésüket, azonban ezt kivonulásuk után a magyar közigazgatási szervek megszüntették. Az újjászervezést 1920 tavaszán kezdték meg, amikor új elnökséget választottak. Az ózdi szervezet fő mozgatórugója az országosan is befolyásos Vanczák János lett. A vezetőségben főként idősebb munkások, így Hullász Pál, id. Holló János, Demén János és mások képviselték magukat. Tevékenységüket nem láthatták el sokáig, mivel őket a csendőrség letartóztatta és Miskolcon bebörtönözte.

A szervezőmunka ezután újra megtorpant, mivel senki nem merte vállalni a vezetést a megtorlástól való félelem miatt. A szervezet gyakorlatilag nem fejtett ki nyilvános tevékenységet, működésük csak a tagdíjak beszédésével, valamint a betegsegélyezéssel és a munkanélküliek ellátásával foglalkozott. Hátrányukra vált, hogy az 1920-as évektől kezdve csak az üzemeken kívül tevékenykedhettek, továbbra is az ózdi főszolgabíró akadályozó politikája mellett. (Lehoczky 1965: 118-126.)

Az első nyilvános gyűlést a háború után 1921. március 19-én tartották meg. A Drótos-féle vendéglőben vezetőségválasztást tartottak, de a kocsmát csendőrök fogták körül, és csak azt engedték be, akinél tagsági könyv volt. Ennek ellenére kétszáz munkás jelent meg a rendezvényen, amelyet két központi küldött is megtisztelt. A résztvevők Szántó Györgyöt, Novák Barnát, Ivacs Bertalant, Sivák Pált és Bagyinszky Jánost bízták meg a szervezési feladatokkal.¹⁴ Az ózdi sportpályára tervezett nagygyűlést azonban a hatóságok már nem engedték meg. Az elnökség tagjai közül viszont már másnap többen letartóztattak, akiket három napig ütlegettek. Néhányan az erőszaktól való félelem miatt elmenekültek a településről. Munkahelyükről mindegyiküket elbocsátották. Az egyik miskolci küldöttet, mivel nem tudta foglalkozását igazolni, kiutasították az ózdi járás területéről. Az ülésen jelenlevő Nemes Antal ellen is hadjárat indult, aki pár nap múlva ennek hatására kilépett a szervezetből.

Az országos vezetők a kialakult helyzet miatt 1921-től sűrűn megfordultak a térségben. Egy júniusi gyűlésen Csapó Sámuel jelent meg. Augusztusban ismét rendezvényt tartottak, melyre 250-300 ember ment el. A szervezet működése a nehézségek dacára élénkülni kezdett. A tagok és vezetők nagy része azonban munkanélküli vagy nem gyári alkalmazott volt. Ennek oka az üzemben foglalkoztatottak nyílt megfélemlítése lehetett. Gyakori eset volt, hogy a művezető vagy a mester arra utasította beosztottját, hogy tagsági könyvét munkatársai szeme láttára égesse el. 1921 novemberében számos fizikai dolgozót, főleg 18-20 éves fiatal szakmunkásokat távolítottak el a vasgyárból munkamegtagadás és izgatás vádjával. Diósgyőrben egy Ózdról származó és ott megzenésített lelkesítő verset fogtak el a rendvédelmi szervek.

¹⁴ Ózdi Nemzeti Újság, 1921. március 27.: 4.

1921-ben a Bethlen - Peyer paktum megengedte a mérsékelt ellenzéki pártok működését a rendszer alapos ellenőrzése mellett, gyakran a karhatalmat is igénybe véve. A szakszervezetekkel erőteljes személyi és hálózati átfedésben a Szociáldemokrata Párt is egyre inkább aktivizálta magát. A baloldal társadalmi bázisa Ózdon a megpróbáltatások ellenére továbbra is számottevő volt. Az 1922-es nemzetgyűlési választásokon a szakszervezeti mozgalomban tevékenykedő Vanczák Jánosnak lett a jelöltjük. A vállalatirányítás, a karhatalom és az ellenőrzésük alatt álló helyi sajtó élénk propagandába kezdett a Bethlen-párti Bíró Pál vezérigazgató mellett. A munkásokat állásuk elvesztésével fenyegették, ha Vanczákot jelölik képviselőnek. Csirmaz Károlyt, Kiss Jánost és Németh Jánost megverték, elbocsátották munkahelyükről, majd kilakoltatták lakásukból, mivel nem voltak hajlandók Bíró jelölőívét aláírni.

A kampány pénzügyi helyzete is a cégvezetőnek volt kedvezőbb, aki az Olvasó Egylet könyvtárának 10 000, az Ifjúsági Egylet szavalóversenyére 1000 koronát ajánlott fel. A nagy hátrányból induló szociáldemokrata jelölt így is a voksok 26%-át szerezte meg, de alulmaradt a küzdelemben. Figyelemre méltó, hogy a távolmaradók aránya is nagy, 25%-os volt. Köztük valószínűleg, olyanok is lehettek, akik a retorzióktól való félelem miatt nem mentek el szavazni a baloldal által javasolt személyre, viszont az ellenoldalt sem akarták támogatni. Az ózdi kerület képviselői mandátumát 49%-kal Dr. Bíró Pál vezérigazgató szerezte meg, aki győzelmét többször megismételte, és 1938-ig ő maradt a kerület képviselője. (Lehoczky 1965: 127-130.)

A baloldal számára az 1922-es eredmények biztatónak tűntek. Habár sok szociáldemokrata szimpatizánst elbocsátottak az üzemből, mégis részben visszaigazolni látták tevékenységük sikerét. Ha vesztek is, nyilvánvalóvá vált, hogy a szocdemeket még mindig viszonylag nagy bázis támogatta. A szakszervezeti mozgalomra ez pezsdítően hatott. A bányatelepeken a kezdetben félillegálisban működő alapszervezetek 1923-1924-ben fokozatosan feltűntek, munkabeszüntésekben aktivizálva magukat. Elsősorban a kevésbé függő helyzetben lévő gyári kisiparosokat gyűjtötték össze, valamint természetesen azokat, akik felvállalták munkaadójuk esetleges retorzióit.

A szociáldemokrata szervezkedés a kezdeti lelkesedés után hamarosan a folyamatos akadályoztatások miatt Ózdon egyre gyengülni kezdett. A közismerten baloldali érzelműek közül sokat leszámoltak munkahelyükről, valamint több esetben megvonták tőlük a természetbeli kedvezményeket, vagy nem küldték el nekik a szénjuttatást. A Népszava szerint akiről a kórház főorvosa tudta, hogy szocialista érzelmű, nem engedte be beteg hozzátartozóját meglátogatni. A szociáldemokraták gyűléseit is különféle trükkökkel próbálták lehetetlenné tenni. 1925. december 16-án például a kért esti időpont helyett a szolgabíró a küldöttválasztási összejevetelt délutánra engedélyezte. Ekkor viszont a munkások többsége dolgozott és nem volt lehetősége elmenni a rendezvényre. Ha vasárnapra szerették volna szervezni a találkozót, a hatóság azzal a kifogással, hogy ünnepnapokon pihenniük kell, azt csak valamelyik hétköznapra engedélyezte. A megyegyűlésen Zsóry alispán örömmel jelentette be,

hogy a szocdemek szervezkedése az ipari vertikum munkásai között teljesen sikertelen.¹⁵

Egy másik esetben a taggyűlési bejelentőkérvényt aláíró Pollák Ferenc akkori elnök és Kubinyi István jegyző rendzavaró személyisége miatt utasították el. A járási főszolgabíró indoklása szerint nem tartotta őket alkalmasnak arra, hogy egy rendezvényt nyugalmas viszonyok között vezényeljenek le. Kubinyi ellen továbbá az volt az érv, hogy büntetőeljárás hatálya alatt áll. A feljelentést azután tették meg az illetékesek, hogy egy korábbi ózdi értekezleten a hatóságokat kritizálta, valamint egy vizsgálóbírói határozattal lefoglalt sajtóterméket, vagyis a Népszava által kiadott röplapot terjesztett. A felsorolt vádak alapján nyilvánvaló, hogy cselekvései valóban nem bolygatták meg jelentősen a közrendet, és valójában csak a minden áron való befektetésére törekedtek. A világgazdasági válság idején ő volt az érdekvédelem főszervezője, ezért a karhatalom szemében az ő megtörése volt a legfontosabb, ezért állásából is elbocsátották.

Az akadályoztatások és kampányának teljes ellehetetlenítése után a szociáldemokrata Csapó Sámuel 1926-ban visszalépett a választási küzdelemtől. Különösen azt tartotta felháborítónak, hogy a bányákban és a vasgyárban a főmesterek és a mérnökök kötelezték beosztottaikat Bíró Pál ajánlására. Az ellenzéki mozgalmak mellőzését jól jelzi, hogy a voksolás előtt a képviselőjelöltnek egy programbeszédét sem engedélyezték.¹⁶

Ezekkel a lépésekkel a karhatalom egyértelműen azt próbálta elérni, hogy a baloldal elveszítse erejét a térségben. Céljukat többé-kevésbé el is érték. A dolgozók üzemi gyűléseit gyakran ideológiai célzattal tiltották be. A rendezvények elbírását több esetben szisztematikusan késleltették.

Munkásotthont csak 1927-ben tudtak létesíteni a szociáldemokraták Ózdon a Bodor utcában. Az egyesületek közösen vették igénybe a létesítményeket a szakszervezetekkel, amely helyt adott közös tevékenységeiknek és rendezvényeiknek. Az épületekben félhavonta műkedvelő előadásokat tartottak, valamint lehetőséget adtak a tagok részére a szabadidő kellemes eltöltésére. Az egyesület Ózdon dalárdát is működtetett. A programokat általában a leventegyűlés mulatságaival egy időben tartották, bojkottálva a rendszer intézményét. A vármegyei főügyelő is elismerte azonban, hogy ilyen esetekben a vasasok gyűléseire jóval többen járnak el. A leventéket is kisebb-nagyobb sikerrel próbálta a Vasasszakszervezet megnyerni. A testnevelési főfelügyelő ezért megbírságolásukat indítványozta a főispánnál. (Román szerk. 1978: 430-434.)

A vasasszakszervezetnek politikai céljai mellett szociális erőfeszítései is számottevőek voltak. Az 1928-ban 15%-os béremelési kérelmet nyújtottak be, amelyet az RMST vezetése mereven elutasított, Zorkóczy Sámuel igazgató elvi okokra hivatkozva nem ült le tárgyalni a szakszervezettel. Az egyesület a fizetésemelés követelése mellett a rövidebb munkaidő mellett is kardoskodott, de siker nem koronázta erőfeszítéseiket.¹⁷ Az özvegyeknek és az árváknak segélyt biztosítottak, melyet 1928-ban jelentősen

¹⁵Népszava, 1925. december 19.: 11.

¹⁶Népszava, 1926. december 1.: 1, 3-4.

¹⁷Vas- és Fémmunkások Lapja, 1928. december 7.: 3.

megemeltek. 1932-ben, ha a szervezet egyik tagja meghalt, fejenként 60 fillért fizettek be, így az elhunyt hozzátartozója 300-400 pengő segélyben részesülhetett. A munkanélkülivé vált tagjaiknak segítséget nyújtottak járulékaik heti 10 vagy 20 fillérral történő kifizetésében. Egy évi tagság után 16-200 pengő értékben kaphatott juttatást az állástalan, attól függően, hogy korábban mennyivel járult hozzá a szervezet működéséhez.¹⁸

A rossz munka- és életkörülmények miatt hosszú idő után 1928-ban ismét sztrájkba léptek az ózdi dolgozók. Közvetlen előzménye a Népszava szerint a népjóléti miniszter ózdi látogatása volt, amikor a fizikai alkalmazottak problémáit teljesen figyelmen kívül hagyta, így azoknak hatalmas csalódást okozott. Az elégedetlenséget felkorbácsolva az ózdi vasasok helyi csoportja a Munkásotthonba hívta össze gazdasági gyűlésre a gyár összmunkásságát. Az eseményt az 1920-as évek elejéhez hasonló nagy érdeklődés övezte. A rendezvény szónokai főként a kormány és a vállalatigazgatás tehetetlenségét bírálta a romló gazdasági helyzetben. Fő feladatuknak továbbra is a bérharcot tekintették, amiről határozati javaslatot is elfogadtattak a jelenlévőkkel.¹⁹

A vezetőitől megfosztott, politikai szempontból sem homogén munkásréteg képtelen volt egységbe rendeződni a nagy gazdasági világválság idején sem, s fellépni a számukra hátrányos lépések ellen. Ózdon nem szüntették be egyszer sem a munkát a nehéz évek alatt, a szociáldemokrata párt is csupán néhány nyilvános gyűlést szervezett a környéken ezekben az években.²⁰ Általában elmondható, hogy a világgazdasági válság negatív hatásait a munkásság viszonylagos nyugalommal élte meg. A gyárvezetés is mindent megtett annak érdekében, hogy ezt az állapotot külső erők meg ne zavarják. Különösen fontos volt számukra a szociáldemokrata párt akadályoztatása, mivel az SZDP elnöksége épp a dekonjunktúra idején tett újabb kísérletet az ózdi fizikai dolgozók megnyerésére. 1932-ben még 960 főt számlált az SZDP tagsága, habár ereje az évtized vége felé haladva folyamatosan csökkent. Egyes vélemények szerint a dekonjunktúra hatására nélkülözhetetlen létszámleépítés során politikai érdekeket is figyelembe vettek. 1929-1930-ban sok olyan gyári munkásnak mondott fel a vállalat, akik segítettek a szociáldemokraták helyi választási kampányát. A Népszava egyre többet foglalkozott a munkásság munkahelyi és otthoni életkörülményeivel az előző évekhez képest. A vasgyár vezetői azonban még az újság előfizetőit is számon tartották. Ennek a következménye az lett, hogy a két világháború között csak nagyon alacsony példányszámban lehetett legálisan eladni ezt a sajtóterméket, mivel az alkalmazottak félték az esetleges retorzióktól. (Berend főszerk. 1980: 239.)

A Vas- és Fémmunkások Szakszervezetének vezetője Ózdon a válság idején letartóztatásáig, 1934-ig Kubinyi István volt, aki az SZDP-nek is tagja volt. Tagsága 1932-ben 680 fő volt, amely 1935-1936-ra 500-600 főre csökkent, de így is számottevő maradt. Munkanélküli juttatást, valamint halál esetén a családnak segélyt biztosítottak a

¹⁸PIL 651. fond 2. csomó

¹⁹Népszava, 1928. október 17.: 2.

²⁰Népszava, 1930. augusztus 10.: 18.

befizetett tagdíj arányában. A mozgalomban részt vevők azonban rendszertelenül fizették a tagsági díjat, általában a szervezet 40%-a járult hozzá a közös költségvetéshez. A rossz pénzügyi viszonyok miatt így csekély számú előadást és rendezvényt tudtak megszervezni. Kubinyi aktívan próbálta a szakszervezetet életben tartani, valamint kiterjeszteni. Tevékenysége eredményeként földmunkások, betanított munkásként dolgozó cigányok, sőt még kisgazdák is beléptek a vasasok egyesületébe. A szervezetet azonban a szociáldemokratákhoz hasonlóan a hatóságok különféle eszközökkel próbálták akadályozni, így jelentősége a korszak vége felé haladva egyre inkább csökkent.²¹

A szerveződések és a baloldali eszmék terjedését, mint már említettem, a gyárvezetőség a karhatalom segítségével minden eszközzel akadályozta. 1930-ban egy fiatalembert fogtak el a rendvédelmi szervek, aki május elseje alkalmából röpiratot osztogatott és plakátot ragasztott. 1933 októberében a Szociáldemokrata Párt vezetőjét, Mauks Miklós, valamint Sebők Gyulát pénzbírsággal sújtották röplapok terjesztése miatt. A büntetést saját keresetükből nem tudták kifizetni, a pártkassa pedig kongott az ürességtől. Több esetben házkutatást tartottak olyan személyeknél, akikről kiderült, hogy a baloldali eszmékkel szimpatizálnak. Ilyenkor az általuk veszélyesnek tartott könyveket, a szakszervezet által kiadott füzeteket, valamint újságokat, Népszavát és a szakszervezet orgánumát, a Vas-és Fémmunkások Szaklapját foglalták le. 1934-ben Kubinyi Istvánt tartóztatta le a csendőrség. Egy esetben a Munkásotthonban biliárdozó két munkást igazoltatta a karhatalom.²²

Mauks Miklós volt az ózdi szociáldemokraták és 1934-től a Vasasszakszervezet vezetője is, aki minden lehetséges módon megpróbálta a szerveződések népszerűbbé tenni. A közel háromezer ózdi ipari munkásnak viszont ekkor már csak a töredéke tevékenykedett ezekben az egyesületekben. Később azonban kisiparosok és -kereskedők is érdeklődtek a párt iránt. Az 1930-as években kizárólag Mauks foglalkozott csak a párt- és szakszervezeti ügyekkel, valamint a Népszava terjesztésével is. A gyűléseket továbbra is a Munkásotthonban tartották. Az épület azonban nagyobb tömeg befogadására nem volt alkalmas, az országos vezetőség tagjai ezért, valamint a rossz megközelíthetőség miatt általában elutasították a helyiek megkereséseit. Általában véve is kevés olyan rendezvényük volt, amely a tagságot és a szimpatizánsokat megmozgatta volna.²³

Az előadások engedélyezése, a meghívók kiküldése, és még a plakátok kiragasztása is nagyon körülményes volt a különféle jogszabályok és a karhatalom ellenőrzése alatt. Többször volt gyűléstilalom is, de a rendezvényeket felsőbb utasításra is akadályozták. Az SZDP-nek bizonyítékai is voltak arra, hogy a választásokon csalások is történtek, amikor a részvénytársaság vezetői visszaéltek hatalmukkal. (Nagy-Tóth-Seresné Szegőfi 1984: 135-138.) Mauksot több ízben behívták a csendőrségre, ahol a baloldali szervezetekről, személyekről érdeklődtek tőle, de ő ezekre a kérdésekre kitérő válaszokat adott.²⁴

²¹PIL 651. fond 2. csomó

²²PIL 658. fond 6/270 tétel.

²³PIL 658. fond 6/270 tétel.

²⁴PIL 658. fond 6/270 tétel

A Népszavát gyakran azért nem tudták terjeszteni a lakosság körében, mert nem volt ember, aki a terjesztésére vállalkozott volna. Az 1930-as évekig volt a szervezésért felelős személy a Szociáldemokrata Pártban, azonban később nem tudtak találni senkit, aki ellátta volna ezt a feladatot is. A házankénti agitációt sem vállalta gyakran senki választások és rendezvények megtartása előtt.²⁵

1936-ban egy kisebb sztrájk tört ki egy üzemrészben a bérek emeléséért, valamint Varga Jenő művezető részéről tapasztalt embertelen bánásmód miatt. A munkabeszüntetés miatt eljárás indult Spisák Lajos ellen, aki egy ismert szakszervezeti vezető volt. A karhatalom azonban nem tudta rábizonyítani, hogy ő szervezte meg az eseményt, ezért több hónapig tartó vizsgálat után a vádat ejtették.²⁶

A szociáldemokrata mozgalomban uralkodó siralmas állapotot az ózdi főszolgabíró 1936. évi jelentése is tanúsítja. Beszámolója szerint a párt ugyan létezett a járás területén, azonban semmiféle tevékenységet nem fejtett ki. (Román szerk. 1979: 368-369.) Rónai Sándor megyei pártelnök összegzése alapján 1937. február 4-én tagsági díjat csak öten fizettek, a Népszava előfizetők száma mindössze két fő volt, továbbá a sajtótermékből a napi vásárlásnál ezen kívül még négy-öt példány fogyott el. Az általa megtartott két előadásra délelőtt hatan, délután pedig kilencen mentek el.²⁷

A Vasasszakszervezetben is hasonló volt a helyzet. Ózdon működése kizárólag az alapszabályszerű gyűlések megtartására és elvétele egy-egy tudományos előadás megrendezésére szorítkozott.²⁸

Az 1930-as évek végén rendszeressé váltak a Mauksot ért zaklatások. 1938-ban letartóztatták kitalált vádak alapján, majd rendőrségi felügyelet alatt is állt, valamint a Népszava terjesztéséért eljárást indítottak el ellene. Kis idő múlva nála és még négy szociáldemokrata párti elnökségi tagnál volt házkutatás, ahol a csendőrök fegyvert kerestek. A vád nem igazolódott be, de ha már ott tartózkodtak, az otthon lévő könyveket és sajtótermékeket is alaposan átnézték. Még ugyanebben a hónapban ismét könyveket vittek el a pártelnök otthonából, amiket tiltottnak vélték, de ez szintén nem igazolódott be. Mauksnak az volt a véleménye, hogy mindenképpen akartak valamilyen foltot találni a tevékenységében.²⁹

A mozgalom tehát az 1920-as évek végétől, a világgazdasági válság bekövetkezése után folyamatosan veszítette el jelentőségét. A szociáldemokrata párt anyagi helyzete is nagyon rossz volt az 1930-as évek elejétől kezdve. Gyakran a meghívókat sem tudták elkészíteni pénzhiány miatt. 1940-ben már nem tartottak rendezvényeket, a pártszervezet megszűnt, csak néhány tag maradt az ózdi vasgyár vonzáskörzetében. A vasasszakszervezet ugyan nem ilyen látványosan, de nagyon sokat veszített erejéből. Az 1930-as években jelentősége már nagyon csekély volt.³⁰

Az 1940-es évek elején már csak a munkások 3%-a volt szervezett. A második világháború éveiben még adott apró életjeleket az ózdi munkás-érdekvédelem: 1943

²⁵ PIL 658. fond 6/270 tétel

²⁶ PIL 644. fond 1936-IV/1936

²⁷ PIL 658. fond 6/254. tétel

²⁸ PIL 651. fond 2. csomó

²⁹ PIL 658. fond 6/270. tétel

³⁰ PIL 658. fond 6/270. tétel

őszén a szociáldemokraták gyűlést tartottak, a hadifogságból 1944-ben hazatérő Mauks Miklós még működési engedélyt is szervezett részükre. Ez év nyarán a Finomhengermű gyárrészleg negyvenöt dolgozója bér – és ellátási követelésekkel is előmerészkedett. A nyilas uralom azonban teljesen megpecsételte a mozgalmak sorsát, melynek során több baloldali érzelmű munkást tartóztattak le, egyikőjüket, Blahut Sándort pedig Sopronkőhidán meg is gyilkolták. (Berend főszerk. 1980: 291-292.)

Az ózdi munkás-érdekvédelem – az 1. világháborút követő gazdasági recesszió éveit kivéve – elég gyenge volt Ózdon. Ennek oka, hogy még a válságok idején is a munkásság, s különösen a szakmunkásság is viszonylag kielégítő körülmények között élt, tehát kevésbé volt okuk munkaadójuk ellen fellépni. Természetesen, mint több példán keresztül láttuk, a karhatalmat segítségül hívva ahol tudták, akadályozták az ennek ellenére szervezkedni kívánó, a vállalat irányítóival ellenkező nézetet valló emberek tevékenységeit, mindennapjait. Hiába volt tehát nagyszámú munkásréteg Ózdon, egységet néhány fellángolástól eltekintve nem alkottak, s ez volt az oka annak, hogy az 1940-es évekre mind a szakszervezet, mind a szociáldemokrata párt elsorvadt az ózdi gyár hatókörében.

Irodalom

A rimamurány-salgótarjáni vasmű részvény-társaság vasgyárai és bányáinak munkás-rendszabályai. Budapest, 1905.

Berend T. Iván (1980) (főszerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Budapest.

Lehoczky Alfréd (1965): Gazdasági és politikai viszonyok Ózdon a fehérterror és az ellenforradalmi rendszer első éveiben. 1919-1922. In: Párttörténeti Közlemények 1965. 4. sz. 104-130.

Nagy Péter (2012): „Ahol a vállalatvezetés volt az úr”. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. In: Koltai Gábor – Valuch Tibor (szerk.): Munkáslét a 20. századi Magyarországon. Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 49. szám Budapest. 17-36.

Nagy Péter (2013): Egy epizód az ózdi munkásság életéből – Az 1907. évi ózdi bérsztrájk. In: Alabán Péter (szerk.): Táj-nép-hagyomány. Tanulmányok a barkóságról. Studia Barkonum. Ózd. 98-105.

Nagy Károly-Tóth Péter-Seresné Szegőfi Anna (1984): Régi históriák. Ózd.

Réti R. László (1977): A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű története. 1881-1919. Budapest.

Román János (1979) (szerk.): Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez. III. 1930-1938. Miskolc.

Szabó Zoltán (1937): Cifra nyomorúság. Budapest.

Szalontai József (1988): Az Ózdi Kohászati Üzemek munkásmozgalmának története. Ózd.

Vass Tibor (1978): Az ózdi szakszervezeti mozgalom kialakulása 1917-1918-ban. Kézirat. Ózd.

RÁDY ESZTER

„Seb- és munkabélyeg”

Rövid tanulmány a női stigmák dinamikájáról a munka világában

*„A férfiaknak is vannak érzékeny pontjaik, ahol sebezhetőek...
és azok a nők, akik saját útjukat járják, nagyon izgalmasak lehetnek...
nem arról van szó, hogy mindannyian arra kaptunk felbatalmazást,
hogy a magunk teljességét is kifejezzük?”
Vass Virág¹*

A sebhelyek fájdalma: a stigmák működéséről

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a stigma vallási értelemben szentek és aszkéták testén támadt sebhely, ami Krisztus sebeinek megfelelő helyeken jelennek meg. Második helyen történelmi jelentése szerepel, vagyis rabszolga vagy elítélt testére nyomott bélyeg. Harmadik jelentése a szociálpszichológiai értelemben vett magyarázat, a legáltalánosabb értelemben vett szégyenbélyeg.

A szociológiai terminusok közé Durkheim (1895) emelte be és a stigmatizálást úgy említi, mint a társadalom alapvető működési és védekezési funkcióját a devianciával szemben. A 20. században Goffman (1963) úgy gondolkodik a stigmatizálásról, mint társadalmi reakcióról, amely rontja a „normális” identitást. Ennek a hatásnak az érvényesülése jelenik meg a Goffman-féle fogalmi leírásban.² Goffman (1963) véleménye szerint a stigmák három típusba sorolhatóak témájuk alapján. A három típus (a testi, a jellembeli és a származási stigmák) azonban ritkán jelenik meg önmagában. Látszólag nagyon különböző tartalommal rendelkeznek a típusok, mégis könnyen összerosódhatnak, például a származási stigmák mellé könnyen jellembeliek kapcsolódhatnak.

A stigmák segítségével a társadalomban könnyebben megy a kategóriák alkotása és a címkézés. A stigma értelmezése szorosan kapcsolódik az előítélet³ és a sztereotípiá⁴

¹ Vass Virág: újságíró, a magyar Elle magazin alapítója.

² A stigma fogalma: „A mai társadalmak a stigmát az eredeti, ókori felfogásban értelmezett terminusként azoknak a csoportoknak, csoportok tagjainak a megjelölésére használják, melyben a csoport, a csoporthoz tartozó egyén valamely tulajdonsága valamilyen szempontból eltér a többségi csoport, társadalom általános, meghatározó tulajdonságától.” (Goffman, 1998., 263.o.)

³ Az előítélet fogalma: „Egy társadalmi csoportnak vagy tagjainak pozitív vagy negatív értékelése” (Smith és Mackie, 2004., 258.o.)

fogalmához is. Allport (1977) szerint a stigmák az előítéletek kialakulásában fontos szerepet játszanak. Értelmezésében a stigmatizált⁵ kap egy érzelmileg hangsúlyos címkét, amin keresztül alkalmas lesz valamely kategória megnevezésére. A kategória, mint minden működő címke két lényegi elemet tartalmaz. Az egyik egy hangsúlyos érzelmi viszonyulást kifejező attitűd, a másik pedig egy általánosító vagy téves nézet (Allport, 1977).

A stigma gyakran egyetlen címke, egy szó. Nyelvi rövidegsége ellenére nagyon hatásos, elsősorban az érzelmi tényező miatt. Amennyiben megjelenik egy személyről alkotott tulajdonság-illetve szerepkészletben a címke, az elsőprő erejű lesz és kioltja a többi jellemző hatását. A címkézés és a kategorizálás természetes dinamika, hiszen nélkülük nehezebben alkotnánk meg közös szociális identitásunkat, szerep-és normarendszerünket. Problémává akkor válnak, ha a tényleges normarendszernek nem felelnek meg a kategóriák, ha valódi szociális identitást nem fedik le (Major és O'Brien, 2005).

A társadalomban és a munkahelyeken is találkozunk a személyek közötti stigmatizálással és előítéletekkel. A nemi szerep kategóriák minden más kategóriánál kiugróbbak az észlelők számára, hiszen a fejlődéslélektani folyamatok során ezeket sajátítjuk el elsőként (Eagly és társai, 2000; Zemore és társai, 2000). A nemi sztereotípiák preskriptív tartalma miatt könnyebben feltűnik, ha valaki nem a nemének megfelelően viselkedik például a munkahelyén és a befogadók ezt legtöbbször negatívan értékelik (Fiske és Stevens, 1998).

Női sebhelyek, avagy szociális stigmák a nőknél

A hagyományos nemi szerepek⁶ és címkék sztereotípiákká erősödve úgy befolyásolják a nemek helyzetét a munkaszervezetekben, hogy azoknak megfelelően találhatjuk meg a nőket a nagyobb vállalatokban (Kürtösi, 2004). A horizontális szegregáció miatt könnyebben elnőiesedtek azok a területek, ahol a sztereotípiák miatt a nemek funkcionalitása megerősödött (Vinnicombe, 2000; Nagy, 2001; Wirth, 2001). A stigmatizálás dinamikája mind a vertikális, mind a horizontális szegregációban érezteti hatását.

A munkahelyi előmenetelt fontosnak tartó nők elsődleges célja az elismerés megszerzése, ennek képesek alárendelni, a családalapítást, vagy a gyermekvállalást is (Morgan és társai, 2011). Gyakran azoknak a nőknek, akik egy férfiasnak tartott munkakörben kell helytállniuk, nem csak a férfiak ellenállásával kell megküzdeniük, hanem a többi nő társuk véleményével is (Nagy, 2001). A nők családi szerepe mellett a

⁴ A sztereotípiák fogalma: „Egy társadalmi csoportról való kognitív reprezentáció vagy benyomás, amit az emberek úgy alakítanak ki, hogy összekötik a jellemző tulajdonságokat és érzelmeket a csoporttal.” (Smith és Mackie, 2004., 259.o.)

⁵ A stigmát viselő, a megbélyegzett személy.

⁶ Az emberek nemén alapuló tulajdonságokra és viselkedésekre vonatkozó, a társadalom részéről érvényesülő elvárások, amelyekérintik az attitűdöket, a munkamegosztást és a szociális interakciókat (Tóth, 2014.)

dolgozó női szerepek is megjelentek és a munka világában sikeresen teljesítő nők stigmákat kaptak. Ebben a cikkben elsősorban a stigmák nők vezetővé válására kifejtett hatásával foglalkozunk: hogyan erősíti a nők stigmatizálása a vertikális szegregációt és hogyan válik a munkahelyi előrelépés egyik akadályává a nők számára.

Crocker és munkatársai (1998) szerint a szociális bélyegek, amelyeket a nők viselnek a munkahelyeken, olyan jelenségekben nyilvánulnak meg, mint a negatív előítéletek, sztereotípiák, a szociális elutasítás, a diszkrimináció és a gazdasági egyenlőtlenségek⁷. A diszkriminatív viselkedésminták nehezen felszámolhatóak, mert öngazoló körfolyamatként biztosítják a sztereotípiák erejét (Smith és Mackie, 2004).

Eagly és Carli (2003) vizsgálataikban azt tapasztalták, hogy ezek a jelenségek erősebben jelentkeznek azokon a munkahelyeken, ahol férfidominancia, azaz férfitöbbség van, vagy ott, ahol férfikkal szemben kell érvényesülniük a nőknek. Metaanalitikus vizsgálatok kutatásai alapján azt tapasztalták, hogy azokon a munkahelyeken, ahol férfitöbbség van, egyértelműen erősebben jelentkeznek a nőket érintő diszkriminatív viselkedésmódok (Swim, Borgida, Maruyama and Myers, 1989). További vizsgálatok feljegyezték azt is, hogy a férfiak jobban szeretnek olyan munkahelyeken dolgozni, ahol férfitöbbség van. Ez a vélemény szemben állt a nők eredményeivel, akiket nem befolyásolt egy munkahely kiválasztásánál az, hogy férfias (férfitöbbség) vagy nőies (nőtöbbség) munkahelyen kellene betölteni az adott pozíciót. Ezek az eredmények arra engedtek következtetni, hogy a szociális stigmák kontextuális tényezők, vagyis helyzetfüggően befolyásolják a munkahelyeken a nők pozícióját (Davison és Burke, 2000).

Morgan és munkatársainak (2011) áttekintő munkája három kiemelt csoportba sorolja a szociális diszkriminációt⁸, vagyis a negatív sztereotípiákat erősítő szociális stigmákról szóló teóriákat, melyek gyökerei mélyen nyúlnak vissza és természetük nehezen változik. A szociális bélyegek lehetnek a nemi szerepekből fakadó megkülönböztetések, társadalmi elvárások és gazdasági egyenlőtlenségek, amelyek előítéletekből és sztereotípiákból táplálkoznak.

A szociális szerep teória

Számos összefoglaló munka van, amely azt vizsgálja, vagy éppen igazolja, hogy miért vannak ezek a szociális bélyegek a nőkkel szemben munkahelyeken, vagy miért jelentkeznek ezek főleg azokban a helyzetekben, amikor a nők előrelépéséről van szó, vagy a nők megpróbálnak vezetői szerepbe jutni (Morgan és Bhugra, 2011; Basow és Howe, 2011; Klenke, 2011).

Két kutató, Eagly és Wood (2000) úgy írják le a szociális stigmákat, mint az egyénben, a társadalomban is a legmélyebben gyökerező szociális szerepek által támasztott elvárásokat, melyek támogatják a sztereotípiákat és a diszkriminációt a munkahelyeken.

⁷ Érdekes, hogy a római katolikus valláshoz kapcsolódó stigmatizáltak többsége nő (Meyer, 1908).

⁸ Az adott társadalmi csoporthoz tartozás miatti hátrányos megkülönböztetés a lakhatás, a foglalkoztatás, az egészségügy és a szociális biztonság területén (Denmark, German és Brodsky, 2011).

Az első, a szociális stigmákat magyarázó, szociális szerep teória szerint, a nemi szerepek le vannak osztva. A férfiaknak a kenyérkereső, a nőknek a házi tündér szerep jut. A kenyérkereső és a házi tündér szerepéhez is meghatározott tulajdonságok tartoznak, amelyeket a rövid gondolkodás után mindenki tudna sorolni. A teória arra épít, hogy a nők és a férfiak az elsődleges szocializáló környezetben, a családban tanulják meg a nemi szerepeket és az azokhoz tartozó viselkedésbeli jegyeket (Morgan és társai, 2011). A későbbi szocializációs folyamatok során ezeket a tapasztalatokat megerősítik a kortárs kapcsolatok, az iskolai nevelés és média is (Giddens, 2008). Ezt a hatást erősíti az, hogy az öltözet, a hajviselet, a mesék és a közösségi játékok is többnyire azt hangsúlyozzák, hogy miben térnek el a férfi- és a női tulajdonságok, vagy szerepek az adott társadalomban. Ezek a sztereotípiák később olyan erősen tartják magukat, hogy a munkahelyeken is érvényesülnek, felülírva a végzettséget, a rátermettséget vagy akár a szakmai tapasztalatokat is (Giddens, 2008).

Lemm és Banaji (1999) egy kutatásuk alkalmával implicit attitűdméréssel azt találták, hogy a női vezetőket negatívabban értékelik a kísérleti személyek az anyákhoz képest, ezzel szemben a férfi vezetők és az apák iránt egyformán pozitív attitűdöt mutattak.

A teória elsősorban a nemi szerepek különbségével és az alapvető viselkedési szokásokban eltérő jegyekkel magyarázza azt, hogy a diszkrimináció jelen van a munka világában. A különbségeket tovább erősíti az is, hogy a teória szerint vannak hagyományosan nőies szakmák, amelyek sikeres betöltése elsősorban női attitűdöket kíván meg, és vannak olyan szakmák, amelyek feladatkörének sikeres teljesítése férfi tulajdonságokat követel. Cejka és Eagly (1999) azonosították azokat a női tulajdonságokat, mind a pszichés és mind a személyes attribúciókat érintve, amelyek sikeressé tehetnek női dominanciájú szakmákban. Ezek közé tartozott a kreativitás, társas készségek, alkalmazkodás, gondoskodás, kommunikációs készségek. Ugyanakkor azokat a tulajdonságokat is megtalálták, melyeket férfiak használnak sikeresen, mivel ők birtokolhatják őket nemüknél fogva. Idesorolták a fizikai erőt, a domináns fellépést, a szervező készséget, a határozottságot. Vannak szakmák, amelyeket csak az teljesíthet sikeresen, aki ezekhez a nemekhez kötött tulajdonságokkal rendelkezik.

A szociális szerep teória erős, és természeténél fogva nehezen változtatható meg. Nehéz tudatosítani a dolgozóknak, hogy a munkahely egy másik világ, ahol a társadalmi és családi modellek szerepei helyett a munkahelyi pozíciók szerepeinek kellene érvényesülnie (Klenke, 2011).

A „lack-of-fit” teória, avagy az „illeszkedési hiba”

Heilman (1983) modellje szemben áll a fenti szociális szerep modellel a kiinduló gondolatban. Míg a szociális szerep modell a tanult társadalmi szerepekkel magyarázza a jelenséget, addig a Heilman (1983) egyszerűen azt állítja: a bizonyos nemhez köthető képességek nem tanulhatóak meg, nem sajátíthatóak el. A nemi különbségeket nem a szerepek szocializációja okozza, egyszerűen önmagukban léteznek, születéstől fogva.

A férfiak fizikai jegyekben is eltérőek, erősebbek, kitartóbbak, míg a nők érzékenyebbek, kommunikatívabbak és empátikusabbak.

Az „alkalmasság hiánya” modell szerint az, hogy valaki megszerez egy végzettséget az adott munkakör betöltéséhez, még nem jelenti azt, hogy egyértelműen alkalmassá vált arra, hogy sikeresen töltse be a végzettségéhez kötődő munkakört. A nőkben, születésüknél fogva, bizonyos attitűdök és képességek nincsenek meg, illetve a férfiak sem rendelkeznek bizonyos női tulajdonságokkal. Az egyenlőtlenségek a nemek és a szakmák szabályai alapvetően arra bizonyítékok, hogy nem előnyösek a nők számára azok a munkaterületek, amelyek az alapvetően a férfias tulajdonságok prototípusára épülnek. A nők természetüknél fogva kommunikatívabbak, figyelmesebbek, együttérzőbbek, kedvesebbek és kevésbé versenyzőek. A férfiak ezzel szemben dominanciára törekzenek, agresszívabbak és kevésbé befolyásolják őket az érzelmeik, mint a nőket. A vezetői vagy menedzseri munkaköri leírásaiban szereplő feladatok elsősorban férfi adottságokkal oldhatóak meg sikeresen, olyan adottságokkal, mint a határozottság, a dominanciára való törekvés, az érzelmeik háttérbe helyezése, fizikai teherbírás és a függetlenség (Heilman, Block, Martell, 1989; Schein, 1973, 1975, 2001). A sikeres vezető karaktere inkább határozott és önálló, mint közösségi és kommunikatív, ezért a sikeres vezetők inkább férfiak lehetnek nemi adottságaiknál fogva, mint a nők (Powell és munkatársai, 2011).

A „lack-of-fit” teória a biológiai eltéréseken alapszik és nem tesz említést arról, hogy az életmód és más, a szocializációban szerepet játszó folyamatok szintén hatással lehetnek a biológiai állapotra, köztük a hormonszintre is. A hormonszint esetenként döntően befolyásolhatja a viselkedést és a testi erőt is (Fisher, 1999).

A leadership elméletek közül a kontingencia teóriák⁹ azt támasztják alá, hogy nem csak a vezető tulajdonságkészlete a siker legfontosabb tényezője. A döntési szituáció és a vezető vezetettekkel való kapcsolata szintén befolyásolja a sikerességet (Bass és Bass, 2008).

A kétélű szexizmus teória

A szexizmus¹⁰ a nőkkel szembeni előítélet és gyakran diszkriminatív formában jelenik meg. A tradicionális nemi szerepekre vonatkozó elvárásokkal azonosítják a fogalmat, ami segíti a nemekről alkotott hagyományos sztereotípiák, mint például a nők alacsonyabb kompetenciájú vezetők, elfogadását (Campbell és társai, 1997). A férfiakra és a nőkre vonatkozó attitűdök erős kapcsolatban állnak a szexizmussal, amennyiben a szexista nézeteket elfogadják pozitív attitűdökkel viszonyulnak a hagyományos nemi szerepeknek megfelelő nőkkel és férfiakkal szemben (Kovács, 2007; McHugh és Frieze, 1997).

⁹ Fiedler és munkatársai (1993) túllépnek a vezetői rátermettség boncolgatásán és inkább a vezetési szituációt tartják döntően befolyással a sikerességre.

¹⁰ A szexizmus az egyik vagy másik nem alacsonyabb rendűnek való tekintését, neme miatti diszkriminációját jelenti. A szexizmus előítélet és értékítélet is egyben, amely legtöbbször a nők ellen irányul.

A szexizmus teória két, látszólag nem egyező indítékú formában látja megjelenni a stigmákat. Egyik értelmezése szerint, a nők igyekeznek hatalmat szerezni a férfiak felett azzal, hogy kihasználják a nőiességüket. Ezt a nézőpontot nevezik ellenséges szexista nézőpontnak is, hiszen azt feltételezi, hogy a nők adottságaikat, nőiességüket használják érvényesülésük érdekében. Ez a felfogás érthetően rendkívül destruktívan hat a nők és férfiak viszonyának megítélésére a munkahelyeken (McHugh és Frieze, 1997).

A másik értelmezést, amely lovagias jelzõt is kaphatná, jóindulatú szexizmusnak is nevezik. Eszerint a nők törékenyek, érzékenyek és védelmezni kell õket, ezért nem lehetnek olyan pozícióra alkalmasak, ahol sérülhetnek, vagy megpróbáltatásoknak vannak kitéve. A szexizmus ezen értelmezése látszólag nem rosszindulatú, vagy ellenséges a nõkkel, mégis megerõsíti a nemek közötti különbséget más szempontok alapján. Ugyanazt állítja, mint az elõzõ teóriák, hogy a nõk nem alkalmasak a vezetõi szerepekre, mert törékenyek, hiányzik belõlük az erõ és kompetencia, ahhoz, hogy sikeres vezetõk legyenek (Glick and Fiske, 1997, 2001).

Találtak azonban eredményeket arra nézve is, hogy a szexizmusnak nem csak a két végelete létezik, hanem a nézőpontok egyszerre is jelen lehetnek. Hebl és munkatársainak (2002) kutatásai azt igazolták, hogy ha egy nõ, aki egy ellenséges szexizmussal átjárt férfi dominanciájú környezetben dolgozik terhes lesz, megváltozik a férfi munkatársak megítélése irányában. A szexizmus hirtelen jóindulatúvá válik, vagyis ha a nõ visszatér az elvárt szociális szerep szabályaihoz viselkedése, pozíciója elfogadottá válik.

A szociális stigmák manifesztálódása

A nõket érintõ stigmák teoretikus összegyűjtése és leírása után érdemes működés közben is megvizsgálni õket. Ezek a folyamatok negatív sztereotípiákat és elõítéleteket működtetnek, amelyek akadályozhatják a nõket a munkahelyi előrelépésben. Három, jól átfogó kategória alkotható a nõket érintõ szociális stigmákkal kapcsolatosan (Powell, 2011).

Az első terület a procedurális megjelenés. Itt az eljárási rendekre vonatkozóan jelentkezik, és könnyen felfedezhető az előreléptetésekben, a munkatapasztalatok értékelésében. A második terület az interperszonális viszonyokban jelentkező működés, ahol a kommunikációs hálózatban, a szervezeti interakciókban jelentkezik a stigmák nõket érintõ hatása. A harmadik manifesztáció egyéni szinten jelentkezik. Itt azokat az érzéseket, élményeket befolyásolja a működés, ami a nõkben belső állapotá válik a munkahelyeken.

A stigmák procedurális manifesztációja

A finom különbségtételeken keresztül egészen a formalizált egyenlõtlenségekig tarthat a stigmák hatása procedurális megnyilvánulásban. Különbözõ kutatások azt találták,

hogyan a vezetői pozícióba kerülés nem elérhetetlen a nők számára, de a siker elérésének a módja gyakran nehezebb, mint a férfi kollegáknak (Klenke, 2011). A nők és férfiak az előzetes gyakorlati tapasztalataikat tekintve inkább a mennyiségileg, mint minőségileg tesznek különbséget. A teljesítményértékelő rendszerek egyik problémás területe lehet az értékelés során, hogy inkább a mennyiségi tapasztalatokat vizsgálják és kevésbé érzékenyek a minőségi tapasztalatokra. Például azok a nők, akik maszkulinnak mondott vezetői stílussal (például független, önző, feladatközpontú) kerülnek vezetői pozícióba kedvezőtlenebbül vannak értékelve, mint férfi kollégáik, függetlenül előzetes tapasztalataiktól (Speirtzer és Mishra, 1997).

Rudman és Glick (2001) kísérletükben rámutattak arra, hogy a szeretetreméltóság és a kompetencia egymást kizáró dimenziókként működnek a nők értékelésekor. Ugyanezt a hatást nem tapasztalták a férfiak esetében. A kísérleti személyek, akik automatikusan összekapcsolták a női nemet és a kommunalitást, illetve a férfi nemet és az önérvényesítést, alacsonyabbra értékelték az önérvényesítő tulajdonsággal jellemzett női pályázó társas készségeit. Ezzel együtt a női pályázót kevésbé tartották alkalmasnak egy olyan pozíció betöltésére, amelyhez jó interperszonális készségek szükségesek.

Lyness és Heilman (2006) azt találták, hogy azok a nők, akik vezetői pozíciókba pályáznak, szigorúbb feltételek elé vannak állítva, teljesítményüket erősebb mérce méri, mint a hasonló tapasztalatokkal, végzettséggel rendelkező férfiakét. Különösen igaz volt ez olyan pozíciók betöltésekor, melyeket előtte férfiak bírtak. A kutatási eredmények azt sugallják, hogy a nők az ilyen fajta alulértékelés ellen úgy küzdenek, hogy igyekeznek többet teljesíteni annak érdekében, hogy előrelépési lehetőségekhez jussanak.

Az egyenlőtlen értékelés egyik lehetséges oka például a nem gender semleges vezetői teljesítményértékelő rendszerek működtetése. A sztereotipizált teljesítményértékelés nem megoldás, nem ad objektív képet a női vezetők attitűdjéről. Ezeket a rendszereket és a kiválasztásban használatos eszközöket érdemes átgondolni, vagy genderszemléletű értékelésüket lehetővé tenni (Klenke, 2011).

A stigmák interperszonális manifesztációja a munkahelyeken

A történelmi idők során az észak-atlanti kultúrkörben, ahol élünk, az esetek döntő százalékában férfiak töltötték be a magasabb státuszú társadalmi szerepeket. A férfi nem így könnyen összekapcsolódik még mindig a magasabb pozíciókkal és ezért magasabb státuszú jelzést, kategóriát ad az interakciókban. A munkahelyeken magasabb státuszban érzékelt emberektől kompetensebb viselkedést, felelősebb magatartást és dominanciát várnak. A férfiakat éppen ezért gyakrabban érzékelik magasabb státuszban, és így válik a nemek közötti megkülönböztetés „objektívvé” a szervezetekben (Kovács, 2007; Goffman, 1977).

Megfigyelték, hogy a női vezetők több negatív nem –verbális visszajelzést kapnak a munkahelyeken, mint a férfi kollegáik. Különösen, az első időszakokat tekintve,

amikor a szociális izoláció, vagy akár a szexuális zaklatás is megjelenhet (Hebl és társai, 2007).

A stigmák individuális manifesztációja

A stigmák individuális élete ellentmondásos a férfiakban és a nőkben is. A férfiaknak a munkahelyeken strukturális hatalma lehet vagy van a nők felett, vezetői többségük miatt kontrollálják a társadalmi intézményeket, mégis függnék egyes nőktől- anyjuktól, feleségüktől, romantikus kapcsolatuktól- személyes kapcsolataikban (Kovács, 2007). A magukat femininnek értékelő nők negatívabban értékelik azokat a nőket, akik karrierre vágnak, vagy emiatt később vállalnak családot. A vezetői pozícióban gyakran női alkalmazottaikban is le kell küzdeniük az ellenállást. A jelenleg működő családi modell is erősíti a vezetői ambíciókkal rendelkező nők szorongását, hiszen a nők feladata közé tartozik a család menedzsmentje, házitűzhely melegének őrzése. Ezzel összefüggésben találtak adatokat arra vonatkozóan, hogy a nők erősebb szorongást élnek át a vezetői pozíciókban, nehezebben kérnek véleményt, és hajlamosabbak a szorongásos körképekre, mint a férfi társaik. Jobban meg akarnak felelni a munkahelyen és jól működtetni a családi háztartást. A kutatások azt igazolják, hogy a férfi vezetőktől nem várják el, hogy hasonló teljesítményt nyújtsanak, mint a nők, mindkét területen (Klenke, 2011).

Wiley és Crittenden (1992) azt vizsgálták, hogy létezik-e különbség abban, ahogyan a nők és férfiak a sikert és a kudarcot magyarázzák karrierjük szempontjából siker és kudarc esetén. A feladatban tudományos cikkük publikálásra való elfogadásának vagy visszautasításának okát magyarázták meg. A kudarcot a nők és a férfiak is külső oknak, az értékelők elfogultságának tulajdonították. A sikert azonban különböző módon értelmezték. A férfiak a témát és a kutatási módszert jelölték meg a siker legfontosabbnak vélt okaként, míg a nők itt is a bírálók elfogultságát jelölték be. Ennek magyarázatát a kutatók abban látták, hogy a nők számára siker esetén a szakmai identitásuk és a női identitásuk konfliktusba kerül, mivel egy sikeres nő kevésbé számít nőiesnek. A nők ebben a helyzetben inkább a női identitást választották a szakmai identitással szemben.

Ez a jelenség része az imposztor szindrómának nevezett problémakörnek. A szindróma leírása Clence és Imesh (lásd. McIntosh, 1998) nevéhez fűződik. A szindróma a magasan teljesítő nőkre jellemző jelenségnek a leírására szolgál: minél magasabbra sikerül valakinek jutnia alacsony státuszából, annál inkább fenyegeti az érzés, hogy nem „jogosan” tölti be az adott pozíciót. Ez az érzés azonban nem a valós teljesítmény hiányából ered, hanem magának a társadalmi, vagy szervezeti hierarchia elégtelen belsővé tételéből. A társadalomban megtanuljuk, hogy kik valók a csúcsra, és ezt a normát sértjük meg, ha ellenére cselekszünk, például sikereinkkel.

Azt, hogy egy férfi vagy egy nő mennyire támogató egy női vezetővel szemben az individuális szinten nem a biológiai nem, sokkal inkább az egyén nem-specifikus

énsémája¹¹ dönti el. Az énséma működése dönti el azt is, hogy ki mennyire érzi magáénak az adott társadalmi nemi szerepek elvárásait és mennyiben kész azoknak megfelelni (Kovács,2007).

Gyógytápasz a sebekre: megoldási stratégiák

A gyakorlati eljárások kutatói (Klenke, 2011; Allen és társai, 2004; Teigen, 2002) három, nőket segítő stratégiát tartanak sikeresnek a diszkriminációval és az előítéletekkel szemben. Ezek közé tartozik az egyéni, sztereotipikus tulajdonságok felvállalása, az elismert tapasztalatok megszerzése és az egyéni mentor programok beindítása.

Azokban a kutatásokban, ahol férfiak és nők értékelték a sikeres női vezetői stílus tulajdonságkészletét, két attitűdöt mindig magasan pontoztak a vizsgáltak. Az egyik ilyen attitűd a kitartás, míg másik a rugalmasság volt. Ezekben a tulajdonságokban a női vezetők jobb értékeket kaptak, és közben a kísérleti személyek a sikeres vezetői jellemzők közé sorolták őket. Azoknak a nőknek, akik vezetőként férfias attitűdöket vesznek fel sikereik érdekében, lassabb az elfogadásuk, mint azon társaiknak, akik nem próbálnak megfelelni a maskulin vezetői szerepkörnek (Klenke, 2011).

Nagy sikereket érnek el az úgynevezett mentori programok is a szervezeten belüli, nőket érintő előítéletekkel szemben. Ezekben a programokban a leendő vezető egy mentor segítségével kezdi meg pozíciója betöltését. Azok a női vezetők, akiknek rendelkezésére állt a mentori program könnyebben beilleszkedtek és kevesebb negatív visszajelzéstől számoltak be a vizsgálatok során. A mentori program egyik másik fontos eleme a tapasztalat átadása. A skandináv országokban „mozgólépcső” programoknak hívják ezt a folyamatot. Itt akár minden vezetői szinten megszerezhető a szükséges tapasztalat. Hasonlóan a svéd mozgólépcső modellhez, gyakorlati támogatásokat is nyújtanak a nők számára. Közösségi kezdeményezésre indultak el olyan egyetemeken által szervezett kurzusok, ahol a nők és a férfiak vezetői gyakorlatokat szerezhetnek mentorok segítségével (Bohman, 2006).

Az előítéletek és a diszkrimináció ellen gyakorlati lépésként az Európai Bizottság közleményében¹² nyilatkozott arról, hogy a nagyvállalatok és a fejedelmiségek számára is elérhető az a lista, amely a Global Board Ready Women, röviden GBRW nevet viseli. A bővülő adatbázisba 8000-en kerültek be és ezek a nők készen állnak a vállalkozások felső vezetői tisztségeinek betöltésére. Az adatbázisba csak azok kerülhettek be, akik a kezdeményezést támogató üzleti iskolákban megfeleltek a szigorú kritériumoknak. A Global Board Ready Women egy új kezdeményezés, amely támogatja azokat, akik nőket szeretnének alkalmazni. Az itt végzett nők felkészítettek a vezetéssel járó kihívásokra.

¹¹ Bizonyos fontos (központi) és megkülönböztető jellemvonások. Az énsémát vesszük elő hétköznapi helyzetekben és az énsémának ellentmondó visszajelzéseket visszautasítjuk (Smith és Mackie,2004).

¹² europa.eu/rapid/press-release_IP-12-1358_hu.htm, Mítoszrombolás és üvegplafontörés: 8000 női vezetőjelölt az Európai Üzleti Iskolák adatbázisában. European Commission-IP/12/1358. 2012.12.12. Utolsó bejelentkezés: 2014. március 10. 16 óra 55 perc.

Az előítéleteket felszámolni nehéz és ellenálló természetük miatt szükséges pontosan ismerni őket ahhoz, hogy működésüket megérthessük. A tanulmányban elsősorban dinamikájukat, létezésük bizonyos szükségszerű pontjait szerettem volna az olvasónak bemutatni. A nők munkahelyi előrelépését a szociális stigmák erősebben befolyásolhatják, mint szakmai végzettségük, eredményeik és felkészültségük (Klenke 2011). Felszámolni, gyorsan megváltoztatni nem lehet a nemek szerepeiből és tulajdonságaiból fakadó sztereotípiákat, előítéleteket. Változásukat viszont a tapasztalat, és a gyakorlati észlelés segíti, ezért olyan sikeresek a mentori programok. Személyes életterünkben, munkahelyünkön magunk is tehetünk a változásért, amennyiben nem a különbségekre, hanem a nemek hasonló igényeire is odafigyelünk.

Irodalom

- Allport, W.G. (1977): *Az előítélet*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.
- Basow, S.A., Howe, K.G. (2011): Model Influence on Career Choices of College Students. *Vocational Guidance Quarterly*, Volume 27, issue 3, pages 239-243, 1979. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/j.2164-585X.1979.tb00991.x/abstract>
utolsó bejelentkezés: 2014. március 20. 15 óra 00 perc.
- Bass, B.M., Bass, R. (2008): *The Bass Handbook of Leadership. Theory, Research and Managerial Applications*. New York, Free Press.
- Bohman, L.(2006): Economic Action and Interfirm Relations: Diffusion of Stock Repurchases on the Stockholm Stock Exchange 2000-2003. *European Sociological Review*, 22 /4. pp. 383-396.
- Campbell, B., Schellenberg, E.G., Senn, C.Y. (1997): Evaluating Measures of Contemporary Sexism. *Psychology of Women Quarterly*, Volume 21., pp. 189-203.
- Cejka, M.A., Eagly, A.H. (1999): Gender-stereotypic images of occupations correspond to the sex segregation of employment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, pp. 413-423.
- Crocker, J., Major, B., and Steele, C.(1998): Social Stigma. In.: D.T. Gilbert and S.T. Fiske (eds.): *Handbook of Social Psychology*, 4.th editions. New York: McGraw-Hill. pp.504-553.
- Davidson, J. M., Burke, R.J. (2000): *Women in Management: Current Research Issues* Volume II. London pp.1-9.
- Durkheim, É. (1982): *Rules of Sociological Method* (1895). The Free Press.
- Eagly A., H., Carli, L. L. (2003): The female leadership advantage: An evaluation of the evidence. *The Leadership Quarterly*, 14 (2003) pp. 807-834.
- Eagly, A.H., Wood, W. , Diekmann, A.B. (2000): Social Role Theory of Sex Differences and Similarities: A Current Appraisal. In.: Eckes, T., Trautner, H.M. (szerk.): *The Developmental Social Psychology of Gender*.LEA, pp. 123-175.
- Fiedler, F.E., Gibson, F.W. és Barrett, K.M. (1993): Stress, Babble, and the Utilization of the Leader's Intellectual Abilities. *Leadership Quarterly* 4(2): 189-208.
- Fisher, H. (1999): *The First Sex. The Natural Talent of Women and How They Are Changing the World*. Ballantine Books, Toronto.

- Fiske, S. T., Stevens, L.E. (1998): What's so special about sex? Gender stereotyping and discrimination. In: Clinchy, B., Norem, J.K. (szerk.): *The Gender and Psychology Reader*. New York University Press, pp. 505-523.
- Giddens, A.(2008): *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Glick, P., Fiske, S.T. (1997): Hostile and benevolent sexism: Measuring ambivalent sexist attitudes toward women. *Psychology of Women Quarterly*,21, pp. 119-135.
- Glick, P., 84 Fiske, S. T. (2001). Ambivalent sexism. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* ,Vol. 33, San Diego, CA: Academic Press, pp. 115-188.
- Goffmann, E. (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice Hall.
- Goffman, E. (1977), "The Arrangement Between the Sexes". *Theory and Society*, 4 (3): 301–332.
39. Goffman, Erving (1978), "Response Cries". *Language*, 54 (4) (Dec.): 787
- Goffman, E. (1998): *Stigma és szociális identitás*. In. (Erős Ferenc szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 263–295. o.
- Hebl, M.R., Glick, P., King, E.B., Singletary, S.L., Kazama, S. (2007): Hostile and Benevolent Reactions Toward Pregnant Women: Complementary Interpersonal Punishments and Rewards That Maintain Traditional Roles. *Journal of Applied Psychology*. 2007, Volume, 92, No. 6., pp. 1499-1511.
- Hebl, M., Griffith, K.(2002): Acknowledgement of sexual orientation in the workplace. Rice University, *Journal of Applied Psychology*, 87, pp. 1191-1199.
- Heilman, M.E. (1983): Sex bias in work settings: The Lack of Fit Modell. *Research in Organizational Behavior*, 16, pp. 457-468.
- Klenke, K. (2011): *Women in Leadership: Contextual Dynamics and Boundaries*. Emerald Group Publishing Limited, Horvard House, Wagon Lane, Bingley, 2011. Chapter 1. pp. 1-134.
- Kovács, M. (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. *Educatio* 2007/1. 99-114.oldal. <http://epa.oszk.hu/html/vgi/boritolapuj.phtml?id=01551>. Utolsó bejelentkezés: 2014. 03.20. 14 óra 55 perc.
- Kürtösi, Zs. (2004): Nők a felsővezetésben: hozhat-e újat a kapcsolathálózati megközelítés? In.: *Szociológia Szemle* 2004/2. Pp.: 77-95.
- Lemm, K., Banaji, M.R. (2003): A nőekkel és a férfiakkal kapcsolatos tudattalan attitűdök és hiedelmek. In. Banaji, M. (szerk.): *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Osiris Kiadó, pp. 255-284.
- Lyness, K.S., Heilman, M.E. (2006): When fit is fundamental: Performance evaluations and promotions of upper level female and male managers. *Journal of Applied Psychology* 91 /4. pp. 777- 785.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest, Aula Kiadó, 2001.
- Major, B., O'Brien, L.T. (2005): The Social Psychology of Stigma. *Annual Review of Psychology*. 56 /1: 363-421.

- McHugh, M.C., Frieze, I.H. (1997): The Measurement of Gender-Role Attitudes: A Review and Commentary. *Psychology of Women Quarterly*, Volume 21, No. 1., pp.176-205.
- McInthosh, P. (1998): Feeling Like a Fraud. In: Clinchy and Norem (eds.): *The Gender Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton and P Blessed Christine of Stommeln. In The Company. New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/03724a.htm>. Utolsó bejelentkezés: 2014. június 16. 16 óra 10 perc.
- Morgan, W. B., Gilrane, V. L., McCausland, T.C., King, E.B. (2011): Social Stigma Faced by Female Leaders in the Workplace. In. (eds.): Pauldi, M., A., Breena, E., C.(2011): *Women as a Transformational Leaders: From Grassroots to Global Interests*. Volume I: Cultural and Organizational Stereotypes, Prejudice and Discrimination. Praeger An Imprint of ABC-CLIO, LLC. pp.27-51.
- Morgan, C., Bhugra, D. (2011): *Principles of Social Psychiatry*, 2nd Edition. Wiley-Blackwell, London.
- O.Nagy,G. (1982): *Magyar Értelmező Kéziszótár I-II.* , Budapest, Akadémia Kiadó.
- Denmark, F.L., German, S.T., Brodsky J.B. (2011): Sex Discrimination. In.:Paludi, M.A., Paludi Jr. C.A., DeSouza E.R.(Eds.): *Praeger Handbook on Understanding and Preventing Workplace Discrimination*. Greenwood Publishing Group, California.
- Pusztai F., (szerk.) (2011): *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Powell, G.N. (2011): *Women and men in Management*. Sage Publications, Inc., California, 2011.
- Rudman, L.A., Glick, P. (2001): Prescriptive Gender Stereotypes and Backlash Toward Against Women. *Journal of Social Issues*, No. 4. pp. 743-763.
- Schein, V.E. (1973): The relationship between sex role stereotypes and requisite management characteristics. *Journal of Applied Psychology*, 57, pp.95-105.
- Schein, V.E. (1975): The relationship between sex role stereotypes and requisite management characteristics among female managers. *Journal of Applied Psychology*, 60, pp. 340-344.
- Schein, V.E. (2001): A global look at psychological barriers to women's progress in management. *Journal of Social Issues*, 37, pp. 675-688.
- Sellers, B.(2010): *Forbes Best Business Mistakes: How Today's Top Business Leaders Turned Missteps Into Success*. John Wiley and Sons, Inc. Hoboken, New Jersey,2010. pp.57-101.
- Smith, E.R., Mackie, D.M. (2004): A csoportok észlelése. In.: *Szociálpszichológia*. Smith, E.R., Mackie, D.M. (2004). Osiris Kiadó, Budapest.
- Speirtzer, G.M., Mishra, A.K. (1997): Giving up control without losing control: Trust and its substitutes effect's on manager's involving employees in decision making. *Group and Organization Management*, 24 (2), pp. 155-187.
- Swim, J., Borgida, E., Maruyama,G., Myers,D.G.(1989): Joan T. McKay versus John T. McKay: Do gender stereotypes bias evaluations? *Psychological Bulletin*, 105, pp. 409-429.

- Teigen, M. (2012): Gender Quotas for Corporate Boards in Norway: Innovative Gender Equality Policy. In.: Fagan, C., Gonzalez Menendez, M.C., Anson, S.G. (eds.): *Women on Corporate Boards and in Top Management, European Trends and Policy*. Palgrave-Macmillan, London.
- Tóth, I.(2014): A nemi szerepek. [Http://www.kislexikon.hu/nemi_szerep.html](http://www.kislexikon.hu/nemi_szerep.html) (Utolsó bejelentkezés: 2014.06.16. 16 óra 45 perc)
- Zemore, S.E., Fiske, S.T., Kim, H-J. (2000): Gender Stereotypes and the Dynamics of Social Interaction. In.: Eckes, T., Trautner H.M. (szerk.): *The Developmental Social Psychology of Gender*. LEA, pp. 207-242.
- Vinnicombe, S. (2000): The Position of Women in Management in Europe. In.: Marilyn J. Davidson –Ronald J.Burke (eds.): *Women in Management: Current Research Issues Volume II*. London Sage, pp.9-25.
- Wiley, M.G., Crittenden, K.S. (1992): By Your Attributions You Shall Be Known: Consequences of Attributional Account for Professional and Gender Identities. *Sex Roles*. Volume 27., No: 5/6., pp. 259-276.
- Wirth, L.(2001): *Breaking through the glass ceiling: Women in Management*, Geneva: ILO

SZABÓ FANNI – RÓFI MÓNICA

*A jövő értelmiségének munkaerő-piaci helyzete
Derecske járás területén élő diplomás fiatalok
munkaerő-piaci lehetőségei*

Bevezetés

Minden országban a gazdasági fejlődés és fellendülés egyik alapja a megfelelően képzett munkaerő. A munkaerő képzéséhez elengedhetetlen a megfelelő színvonalú oktatás mind közép-, mind felsőfokon.

A munkanélküliség nem csak hazánkban, hanem világszerte jelentkező probléma, amely a fiatal generációt sem kerüli el. A munkanélküliség és az iskolai végzettség közötti összefüggés régóta ismert: minél magasabb az iskolai végzettsége valakinek, annál kisebb eséllyel lesz munkanélküli, illetve ha azzá vált, rövidebb idő alatt fog találni másik állást.

Jelen írásban rövid összefoglalást adunk a felsőoktatásban bekövetkezett változásokról, és a Derecske járás területén lakó, a Debreceni Egyetemen diplomát szerző, illetve szerzett hallgatók helyzetét vizsgáljuk a munkaerőpiac szempontjából.

A felsőoktatás alakulása – történeti háttér

A felsőoktatás történeti-szerkezeti változásainak áttekintése a diplomával rendelkező fiatalok vizsgálatának kiindulópontja. Ennek megfelelően a következőkben röviden összefoglaljuk, hogy milyen főbb változások történtek a felsőoktatás területén az elmúlt fél évszázadban.

A felsőoktatás témakörében végzett kutatások a 1960-70-es években indultak újukra, azóta számos jelentős eredmény született. Az 1960-as évektől kezdődően növekvő számú hallgató vesz részt a felsőoktatásban, az oktatási expanzió, a tömegoktatás megjelenése figyelhető meg. A régi elitegyetemek, ahol inkább a magasabb presztízsű réteghez tartozók gyermekei folytathattak felsőfokú tanulmányokat, korszerűtlenné váltak. Kibővült a hallgatók származásának köre, így alacsonyabb státuszú fiatalok is bekerültek az egyetemekre (Hrubos 2006). A felsőfokú képzés az 1980-as évektől kezdve töltött be reguláló szerepet az oktatási rendszerben.

A fejlődés elengedhetetlen része a változás, amely olykor válságokat idéz elő az egyetemek életében is. Az első ilyen időszak a 18-19. században következett be,

amikor is a felvilágosodás időszakában az egyetemeket konzervatívoknak, elavult intézményeknek gondolták. A Humboldt testvérek nevét említhetjük, hiszen ők voltak az elsők, akik a megújulást képviselték (Berlini Egyetem). Az elképzelésük alapja a professzionalizmus volt, vagyis szerintük nem generalistákra, hanem specialistákra van szükség, magas intellektuális műveltség és szabadság szükséges a kimagasló eredmények eléréséhez. Megvalósították az elképzelésüket és mintát nyújtottak az európai egyetemek számára (Hrubos 2006).

A következő fordulópontra a nemzetállamok kialakulásakor következett be. A totalitárius rendszerekben az egyetemek befelé fordultak, szigorú kontroll alá vonták őket.

A magyar felsőoktatásra szűkítve a témát, annak vizsgálatánál egyik fontos mutatószám a hallgatóság arányának változása időről időre. A hallgatói létszám növekedését jól tükrözi, hogy míg a XX. században az egyetemekre járó fiatalok száma 10 ezer fő körül mozgott, addig mára 300 ezer fő tanul a felsőoktatásban. Ez magában hordozza természetesen azt is, hogy a korábban jól működő rendszerek a sokszorosára nőtt hallgatósági létszámok mellett nem működhettek, így változásra volt szükség. A II. világháború előtt működő irányítási rendszer nem felelt meg az új kihívásoknak.

A globalizáció hatására a világ kitágul, a piacok világméretűvé nőnek, versenyhelyzet alakul ki minden területen. Megjelenik a tudásalapú társadalom, amely „nagy tömegben igényli a kiművelt emberfőket, felkészült szakembereket.” (Barakonyi 2004: 66).

A munkavállalónak olyan tudással kell rendelkeznie, mellyel képes gyorsan, önállóan dolgozni, a fellépő problémákat kezelni, és megoldani. A versenyképesség is egyre növekvő szerepet tölt be a felsőoktatás világában. A magyar felsőoktatás akkor lehet versenyképes, ha sikeres, minőségi oktatást képes nyújtani.

A felsőoktatás expanziója kiemelt helyet foglal el a fejlett országok gazdasági és társadalmi fejlődésében. Hiszen köztudott, hogy a munkaerőpiacon a magasán képzett munkaerőre van szükség, mely a gazdasági fejlődéshez elengedhetetlen. A másik fontos elem a demográfiai tényező, hiszen a II. világháború után születettek száma kifejezetten magas volt, akik szerettek volna belépni a felsőoktatásba. A második „Baby-boom” gyermekei a nyolcvanas években értek 18-23 éves korba. Ezután valamelyest mérséklődött a felsőoktatásba jelentkezők aránya, de a társadalmi nyomás a bővülésre nem hagyott alább. Mind többen és többen szerettek volna részt venni a felsőoktatásban. A jelenség kapcsán azonban meg kell említeni annak gazdasági vonatkozásait is. Az elhúzódó recesszió, az ezzel együtt járó magas munkanélküliség, beleértve a magas fiatalkori munkanélkülieket, egyik megoldásának tűnt a fiatalok beiskolázása, ezzel a felsőoktatás bővítése. A robbanásszerű bővülés aggodalmat is kiváltott a kutatókból, mely szerint ez az új helyzet egy másféle szemléletet is követel (Hrubos 2006).

A rendszerváltást követően hazánkban számos változás következett be a felsőoktatás területén (Halász 2011). Ugrásszerűen megnőtt a felsőoktatásban tanuló hallgatók aránya. A felsőoktatás expanziója kapcsán előnyök és hátrányok is megfogalmazhatóak. Az egyik leghangsúlyosabb probléma a túlképzés, illetve a munkaerőpiac és a felsőoktatás összehangolásának hiányosságai (Jóna 2013).

A 2005-ös évtől kezdődően szemtanúi vagyunk a hallgatói létszám visszaesésének, mely természetesen összefüggésben van a „jellemző korcsoport fogyásával.” (Statisztikai tükör 2009: 3).

A felsőoktatási képzési rendszer legutóbbi nagy szerkezeti átalakítása 2006-ban történt meg, amikor bevezetésre került a Bolognai rendszer, mely többciklusú rendszeren alapszik (alap-, mester- és doktori képzés). A folyamat az Európai Felsőoktatási Térség (EFT) létrehozását célozta meg, amely egy független, kormányközi reformfolyamat. A bevezetés célja a hallgatók mobilitásának megkönnyítése, valamint a felsőoktatásban tanulók szakmai pályafutásukra való sikeres felkészítése. Az alapképzés során az általános ismeretek, illetve készségek, képességek és a szakmai kompetenciák alkotják a fő irányvonalat. Az egyes szakmák specializálódására, elmélyülésére a mesterszakokon kerülhet sor. Erre épül harmadik szintként a doktori képzés. (www.felvi.hu). A fiatalok így hamarabb, az alapképzés elvégzését (3 év) követően kikerülhetnek a munkaerőpiacra.

A Bologna-folyamat bevezetésével számos vita alakult ki a pártolók és az ellenzők körében. Azok esetében, akik az akadémiai és tradicionális (humboldtí) egyetemfelfogást vallják magukénak, az egyetem megszűnését és a duális felsőoktatás szétverését jelentette az új rendszer. Az érem másik oldalán állók pedig a gazdasági oldal révén a nemzeti felsőoktatás versenyképessé és vonzóvá válását hangsúlyozzák. A Bologna folyamat bevezetésével a nyitás lehetősége mutatkozott meg „a globális és európai tudásgazdaságba való bekapcsolódásra és ott egyenrangú versenytársként történő részvételre” (Szolár 2010:260).

Munkaerőpiac és a fiatalok

A munkaerő-piaci elemzések során a munkanélküliség központi szerepet tölt be, amely növekvő tendenciát mutat hazánkban és szerte a világban. Ez a jelenség veszélyezteti a fiatalokat is, az Európai Unió foglalkoztatási irányvonala is figyelemmel kíséri a jelenséget, és annak csökkentését hangsúlyozza. A munkanélküliség alól a diplomával rendelkező fiatalok sem kivételek, de azt meg kell jegyezni, hogy a munka világán kívül töltött idő, és az iskolai végzettség közötti kapcsolat egyértelmű – minél magasabb valaki iskolázottsága, annál nagyobb a munkavállalásra való esélye, és várhatóan rövidebb az az idő, amelyet munkanélküliségként tölt (Gere 2001; Szepesi 2013; Statisztikai tükör 2009). A magasabban képzett fiatalok könnyebben találnak munkát, illetve a munkájuk elvesztése esetén mobilabbak: hamarabb váltanak másik szakmára, vagy költöznek el más településre (Ifjúság 2008).

A munkaerőpiac és a felsőoktatás kapcsolatát áttekintve megállapítható, hogy a felsőfokú intézmények nem igazodnak teljes mértékben a piaci szféra igényeihez. Ez érthető bizonyos szempontokból, hiszen a piac igen gyorsan változik, ám e két szereplőnek szoros kapcsolatban kell lennie egymással.

A felsőoktatási expanzió következményeként strukturális problémák is megjelentek a munka világában. Elmondható, hogy nő azoknak a száma, akik diplomával nem

találnak az iskolai végzettségükhöz, szakmájukhoz megfelelő munkahelyet, pozíciót, mert a munkaerőpiac keresleti oldalán nem jelennek meg ugyanekkora számban megfelelő munkakörök. Ekkor lehet a túlképzésről beszélni, mely az egyénen túl, társadalmi kihatásokkal is bírhat (Kővári – Polónyi 2005).

Kompetenciák a munkaerőpiacon

Az oktatásban is kiemelt jelentőségű a kompetenciák elsajátítása, vagyis olyan készségek és képességek megszerzése, melyek a munkaerőpiacon (is) elengedhetetlenek a jó teljesítményhez. Az egyetem falain belül a hallgatók szert tesznek olyan készségekre, amelyek szintén elősegíthetik a gyors elhelyezkedést a munkaerő-piacon (Rófi 2006). Az iskolának nagy szerepe van ezeknek a megtanításában, hiszen olyan készségekről beszélünk, amelyeket nem feltétlenül tanulunk meg a családi szocializáció során.

Ezek a készségek is változnak idővel, hiszen a gazdaság gyors változásával a követelmények is mások. Ami régen szükséges feltétel volt egy munkavállalónál, annak tartalma mára megváltozott és más típusú teljesítményt vár el a munkaerőpiac keresleti oldala. Ám azt is meg kell jegyezni, hogy nem nagyon lehet nagy általánosságokban beszélni, hiszen ágazatonként és munkakörönként is eltérnek a követelmények (Berde és tsai 2006).

Egy kulcskompetenciával foglalkozó cikk, mely egy OECD forrásra hivatkozik, a következő nagyobb csoportokat különítette el: az első az „Ismeretek, tudás”, a második a „készségek, jártasságok”, a harmadik a „szociális szerepek, önértékelés”, melyek az egyén személyes értékei; negyedik a „személyiségvonások”, illetve utolsó kategóriába sorolja a „motivációk”, melyek a cél felé irányítják, mozdítják az egyént (NET 1).

Derecske fiataljainak helyzete a kérdőíves vizsgálat alapján

Jelen kutatás helyszínéül Derecske járás települései szolgáltak. Derecske járás Debrecen közvetlen közelében helyezkedik el, vonzáskörzetének része, amely nagymértékben meghatározza, hogy a fiatalok döntő többsége a Debreceni Egyetemet vagy annak tagintézményét választják a diploma megszerzésére.

Derecske járás 2013. január elsejétől jött létre, mint közigazgatási egység a járási rendszer bevezetésével. Hajdú-Bihar megyében található, Debrecen vonzáskörzetébe tartozik, mely a kutatás szempontjából jelentős. Székhelye Derecske település. Területe 650,31 km², népessége pedig 41 701 fő volt a 2011. évi adatok alapján. 13 település tartozik a járásba, 2 város (Derecske és Létavértes) és 11 község (Esztár, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Kismarja, Kokad, Konyár, Mikepércs, Monostorpályi, Pocsaj, Sáránd és Tépe) (www.ksh.hu).

A kutatás empirikus adatait a Debreceni Egyetemen diplomát szerzett vagy jelenleg még tanulmányaikat végző, Derecske járás településeinek egyikén lakó hallgatók által kitöltött kérdőív adja. Az online kérdőív előnyeit kihasználva döntöttünk emellett a kérdezési mód mellett, hiszen napjainkban a számítástechnika és a távközlés gyors fejlődésének köszönhetően az internet hozzáférési lehetősége jónak mondható. A fiatalok életében pedig elengedhetetlen kelléke az internet mind a munka, mind a szórakozás, kapcsolattartás területén.

A kérdőív idén, 2014 tavaszán került lekérdezésre, mely során a Debreceni Egyetem valamely szakán már végzett, vagy jelenleg is tanuló hallgatók kapták meg a kérdőívet kitöltésre. A kitöltés önkéntes és névtelen volt, a válaszadói hajlandóság alacsonynak mondható. Az empirikus vizsgálat eredményeképpen 113 személy töltötte ki és küldte vissza számunkra a kérdéssort.

Meg kell említeni, hogy a minta nem reprezentatív a populációra nézve, de a kapott eredmények igen informatívak a derecskei fiatalok munkahelyi lehetőségeinek feltérképezésekor. Az empirikus adatfelvétel során kapott eredményeket statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel.

A kutatási cél az volt, hogy képet kapjunk a derecskei fiatalok munkaerő-piaci helyzetéről, jövőre vonatkozó elképzeléseiről, elhelyezkedési esélyeiről, melyeket a számok mögötti, az egyének szubjektív megítélése szempontjából is vizsgáltunk.

A kérdések több témakört öleltek fel, a legfőbb kérdésblokkok a következők voltak: demográfiai jellemzők, iskolai végzettség, munkaéletút, kompetenciák, jelen élethelyzet és jövőbeni kilátások.

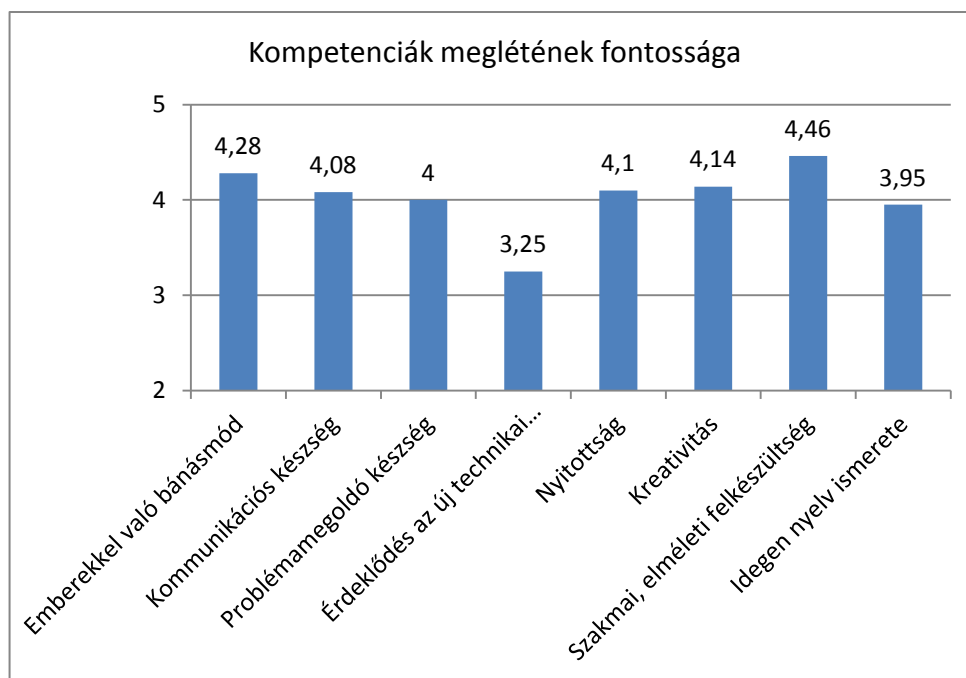
Az egyik központi kérdéskör a kompetenciát térképezte fel, vagyis hogy a megkérdezett fiatalok mekkora arányban gondolják fontosnak a felsorolt készségeket és képességeket ahhoz, hogy sikeresen tudjanak helyállni a munka világában. A válaszokat 1-5-ig terjedő skálán jelölték be a megkérdezettek.

A legfontosabbnak az elméleti és szakmai felkészültséget tekintették, majd ezt követte az emberekkel való bánásmód, a kreativitás, a nyitottság és a kommunikációs készségek. Ezek a tényezők mind magas pontszámmal voltak jelen a felmérésben. Az idegen nyelv ismerete nem annyira fontos a megkérdezettek véleménye szerint, mely meglepő, hiszen manapság elengedhetetlen legalább egy idegen nyelv ismerete és használata. Az idegen nyelvi ismeretekre irányuló kérdésnél a válaszadók közel háromnegyede jelölte meg, hogy beszél valamilyen idegen nyelven.

A hazai idegen nyelvek ismerete területén történtek előrelépések az elmúlt években, de még mindig nagy a hiányosság. A papírral igazolt, illetve a tényleges nyelvismeret és használat között nagy a távolság, hiszen épp abban mutatkozik a legnagyobb hiányosság, amelyet a munka során kellene alkalmazni, például a jó kommunikációs készség idegen nyelven (Györfi 2006).

A legkevesebb pontot pedig az érdeklődés az új technológiai és tudományos eredmények iránti készség kapta.

1. ábra. Készségek és képességek meglétének fontossága a munkaerőpiac szempontjából. (N=113)

Forrás: saját szerkesztés

Szubjektív megítélésük szerint a fiatalok 1-5-ig tartó skálán értékelték a felsőfokú tanulmányaik idején kapott szaktudást azon dimenzió mentén, hogy mennyire tudják a saját életükben használni. Az átlagérték 3,75, vagyis a fiatalok nagyobb arányban meg vannak elégedve a felsőfokú intézményben szerzett tudással.

A települések munkahely-kínálatának megítélése is fontos mutató, hiszen ha nincsenek elhelyezkedési lehetőségek, akkor a fiatalok hiába szeretnének a térségben maradni, a munkahelyek hiánya miatt ez nem mindig lehetséges. A megkérdezettek véleménye szerint a térség nem annyira gazdag olyan jellegű szabad munkahelyekben, amelyek megfelelnének a fiatalok igényeinek. Kétharmaduk azt a választ adta, hogy nagyon kevés lehetőség van a térségben, és csupán negyedük véli úgy, hogy vannak lehetőségek a számukra.

A Derecskei járás területén a munkanélküliségi arányszámok követik az országos és a megyei tendenciákat, növekszik a munkanélküliek aránya. A pályakezdő munkanélküliek száma az elmúlt egy évtizedet nézve szintén növekvő tendenciát mutat (Rácz – Szabó 2012).

A kérdés időpontjában a fiatalok nagy arányban dolgoznak, 62 %-uk végez kereső tevékenységet (ebbe beletartozik a közfoglalkoztatás (7,6 %), a bértámogatás (1 %), az alkalmazotti státusz (52,4 %) és a saját vállalkozás is (1 %)). Munkanélküli státuszban a minta közel 10 %-a van, amely alatta marad a térség fiatal diplomás munkanélküliségi

arányának. Az eredményt azonban árnyalja az a tény, hogy a kérdőíves vizsgálat nem reprezentatív a sokaságra nézve.

Összegzés

A fiatalok helyzete minden korszakban központi szerepet tölt be, hiszen ők alkotják majd a jövő nemzedékét, az ő sorsuk alakulása nagyban befolyásolja egy ország, egy társadalom jövőjét. Elmondható, hogy a diploma nagyobb esélyt teremt az elhelyezkedésre a munkaerő-piacon, illetve jobban megvéd a tartós munkanélküli státusztól, ám a diploma megléte nem elegendő a sikeres pályafutáshoz. A felsőoktatás intézménye is jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt évtizedek során.

A mai kor munkavállalójának a szakmai felkészültségen túl olyan készségekkel és képességekkel kell rendelkeznie, amelyek elősegítik a munkaerőpiac világába történő helytállást. Ezek a készségek időről időre változnak a gazdasági elvárásokhoz igazodva. Azok, amelyek régen szükséges feltételek voltak egy adott munka betöltésekor, annak tartalma mára megváltozott.

A legfontosabb készségek és képességek közé tartoznak a szakmai felkészültség, a kommunikációs képességek, a személyes készségek, és a motiváció.

Az empirikus kutatás eredményei a derecskei fiatalok megkérdezése alapján születtek. A kérdőív célja az volt, hogy képet kaphassunk a fiatalok munkaerő-piaci helyzetéről, jövőre vonatkozó elképzeléseiről, elhelyezkedési esélyeiről.

Jelen kutatás során a kompetenciák kérdéskörében kapott eredmények is alátámasztják a korábbi kutatások tapasztalatait: a derecskei járás fiataljainak véleménye szerint az elméleti és szakmai felkészültség, az emberekkel való bánásmód, a kreativitás, a nyitottság és a kommunikációs készségek azok, amelyek kulcskompetenciái a mai sikeres munkavállalónak. Érdekes momentum, hogy az idegen nyelv ismerete és használata nem annyira fontos a megkérdezettek véleménye szerint, annak ellenére, hogy manapság elengedhetetlen legalább egy idegen nyelv ismerete és használata a munkaerőpiacon. A legkevésbé értékes kompetenciának pedig az új technológiai és tudományos eredmények iránti érdeklődést jelölték meg a kérdőív kitöltői.

A munkahelyek számát tekintve, szubjektív megítélés alapján, nem igazán bizakodóak a megkérdezettek, nagy arányban a kevés munkahely választási lehetőséget jelölték meg.

Összességében elmondható, hogy a mai munkaerőpiac kihívások elé állítja a munkavállalókat, az elsajátított szakmai tudáson kívül elengedhetetlenek bizonyos készségek a sikeres elhelyezkedéshez.

Irodalom

- Barakonyi Károly (2004): Rendszerváltás a felsőoktatásban. Bologna-folyamat, modernizáció. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Berde Éva – Czenky Klára - Györgyi Zoltán – Híves Tamás – Morvai Endre – Szerepi Anna (2006): Diplomával a munkaerőpiacon. Felsőoktatási kutatóintézet, Budapest.
- Gere Ilona (2001): Ifjúsági munkanélküliség: a probléma jellemzése, eddigi intézkedések hatása, további teendők. In: Frey Mária (szerk.): EU-konform foglalkoztatáspolitikai. OFA, Budapest.
- Halász Gábor (2011): Az oktatáspolitikai két évtizede Magyarországon: 1990-2010. Kézirat. 2011. október. Készült a „Magyarország politikai évkönyve” c. kiadvány számára. halaszg.ofi.hu/download/Policy_kotet.pdf (Utolsó letöltés: 2014.07.28.)
- Hrubos Ildikó (2006): A felsőoktatás intézményrendszerének átalakulása. Válogatott tanulmányok. AULA Kiadó, Budapest.
- Jóna György (2013): A felsőoktatás és foglalkoztathatóság integrációjának technikái. In: Darvai T. (szerk.): Felsőoktatás és munkaerőpiac – Eszményektől a kompetenciák felé. SETUP – Belvedere Meridionale, Szeged.
- Kővári György – Polónyi István (2005) (szerk.): A felsőfokú képzés és a gazdaság szakemberigényének összehangolási lehetőségei. OFA pályázat záró tanulmány, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2009): A felsőoktatási rendszer változásai. In: Statisztikai tükör. 2009. III. évfolyam, 15. szám, 1-4. oldal.
- NET 1:
www.erak.hu/szemelvenyek/kompetenciafogalom.pdf#search=%22munkaer%C5%91piac%20diploma%22/
- Rácz Katalin – Szabó Szilárd (2012): Társadalmi-gazdasági folyamatok a Derecskei járás területén. In: Metszetek, 2012/4. szám – 2013/1. szám.
- Rófi Mónika (2006): A Debreceni Egyetem regionális szerepe az Észak-alföldi régió versenyképességének megerősítésében. Doktori disszertáció. Interdiszciplináris Agrár-és Természettudományok Doktori Iskola. Debrecen.
- Szabó Andrea - Bauer Béla (szerk.) (2009): Ifjúság2008. Gyorsjelentés. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest.
- Szepesi Balázs (2013): Az ifjúsági munkanélküliség csökkentését célzó NSRF-fejlesztések társadalmi-gazdasági háttérének feltárása. Hétfő kutatóintézet. Budapest.
- Szolár Éva (2010): A Felsőoktatás reformja és a Bologna-folyamat Magyarországon. In: Magyar Pedagógia, 110. évf. 3. szám, 239-263. oldal.
www.felvi.hu
www.ksh.hu

SZABÓ JÚLIA

Titkaink nyilvánossága - nyilvánosságunk titkai
Két rádiódokumentum-műsor metszéspontjában

Az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola Interdiszciplináris programjának keretében média- és értékutatás határterületen végzek vizsgálatot. Médiatartalmat elemzek – 3 év európai rádió dokumentum - műsorait – amelyek 2011-2013 között versenyeztek a berlini Prix Európa médiafesztiválon.

Hipotézisem – amit résztvevő megfigyelőként fogalmaztam meg –, hogy ezek a tartalmak nagyon is hasonló értékvilágot tükröznek, ezekből a dokumentum - műsorokból kirajzolódik egy olyan európai médiatér, ahol ezek a hasonló értékek megjelennek.

Kutatásom alapkérdése, hogy ezek a dokumentumok milyen típusú konfliktusokat mutatnak meg és milyen módon? Egyrészt arra keresek választ, hogy milyen üzeneteket fogalmaznak meg az alkotóik, másrészt arra, hogy vannak-e a különböző országokra jellemző témák, harmadrészt pedig arra keresem a választ, hogy melyek azok az értékek, amelyeket ezek a rádiódokumentumok preferálnak?

A módszerem kvalitatív, ezeknek a műsoroknak a tartalomelemzése után a Shalom Schwartz által kialakított értékeket rendelem hozzá a dokumentumokhoz, majd résztvevő megfigyelőként írom le tapasztalataimat, miután személyesen vettem részt ezeknek a dokumentum - műsoroknak a meghallgatásán, amelyen körülbelül 40 fős zsűri és ugyanennyi regisztrált érdeklődő vett részt. Ezután pedig mindannyian részt vettünk a dokumentumokról folyó vitában, ahol mindenki elmondhatta véleményét.

Az elemzett korpusz a Prix Eu médiafesztiválon három év alatt bemutatott 101 – körülbelül 30-50 perces – dokumentum, amelyeket témakategóriákba rendeztem, hogy ennek a 3 évnek a rádió dokumentumműsorokban feldolgozott témái alapján felrajzolhassam Európa konfliktustérképét.

„Kizáró eljárások?”

A következőkben két olyan munkát mutatok be közelebbről, amelyek teljesen eltérő nyilvánosság - struktúrát érintenek, az egyik a legszemélyesebb, intim határ „megsértésén” keresztül juttatja el az üzenetet, a másik pedig egy jogi norma okozta társadalmi anomália megszüntetéséért vívott küzdelmet közvetít, amely a legszélesebb nyilvánosságban is teret kapott, évekig folyó jogi vita, és az ezt kísérő sajtóvisszhang keretében.

Az első dokumentumot, - amelynek címe az „SM banda, Vedd fel a pozíciót” – a „magány” témakóddal, míg a másodikat, címe „A bíró és az áldozatok – keserves harc a gettó nyugdíjakért” – a „hatalom, állam, politika” témakóddal jelöltem. Az érték hozzárendelésben az első dokumentum az univerzalizmus, míg a második a konformitás értéket kapta. Az „univerzalizmus”: megértés, megbecsülés, tolerancia, a társadalom jólétének biztosítása, a környezet védelme. A „konformitás”: tartózkodás az olyan viselkedéstől, mely mások számára sértő vagy ártalmas lehet, illetve megsértheti a társadalmi normákat és elvárásokat.

A résztvevő megfigyelő pozíciójában tapasztaltam, hogy a következő dokumentum meghallgatását milyen meghökkenés fogadta. A zsűritagok és a regisztrált érdeklődők körében egyaránt suttogás, moraj, idegesség és a forgatókönyvek feltűnő lapozgatása jelezte, a téma előzetesen is felborzolta a kedélyeket, volt olyan érdeklődő, aki elhagyta a termet. A zsűritagok ezt nem teheték, mert számukra kötelező minden dokumentum meghallgatása (erről egy rövid script tájékoztatja a hallgatókat). Erre a magatartásra magyarázó érvényű lehet Michel Foucault, A diskurzus rendje című előadásának részlete:

„(...) jól ismerjük a kizáró eljárásokat. A legszembetűnőbb, legközismertebb a tilalom. Tudjuk jól, hogy nincs jogunk mindent kimondani, nem lehet bárhol bármiről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről. A tárgy, a körülmények és a beszélő alany kiemelt vagy kizárólagos tabuja: itt három tilalom együttes fellépéséről van szó, amelyek keresztezik, fölerősítik vagy kiegyenlítik egymást, állandóan változó, bonyolult rostélyt alkotva. Megjegyzem továbbá, hogy napjainkban a szexualitás és a politika területén a legsűrűbb a rostély, illetve itt szaporodnak meg legjobban a fekete kockák: mint a diskurzus egyáltalán nem is az az átlátszó vagy semleges elem volna, amelyben a szexualitás leteszi a fegyvert, a politika pedig megbékél, hanem olyan hely, ahol előszeretettel gyakorolják félelmetes hatalmukat.” (Foucault 1998: 51)

A két választott mű éppen ennek a hétköznapi „tilalomnak” a hatálya elé esik, az egyik a szexualitás, a másik pedig a politika diszkurzív térbe emelésének példája.

Borzongató banalitás

Az első rádió dokumentum egy 45 perces adás, „Az SM banda, Vedd fel a pozíciót”, a címe. 2011. szeptember 27-én, 19 órakor hangzott el az Arteradio.com webrádióban, készítője Jeanne Robet. A programban a domina, (Úrnő) „Courtisane des Limbes” szado-mazo (SM) szeánszra fogadja az egyik kliensét. A találkozó „forgatókönyve” intim és egészen rendkívüli, melyről hangfelvétel a résztvevők beleegyezésével készült.

A szereplők jelzése a szövegben:

D. = Domina (Úrnő)

M. = Marc

A hangdokumentum egy csöngetéssel kezdődik. A Domina „kibeszél” a hallgatókhoz, ezek monológok, nem halljuk az esetleg elhangzó kérdéseket. Ezt a főnarratíva szerkesztője alakította, vagyis a dokumentum szerkesztője dramaturgiai munkát végez, ő szervezi a hallgató számára a diskurzust. Ez az egyetlen fölülírása a szituációnak, ugyanis minden szekvencia, minden hangmodul a valóságban elhangzottak rögzítése.

„Gong (csengőhang)

D.: Jövök már, jövök, nyitom! 2 rövidke perc és itt vagyok.

Gong

D.: Milyen, hm, milyen vagyok? Olyan, akit minden egyes alkalommal fel kell fedezni.

Gong (csengőhang)

D.: Courtisane des Limbes nem olyan nő, aki csak úgy leírást ad magáról. Őt az életből lehet megismerni.

Cippzár hangja

D.: Mi van ebben? Hát ez meg micsoda?

M.: Hát, azt mondta, hogy horgot akar használni...

D.: Á, tényleg, hát tessék, itt vannak! Tökéletes!

M.: És súly is van hozzá.

D.: Igen, a súlyok. Egy kicsit nehezek, nem?

M.: Igen, de... de...

D.: Ezek egyformák, egy kicsit kisebbek, mint azok, legalábbis úgy tűnek. Á, és ezek, ezek sokkal nagyobbak! Nagyobb halaknak, mint amilyen Te vagy! Nevetés

M.: Igen, de ahogy mondta...

D.: Á, és ezek, ezek még annál is nagyobbak! Hát itt van választék, ez egyszerűen fantasztikus! Nagyon örülök, tényleg.

M.: Szívesen hoztam. Végül is a főnökömtől kértem, a főnök azt mondta: „persze, persze, vigyed csak!”

D.: Valóban? Nem kérdezte, hogy mire kell ez Neked?

M.: Nem, de még...

D.: Hát persze, hogy nem mondtad meg neki!

M.: Jó, hogy nem!

D.: nevet"

Ebben a nyitó jelenetben sajátos a szerepek megjelenése. A goffmanni szerepfogalmakkal élve: „Bizonyos pozíciót elfoglalva, az egyének – akarva, akaratlanul – át kell vennie a pozíciónak megfelelő szerepbe foglalt egész cselekvéssort, s így a szerep egyúttal társadalmi meghatározottságot és szocializációs elméletet jelent.” (Goffman 1981: 12) De milyen szocializációs szerep a Domina szerep? Ismét Goffmannhoz visszatérve, „A tipikus szerepet természetesen meg kell különböztetni adott pozícióban levő konkrét egyén tényleges szerepteljesítésétől... az egyén helyzete... valamennyire együtt változik azzal, ahogy ő maga felfogja és meghatározza szituációját” (Goffman 1981: 21) De milyen ez a szerep, amelyben a dokumentumból megismerhetjük „A” Dominát?

A következőkből közelebb jutunk a válaszhoz.

„Gong (csengőhang)

D.: Mít mesélsz ma nekem? Valamit mondasz, nem? Biztos vagyok benne, hogy valami mást mesélsz ma nekem. Valami másról lesz szó. Egy titokról. Olyan fontos dologról, amit soha nem mondanál el másnak. Gondolkozz! Mielőtt idejőnnél, már gondolkodnod kellene ezen. Én nem tudom, mire gondoltál, de... nem erre. Az én kis titkaimra...

M.: Tessék?

D.: Szeretem a titkokat, azt akarom, hogy mesélj nekem egyet.

M.: Na, jó, de nem... nem gondolkodtam ezen...

D.: Akkor gondolkozz! Biztos vagyok benne, hogy rengeteg titkod van. Tudod, például abból a bárból. Hogy is hívták azt a bárt?

M.: Azóta nem voltam ott...

D.: Nevetés. Szinte a lábaid vittek oda, és most meg nem tudod, hogy hívták?

M.: De! Úgy hívták: Le Sully.

D.: Á, Le Sully?

M.: A Pigalle negyedben.

D.: Tényleg?

M.: És aztán volt ott még egy.. őőő... étterem-bár is, ez még mindig ott van, de hát, ahogy mondtam, már nem... őőő... már nem... őőő ...már nem a nagynénémé, mert már ő is meghalt...

D.: Látod, most kiszúrhatnám a szemedet. Jó lenne, nem? Hagynád nekem?

M.: Ószintén mondom, hogy ha én volnék ha én volnék

D.: Volnék!

M.: Ha én volnék a személy... különleges rabszolgája, megtehetné velem, hagynám magam, mert a magáé lennék, a maga rabszolgája...

D.: De nem ez a helyzet. Még el kell járnod dolgozni... Nem.

M.: Hát igen, őőő, igen.

D.: Különben mindenbe beleegyeznél. Ah! Talán, ki tudja, egy napon... Hm? Újrarajzolnám az arcodat, sebeket ejtenék rajta, levágnám róla a bőrt, és máshova varrnám, teljesen átszabnálak.

M.: Lényegében, ahogy mondtam, amikor úrnője van az embernek, vagyis amikor különleges rabszolga, akkor... kell... Ma nagyon nehéz besz... beszélni...

D.: Ma nehezedre esik. Fel kéne lógatni Téged, vagy keresztre feszíteni, hogy egy kicsit jobban menjen! Tehát mi is történt abban a hostess-es bárban? Örömlányok nem voltak ott?

M.: Nem.

D.: Kár! Végül is lehet, hogy a nagynénéd, talán ő egy kicsit az volt a maga nemében...

M.: Nem, ezt nem hiszem.

D.: Nem? Talán direkt hívott oda mindig Téged. Egy gyerek az átjáró házban, az Te vagy! Nem? Az Te vagy! Még semmit se írtál! Legalább egy mondatot írd le! Valamit, bármit, ami eszedbe jut. Akármit.

M.: Gondolkodom...

D.: Csináld!

M.:... olyat, ami tényleg... nagyon titkos. Jaj, fogalmam sincs...

D.: Nem nézek oda. Írjál, és majd később felolvasod."

A Domina ebben a szerepben- a goffmanni szerepfelfogásban- az adott helyzethez kötött tevékenységrendszerben jelenik meg, vagyis a felsorolt különböző technikai eszközök használatával valamilyen fizikai aktus közben egy provokáló pszichológusként, provokatív kérdezőként jelenik meg. A Domina nem csak ebben a fizikai erőhelyzetben „domináns”, hanem intellektuális fölényt is mutat, hiszen kijavítja a nyelvi helytelenül kommunikáló kliensét. Eközben titkairól kérdezi, mintegy megszabadítva őt ezektől."

A következőkben ismét közelebb kerülünk a szeánsz alávetett kliensének személyiségének megértéséhez. Először a Domina nekünk, hallgatóknak szóló monológja.

„D.: Ez teljesen ösztönös volt. Több évembe telt, míg rájöttem, hogy ez lényegében egy szeánsz bizonyos embereknél. Mikor még fiatal az ember, bizonyos hajlamai vannak, és így éli ki, olyan emberekkel, akikkel így találkozik... a velünk egykorú fiatalok nem hívták ezt szeánsznak, csak egy egyszerű tapasztalásnak.

D.: Mít mormogsz? Olvasd el azt a mondatot, de gyorsan!

M.: Óóó igen... Tehát...

D.: Nos... Elkészültél? Gyerünk, olvasd már!

M.: Ez egy rabszolga imája lesz, nem tudom, hogy ezt tényleg így hívják-e. Óóó ez egy olyan ima, melyet reggel és este is elmondok.

D.: Reggel és este is... Legközelebb elmeséled, hogy mi van ebben az imában.

M.: Most is elmondhatom.

D.: Hát akkor mondjad! Nevetés. Csakis erre várok! Úgy kell mindent kisajtolni Belőled?

M.: „Könyörgöm, védje meg szerény szolgálóját – aki én vagyok – egy tudatlan világ meg nem értésétől, és segítsen szüntelenül tovább haladni az alávetettség útján, melyen végig menni egyetlen célom. Könyörgöm, vezessen elszántan a perverzitás, az erkölcstelenség és a teljes eltévelyedés irányába egy olyan erkölcs teljes megvetésével, mely megtagadja a mássághoz való jogomat, és arra kényszerít, hogy ezt igazságtalanul elnyomjam magamban. Az Ön játéka leszek, örömforrásainak játékszere. Kérem, tanítson engedelmességre, mutasson utat, hogy tetsszem, hogy méltó legyek arra, hogy teljes egészében az Öné legyek. Az összes szenvedésemet feláldozom örömeinek oltárán. A fájdalmat, az önmegtartoztatást, a megszegyenülést. Minden egyes nap felfedezem azt az örömet, amely az irántam tanúsított megtisztelő figyelméből származik. A megszegyenítése boldogsággal tölt el. Az elnyomottság érzése örömmel. Cipőjének sarka alatt a legkisebb darab fekáliája édes nekem, istenitem a csodálatos arany esőcseppjeit, melyben könyörgöm, hadd legyen részem. Ha Ön a saját ízlésére szab, az egy igazi kielégülés nekem. Az, hogy isteni lényének kényére-kedvére változzak, az egy és egyedüli ambícióm. Egyszer és mindenkorra életemet az Ön kielégítésére szentelem, és maradok mindörökké az Ön hűséges és lelkes teremtménye.”

D.: Ahhh! Milyen csodálatos szolgáló! És ezt csak így mondod nekem? Igaz lehet, mivel az egészszet fejből mondtad. Hihetetlen! Gyerünk, vetkőzz le!

Gong’

A hallgató ekkorra már túl van az első percek megrökönyödésén, hogy egy ilyen jelenet hallgatója lesz, hiszen először mindenkin erőt vesz a tanult norma, ilyen intim titkokba nem illik, és nem kívánunk „belelátni” vagyis fültanúi lenni, többnyire ellenkezik jó ízlésünkkel. Az affektív elutasítás után a kognitív megérteni akarás tere nő meg, ekkorra már a hallgatót elkezd érdeklni maga a szeánsz két szereplője, a két személyiség, az ő motivációik, életútjuk, társadalmi beágyazottságuk, az első percek félelmei helyett a megérteni akarás kognitív elemei kerülnek túlsúlyba.

A hallgató a kommunikáció koordinációjának kettős szintjét dekódolja, egyrészt a szituáció különösségét, másrészt azt a hétköznapi, „small talk” kommunikációt, ami eltávolítja ettől a különös, nem hétköznapi helyzettől. A dokumentum hallgatója ebben az esetben csak a hangokból „olvashat”, hiszen a beszédleépéseket, a szekvenciákat megelőző metakommunikáció észlelése nem áll rendelkezésünkre.

„ Az érzelmek és az érzelem teli események verbális megjelenése nincs teljesen összhangban: a beszéd nonverbális jegyeinek megváltozása mindig megelőzi a tematizált, szavakkal kifejezett érzelmi élményt. Bár a folyamat maga egyáltalán nem tudatos, és valószínűleg részben spontán arousa (= az izgalomszint növekedése) folyamatok befolyásolják, azt a célt szolgálja, hogy a beszélő ezáltal jelezze a hallgató

számára, hogy valamilyen érzelm teli élmény elmesélése következik. Másrészt, az érzelmekkel telített esemény elbeszélése után is észlelhetők még a megváltozott vokális és nem nyelvi jegyek. Tehát bár a téma más, a hangban még mindig megvannak az idegesség, lehangoltság, stb. jegyei, ami valószínűleg a levezetést szolgálja az elbeszélő számára. Ez a jelenség is jól mutatja a beszélgető felek egymásra hangolódásának és a kommunikáció koordinációjának bonyolult folyamatát.” (Pléh és Lukács 2014: 958)

A dokumentumban egyszerre van jelen egy párbeszéd, amelyben a Domina a kezdeményező, és a Domina által a hallgatóhoz, hozzánk szóló narratíva, ahogyan számunkra interpretálja a helyzetet, valamint a harmadik szint, a főnarratíva szerkesztője által közvetített tartalom, hiszen szerkesztett dokumentumról van szó.

„M.: A zoknim maradjon? Vagy...

D.: Ja, igen, maradjon Rajtad a zokni. De várj csak, ezt leveszem. Helyezkedj el ott kényelmesen, mindjárt jövök.

M: Milyen irányba?

D.: Feküdj a hátadra. A fejet ide. Nem, a másik irányba. Így. Nagyszerű. Nos...

D.: Tehát mindent tudok. Tudok a feleségéről, a gyerekeiről, a vidéki házról, a felújításról, az autóról, a nehézségekről, az eldugott magas sarkú cipőről. Én ezeket imádom, ezek a kis őőő a rám bízott kis őőő titkok! Igen, én... igen. Gyakran kérem, hogy ossza meg ezeket velem. Tőle is és mástól is. De főleg az övéit várom. Mindig nagyon részletesek, gazdagok és meghatóak.

D.: Tedd fel a lábadat!

D.: Mindig van valami meglepetése...

D.: Van itt valami? Hát ez meg micsoda?

D.: Soha nem tudom előre, mi fog történni. Mint ahogy ő is, én is csak most ismerkedem a dolgokkal. Most szerzek tapasztalatot.

M.: Ezt utálom.

D.: Utálad, hogy szőrös vagy?

M.: Ezt is.

D.: **Oh, mindig túloz. Tényleg illusztris példája a szado-mazo típusnak.**

D.: Sok mindent utálsz, nem? Csak úgy magunk között...

D.: Az extrém emberek tényleg érdekelnek, de... náluk sok a túlzó fantazmagória és nagyon kevés a realitás.

D.: Gyerünk, tedd le a lábad és emeld a fenekedet. Így!

M.: Viszont ezzel nem fog menni... Egyszer... használtam, egy kisebbet, és azzal tudtam aludni. De ezzel, ez túl nagy, nem fogok tudni. Nem hagy majd aludni. Már próbáltam, de...

D.: Miért alszol műpénisszel?

M.: Nem, hanem...

D.: Kelj fel! Emeld meg a fenekedet!

(...)

...,M.: Ahogy mondta: sok mindent utálok. Utálom a péniszemet, utálom, hogy szőrös vagyok...

D.: Várjál, várjál! Nem értek semmit. Hogy mondtad?

M.: Ahogy Ön is mondta, igen, hát...

D.: Ja, igen, „az utálok mindent”... Szóval, mit utálsz?

M.: A péniszemet, a szőröket magamon...

D.: A szőröket, phúúú, a péniszedet... és még?

M.: Az elálló füleimet.

D.: Elálló füleidet???

M.: Igen, igen!

D.: De nincs is elálló füled!

M.: De, de!

D.: Na, ne viccelj, sose tűnt fel.

M.: De nekem... szerintem ezek elállóak.

D.: Tényleg?

M.: Igen.

D.: Meg lehet csináltatni, elárulom. Egyszerű műtét. De nem fogunk...”

A hang modulban felismerjük a „pszichológust”, a „szex terapeutát”, aki a kliens kisebbségi érzéseit kezeli (elálló fül, kis pénisz, stb.) A kliens személyiségével foglalkozik, a szexualitás eltűnik, a Domina „kibeszélése”, vagyis magyarázata a hallgatóhoz a klienst analizáló. „Oh, mindig túloz. Tényleg illusztris példája a szado-mazo típusnak.” A Domina monológiájából, vagyis egymondatos magyarázatából megértjük, hogy ő tudatosan „szerepként” fogja fel a helyzetét, és „kezeli” „irányítja” nemcsak magát a fizikai aktust, hanem dramaturgiailag vezérli az egész szeánszt. Úgy tartja a kezében, mint egy rítust, vagy terápiás helyzetet.

„M.: És még pösze is vagyok. Régebben nagyon zavart, de most már nem.

D.: Nem, de tényleg, vagyis mikor... a pöszeség, az nem nagy baj. Mikor nyugodt vagy, tényleg pöszen beszélsz, de érthető, amit mondasz. Viszont, amikor rád jön az 5 perc, akkor össze-vissza beszélsz...

M.: Ez igaz.

D.: Na, akkor... mintha kínaiul szólnál hozzám!

Fém doboz hangja

D.: Érzem, hogy paranormális szférában lebegnek, és én pedig elkapom őket (most újra az extrém emberekről beszél).

D.: Na, jó, most gyere velem, a fürdőszobába megyünk, megnézem azokat a szőröket közelebbről is. Gyerünk, menj be, tudod, hol van.

D.: Beviszem őket a saját szellemi univerzumomba.

D.: Nem! Nem! Nem! Jobbra!

M.: Már nem is emlékszem.

D.: Jobbra.

Ajtónyitódás hangja

D.: Így ni.

D.: És idáig hozom őket.

D.: Gyere ide, ezt visszateszem. Így ni. Ráadásul itt még melegebb is van, gyere ide! Gyere! Előrébb menj!

D.: Elixíreket készítek. Varázsfőzetet, gyógyírokat kotyvasztok. Nagyon különböző és különleges főzeteket, egyénre szabottakat. Persze ettől nem gyógyulnak meg, csak jobban érzik majd magukat. Nagyon tudatosan fertőzöm meg az alattvalóimat. Tudok nagyon szép kötést készíteni, és nagyon gyengéden tudom azt eltávolítani. Úgy tudom még inkább elfertőzni a sebeket, hogy mindig visszatérjenek hozzám, rendszeresen. És így sikerül függővé tenni őket, játszani velük, nagyon különleges viszonyt kialakítani. Elhagyjuk így a hétköznapi világot. Engem ez érdekel a legjobban. És ezt rendesen ki is aknázom a kiépített rendszeremnek köszönhetően.

Ajtónyitás hangja, léptek a padlón... Fémes hang.

D.: Menj az emelőszerkezet közelébe!

Fémlánc hangja. Elektronikus zene.

A főnarratíva szerkesztője, vagyis a rádiódokumentum szerkesztője zenei effektekkel választja el a szekvenciákat, a hangmodulokat, amelyek a befogadó az érzelmeire hatnak. A hangok köré külön történeteket is építhetünk, nemcsak illusztrálnak, hanem affektív inspirációk, ahogyan Ranschburg Jenő írja, amikor fiatalkori pályakezdéséről beszél: „Egymással semmiféle összefüggésben nem lévő zajokat kevertem össze, és ezeket lejátszottam gyerekeknek a vakok intézetében, és azt kértem tőlük, hogy mondjanak egy történetet arról, amit hallottak. Fantasztikusan érdekes volt, hogy ilyen zajok köré hogyan építették föl a történeteket”. (Révai 2013: 43)

D.: Ül le a sarkadra. Így ni. Add ide a kezedet! A másikat!

Női erőlködés hangja.

D.: Tartsd magad! De ne így! Így! Így ni... Igen... Ez megy hátra!

Fémlánc hangja.

D.: Húzd szét! Azon gondolkodom, meddig fogod bírni... ezúttal. Koncentrálj!

Fémlánc hangja.

D.: És kész is! Lényegében fel vagy akasztva...

Fémlánc hangja.

D.: Egy kicsit felvagdoslak... Így ni! Így!

Lihegés.”...

A hangdokumentumban egy rítus fültanúi vagyunk. Ebben – ismét Foucaultot idézve – a szertartás határozza meg azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell (és akiknek a dialógusban, meghallgatásban, előadásban egy bizonyos pozíciót kell elfoglalniuk, és bizonyos típusú kijelentéseket kell megfogalmazniuk). A szertartás meghatározza a gesztusokat, a viselkedést, a körülményeket és a diskurzust kísérő jelek egész csoportját, „végül meghatározza a szavak feltételezett vagy előírt hatékonyságát, a hallgatóságra gyakorolt hatásukat, kényszerítő értékük határait.” (Foucault 1998: 61)

A következőkben Domina néhány nekünk, hallgatóknak szóló magyarázatából idézek:

D.: Ha azt látom, hogy valaki azért jön, mert szenved, akkor azt mondom az illetőnek: „azt hiszem, hogy nem én vagyok a Te embered”. A megkeresések körülbelül 90%-át visszautasítom. Vannak olyanok, akik az első lépést sem akarják megtenni ahhoz, hogy szabadon kiélhessék a hajlamukat. Az ő társaságukban soha nem történik semmi. Aztán vannak azok, akik tényleg, huh, tényleg nagyon perverzek. Ők belemennének a dolgokba, csak éppen nem abba az irányba mennek, mint amelyet előre vetítettek. Mindenesetre jól látszik, hogy a szándék megvan, csak a megvalósítás kivitelezhetetlen. És aztán vannak azok, akik eléggé talajvesztettnek tűnnek, és teljesen irreális dolgokat keresnek. Sokan ilyenek miatt keresnek meg. Persze velük sem tudok mit kezdeni, ez semmi jóra nem vezetne... Amit megélek, azok valós érzelmek, nem játszom szerepet. És attól a pillanattól fogva, mikor az alanyom megérkezik ide, ténylegesen bebocsájtást nyer a világomba. Ahhoz ragaszkodom, hogy ez így legyen, hozzám jön, az én vendégem. Ezt így kell felfogni. Tudom, hogy főként az SZM (szado-mazo SzJ.) világban úgy mondják: „játszunk”. Ezt a szót használjuk. Mikor azt mondjuk „játszunk”, tudjuk, hogy miről beszélünk. Én is mondhatom azt, hogy „játszunk”...

D: Több értelmiségi, művész és üzletember jár nálam. Van olyanom is, aki iderepül hozzám, hogy láthasson, vagy bejön, ha Párizsban jár. De, személyes kifejezéssel, olyan emberekkel foglalkozunk, akik teljesen mások. Ez a személy egy alacsonyabb, egyszerűbb környezetből származik. Mindig el vagyok ragadtatva tőle, amikor meglátogat, ami elég rendszeres. Nincsen szabályrendszerünk, de általában havonta. Ő egy olyan fajta hapsi, aki tetszik nekem... Igen, mondhatjuk, hogy ez egy kapcsolat. Nagyon kedvelem.”

Lánccsörgés

D: Ha látom, hogy ha valaki azért jön, mert van valami baja, akkor mondom neki „Nézd, azt hiszem, nem én vagyok a megfelelő személy”. Általában 90%-át visszautasítom azoknak, akik kapcsolatba lépnek velem. Először is vannak azok, akik nem akarnak kiugrani a saját természetes hajlandóságukból, így ezekkel sohasem történik semmi. Aztán vannak azok, akik túl perverzek, például. Szeretnék megtenni a következő lépést, de talán nem abban a formában, amit jeleznek. Megérzed ezt a szándékot, de ezek nem teljesen keresztülvihetők. És aztán vannak azok, akik legalábbis egy kicsit bizonytalannak tűnnek, és valami teljesen valószerűtlent keresnek. Néhányan nagyon őszintén szeretnének találkozót biztosítani maguknak. De ez nem működik velem. Semmi nem fog kijönni belőle...”

A rádiódokumentum utolsó jelenetében a Domina (úrnő) érdeklődik a kliens anyukájának hogylétéről, szóba kerülnek a családi ügyek, „mintha a régi, ismerős fogorvosunktól vagy fodrászunktól búcsúznánk egy kedves „small talk-kal”. A Domina így búcsúzik kliensétől:

„Oké, Marc, vigyázz magadra.”

A dokumentum nemcsak és nem elsősorban arra a jelenségre reflektál, amelyet Vajda Zsuzsanna így ír le: „ (...) a tömegkommunikáció meghatározott hatásai meggyőzően azonosíthatóak annak vizsgálata alapján, hogyan változtatták meg az egyének viszonyát materiális énjükkel, a saját testükkel... cáfolhatatlan élettani és antropológiai adatok bizonyítják, hogy a modernizáció embere többet tudott a saját testének működéséről, mint elődei és utódai és jobb viszonyban is volt vele.” (Vajda 2014: 253)

Ez a „tabudöntögetés”, amelyet az SM banda című dokumentum közvetít, eljuttatja az üzenet befogadóját a felismerésig, hányféle eszképzizmus létezik a 21. századi magányból, milyen önértékelési problémák vezetnek el egy embert ehhez az igényhez, milyen komplex helyzet, amikor az üzleti vállalkozás egyik résztvevője szolgáltatásként olyasmit nyújt, amit más módon, de megtalálunk másfajta terápiaikban is. A hallgatónak csökkennek az előítéletei az ilyen típusú találkozók résztvevői iránt, ugyanakkor megjelennek a kérdések. Miért ilyen kiszolgáltatottak a résztvevők, milyen koragyerekkori vagy későbbi családi szerepek, társadalmi okok húzódnak meg a jelen ilyesféle igénye mögött? A program az ítélkező attitűdöt gyengíti, a kérdező attitűdöt erősíti. A média leegyszerűsítő „jók és gonoszak”üzenete helyett, a komplex emberi sorsok és cselekvések megértésének terepe ez a dokumentum. Készítői azonban nem a sokak által hallgatott, hanem egy különlegesebb médiatartalmat nyújtó helyen, az ARTE internet rádióon közvetítették ezt a tartalmat, miután a helyzet intimitása még a jogilag védett szituációban sem garantálja, hogy nem bánt ízlést. A műsorközlők figyelmeztetése is ott áll, illetve elhangzik a program elején, „Kizárólag a témára előre felkészítetteknek ajánljuk.”

Hol van már a 21. századi média tartalom fogyasztója a goffmanni „vadászterület”, vagy E.T. Hall-i „bizalmas távolság”, „személyes tér” elméletektől? A médiatartalmak a hard pornó világát több száz csatornán ömlesztik az ezt igénylők számára. Ebben a

dokumentumban azonban azokat az érdeklődőket szólítják meg, azokat a hallgatókat, akik kíváncsiak a világra, embertársaik és a közöttük levő bonyolult kapcsolatok megértése érdekében. A főnarratíva szervezője, - az üzenetet dekódolva- ezzel a szándékkal teszi nyilvánossá legrejtettebb titkainkat.

Ebben a dokumentumban egy „tiltott” diskurzus válik a nyilvánosság számára hozzáférhetővé, a szerepek, a rítust vezető Domina és a főnarratívát szervező (vagyis a programot szkeosztó) Jeanne Robet segítségével a banalitás szintjére kerül a történet. Az ezután zajló vitában senki nem kérdőjelezte meg a téma jogosultságát, az üzenetet a 21. századi ember magányát és életformájának választható sokféleségét bemutató üzenetként dekódolták, amely alkalmas arra, hogy mindezekről a kérdésekről gondolkodjunk.

Egy másik „fekete kocka”: a politika

A másik pontja a rádió dokumentumok nyilvánosság struktúrájában az a tematika, amely a leplezetlen társadalmi térben zajló konfliktusokra reflektál.

Ilyen eset volt Németországban az az eset, amelyet Julia Smilga „A bíró és az áldozatok, keserves harc a gettó nyugdíjért” című dokumentumban dolgozott fel (koprodukció BR/WDR 2012, fordította Michael Hutterer).

A dokumentumban a főnarratíva szervezője, a szerkesztő, Julia Smilga bemutatja a bírót motiváló indítékot, a történet elkezdődik.

„Az első esetem, amely emberileg mélyen megérintett tulajdonképpen olyan volt, mint a szegény özvegyasszonyról szóló bibliai példázat. Egy orosz özvegyasszony volt, aki minden nap, tényleg minden nap nagyon kedves kunyeráló levelet írt – épp úgy, mint az özvegy a bibliai történetben, aki végül eléri, hogy az istentelen bírója megsajnálja. Így szól a bibliai történet. Szegény özvegy volt, aki későn költözött ki Izraelbe és nagyon kevés nyugdíjat kapott és mindig férjéről írt, aki ebben a gettóban élt, valamint magáról is írt, aki ebben a gettóban éhezett. Tulajdonképpen csak azt kérte, hogy Németország most tegyen valamit érte.“

NARRÁTOR

A bizonytalanság, félelem és düh érzése mindig ott van a háttérben, amikor Kurt Einhorn a német nyugdíjbiztosító leveléből idéz. A 79-éves Kurt Einhorn Düsseldorfban él. 2007-ben arra az időre kérte a nyugdíjat, amikor a gettóban dolgozott. Ezért Einhorn úrnak kérdőívet kellett kitöltenie, egy nyolc oldalas kérdőívet.

Einhorn (felolvassa a kérelmet)

„... utca, házszám, irányítószám...”

Igen... „A zsidósághoz tartozik?” „Látják mennyire őrülség ez? A gettó nyugdíjuk azoknak az embereknek van, akiket elvittek a gettóba. Nem keresztényeket vagy nem zsidókat vittek a gettóba. Minek ez a kérdés?”

....

„NARRÁTOR

Amikor a német és román csapatok 1941. július 5-én bevonultak a bukovinai, akkor szovjet Czernowitz városába az Einhorn család 24 órán belül lakása elhagyására kényszerült. A Mogilov-Podolskijai gettóba deportálták őket. Ez egy transznisztriai kisváros. Transznisztria Románia és Ukrajna között található régió. A Mogilov-Podolskijai gettóban 30.000 zsidót zsúfoltak össze. Közülük csak ötezren éltek túl. A december 1941-ben tomboló tifusz-járványnak naponta több száz ember esett áldozatul. Így Kurt Einhorn szülei is. A fiú annakidején kilenc éves volt.”

...

Einhorn

„Egészen addig az időpontig nem tudtam, hogy mi az, hogy halott.

És amikor ezzel szembesültem, borzasztóan szorongtam. Tehát ez már... az a fajta valóság volt, amely oly nehezen volt felfogható, az én koromban pedig elviselhetetlen volt.

És gondolom, már ekkor elkezdődött egy fajta elfojtási folyamat. Semmit sem akartam erről hallani. És mindeddig senkivel sem beszéltem erről.

- Én lennék az első?

- Igen, senkivel nem beszéltem erről. Nem is kérdezett senki. A rokonok sem kérdeztek. Nem, senki sem akart ezzel... egyetlen egy ember sem...”

Hangbejátszás

„NARRÁTOR

Kurt Einhorn az 1960-as években kárpótlást/kártérítést kapott azért, hogy megfosztották a szabadságától és egészségi károsodást szenvedett. A gettóban végzett munkáért annak idején Kurt Einhorn nem kaphatott nyugdíjat – ugyanúgy ahogy az összes többi túlélő sem.

NARRÁTOR

A helyzet 1997-ben változott. Annak idején egy volt varrónő a német Bundessozialgericht-től kiharcolt magának egy német nyugdíjat a lodzi gettóban töltött évekért/után. A (Bundessozialgericht) Szövetségi Szociális Bíróság a következőket állapította meg: A gettóban végzett munka megfelelt egy nyugdíjbiztosítási kötelezettséggel járó tevékenység kritériumainak. Öt évvel később, 2002-ben a német Bundestag (parlament) egyhangulag elfogadta az ún. „gettó nyugdíj törvényt“. Olyan emberek, mint Kurt Einhorn elkezdtek reménykedni. Majdnem 70 ezer, Németországban, de az Egyesült Államokban és Izraelben is élő egykori gettólakos nyújtott be nyugdíjkérelmet. Az esetek 93 százalékában a német nyugdíjbiztosítók visszautasították a kérvényeket.”

...

Einhorn felolvas

„Tisztelt Renesse Úr, nagy érdeklődéssel olvastam informatív cikkét. Jómagam is kérvényező vagyok. Ezért saját tapasztalatból is mondhatom, hogy az illetékes hatóság úgy viselkedett, mint egy elefánt a porcelánboltban. Milyen választ várnak arra a kérdésre, hogy ki közvetítette nekem a munkát? Mint köztudott, a gettóban nem volt munkaközvetítő ügynökség. Ezen kívül iskolai bizonyítványokat is kérnek... úgy tűnik elfelejtették, hogy a kérvényezők nagyon idős emberek. A bürokratikus ügyintézés ellentmond az emberi méltóságnak...”

Einhorn

„Igen, tehát ez az a levél, amit írtam. Dühös voltam, zsigeri dühből... És ami Renesse úr könyvét illeti, tehát az a bizonyos cikk, megmutatta nekem, a helyes utat: Most muszáj írnod ennek az embernek. Nem tudtam, kihez forduljak...”

NARRÁTOR (női hang)

Teljesen véletlenül Kurt Einhorn egyik nap rábukkant Jan Robert von Renesse egyik cikkére, amelynek az volt a címe, hogy „Wiedergutmachung fünf vor zwölf“, azaz „Jóvátétel az utolsó percben“ (szó szerint: „Jóvátétel öt perccel tizenkettő előtt“). Ebben a cikkben a bíró a szinte leküzdhetetlen akadályokról ír, amelyeket a gettó nyugdíjtörvény a túlélők számára jelent. Ezek szerint a német nyugdíjbiztosító felé azt kellett volna bizonyítaniuk, hogy annak idején önszántukból/szabad akaratukból döntöttek a gettóban végzett munka mellett, és ezért ki is fizették őket. Erre azért volt szükség, mert Németországban kizárólag szabad akaratból választott és megfizetett munka után jár nyugdíj.

Kurt Einhorn nyugdíjkérvényét szintén visszautasították, mégpedig azzal az indoklással, hogy a gettóban töltött teljes idő alatt tifuszban szenvedett és ezért nem tudott dolgozni. Bizonyítékként a nyugdíjbiztosító Einhorn úr régi kárpótlási pere alatt készült aktájára hivatkozott.

Einhorn

„Kárpótlást lehetett kérvényezni egészségi problémák miatt, és találtam is egy orvost, aki annak idején kezelte. Igazolást adott. Tudta, hogy beteg voltam és így tovább. Tehát azzal keresztbe tenni nekem, hogy két és fél éven át beteg voltam, nem éppen a jóindulat jele. Tehát ott elkérték ezt az aktát és most azt mesélték nekem, hogy tifuszom volt. Természetesen, beteg voltam, de nem két éven keresztül!“ ...

NARRÁTOR (női hang)

A szüleivel ellentétben az akkor kilenc éves Kurt Einhorn túlélte az 1941-es téli járványt. Teljesen önmagára hagyva elkezdett munkát keresni a gettóban, hogy szerezhessen magának valami ehetőt. A nagyobb fiúknak segített elhurcolni a halottakat...

NARRÁTOR (női hang)

Ez után a munka után Kurt Einhornnak elméletileg járna gettó nyugdíj, igényt tarthatna nyugdíjra. Viszont, a nyugdíjbiztosító kérdőívében számtalan adatot kérnek, több mint 60 évvel a történetek után...

Renesse

„Eleinte én is kérdőívekkel dolgoztam és nekem is meg kellett tanulnom, hogy a kérdőívek ezekben az esetekben nem megfelelő eszközök. Mivel az érintettek azt mondták nekem, hogy egész egyszerűen nem birkóznak meg velük. Ennek a bürokratikus bánásmódnak köszönhetően... egy pár centi egyenlő a pokolban töltött évekkal. Ez számukra megalázó. Nem is jön létre a kommunikáció. Senki sem hallgatja meg őket. Azt várják el tőlük, hogy (minden segítség nélkül) egyedül üljenek le és német nyelven töltsék ezt ki. Nem tudják, hogy egyáltalán mit jelentenek ezek a kérdések – és tulajdonképpen aztán kiderült: az egyetlen járható út a beszélgetés.“

NARRÁTOR (női hang)

Jan Robert von Renesse úr bíró a Landessozialgericht Nordrhein-Westfalennél (szociális ügyekkel foglalkozó bíróság észak-rajna-vesztfáliában). Hivatala másod fokon foglalkozik az izraeli gettó-túlélők kérvényeivel.

BESZÉLŐ

Másodfokon ez esetben azt jelenti, hogy mielőtt a nyugdíj kérvények Renesse bíró úr asztalára kerülnek, már visszautasította őket a nyugdíjbiztosító, valamint elsőfokon egy német szociális bíróság.

NARRÁTOR

2006-ban első alkalommal kerültek az akkor 39-éves Renesse bíró úr kezébe izraeli nyugdíj kérvények. Tehát tisztáznia kellett, hogy a gettóban végzett tevékenység önkéntes vagy kényszermunkának minősül-e.

NARRÁTOR

Az izraeli ügyekért felelős, düsseldorfi nyugdíjbiztosító (Rentenversicherung Rheinland) a következő álláspontot képviselte: 50 évvel ezelőtt a holokauszt túlélői azt mondták, elhurcolták őket a gettóba, ahol kényszermunkát végeztek. Ezzel szemben ma azt állítják, önszántukból dolgoztak a gettóban. Cserébe pénzt és élelmiszereket kaptak. Az észak-rajna-vesztfáliai, nyugdíjakért felelős ügyintézők ezen kijelentéseket ellentmondásosnak minősítették és kb. 30.000 izraeli kérvény közül 29.000 visszautasítottak.”

Ebben a dokumentumban a narratíva főszervezője mesélőt iktat be, aki narrátorként kapcsolja össze a történet szereplőinek narratívumait. (az, hogy ez női vagy férfihang, valójában csak a figyelem fenntartását szolgálja) Elsősorban Renesse bíró, majd egy ügyvéd, valamint az ügy érintettjei szólnak meg.

„NARRÁTOR

És így, Renesse bíró úr olyasvalamit tesz, amit a bírói tevékenysége keretében természetesnek tart. Úgy dönt, személyesen is meghallgatja az érintetteket. Mivel a kérvényezőik igen idősek, a bírói tárgyalásokat egész egyszerűen Izraelben folytatja. A cél, az esélyegyenlőség biztosítása a német bíróságok előtt:

Renesse

„Hiszen nem lehet az érintett embereknek felróni, hogy el kellett hagyniuk a hazájukat. Amennyiben Németország nem támadta volna meg hazájukat, még ma is békében élnének Lengyelországban vagy a Cseh Köztársaságban, ill. ott, ahol születtek. És nagy a felhajtás, hát igen... Másrészt azt is látni kell, hogy minden hagyományos nyugdíj ügy elbírálása is igen nagy felhajtást jelent részünkről. Hiszen mi vagyunk a gyengék egyetlen védelmezői. Az itteni, rajnavidéki nyugdíjbiztosító hatalmas hatóság 4000 alkalmazottal. És hogy egy

ilyen kis nyugdíjasnak egyáltalán esélyei legyenek egy ilyen hatalmas hivatallal szemben, ez csak úgy lehetséges, ha a bírák mindent megtesznek, hogy újra megvizsgálják a tényállást – és mi ezt meg is tesszük.“

...

Joel Levi

„Az izraeli hatóságok először is gyanakodtak. Hogyan tudna működni német bíróság izraeli fenhatóság alatt álló területen? Német bíróval...?!“

NARRÁTOR (női hang)

Joel Levi 1964 óta ügyvéd Izraelben. Renesse bíró úr valamennyi kihallgatásán részt vett:

Joel Levi

„És megértettem: Nyilvánvalóan x-éven keresztül elfojtották azt a kívánságukat, hogy bárkinek is elmondják, mi történt velük. És nem akarták, nem merték. Ez ugyanúgy igaz az elkövetőkre, mint az áldozatokra. Felejteni akartak, továbblépni. Katonának akartak menni, egyetemen tanulni, összeházasodni, családot alapítani miközben ezek a gondolatok zavaróak. És most ebben a magas korban jön valaki, aki meg szeretné őket hallgatni!“

Eredeti hangfelvétel

Renesse bírósági tárgyalásokat folytat Izraelben

BESZÉLŐ

Renesse bíró úr nyolcszor utazott Izraelbe. 120 holokauszt túlélő számolt be neki a gettó hétköznapijairól. Most azonban a bíró feladata a beszélgetésekből leszűrni a gettóban uralkodó valódi munkaviszonyokra való utalásokat...

Három éven keresztül dolgozott Renesse úr a gettó nyugdíjjal kapcsolatos eseteken. A náci rezsím számos áldozatának segített jogaik érvényesítésében. Izraelben nagyon tisztelik a lelkes bírót. Shimon Perez államfő fogadja.

NARRÁTOR (női hang)

Renesse úr első német bíróként tart beszédet az izraeli Knessetben. Saját szervezetén belül viszont vannak vele szemben fenntartások. Már rég óta

kénytelen olyan akadályokat leküzdeni, amelyeket kollegái hoztak létre. Amióta foglalkozik a gettóesetekkel, szokatlan munkamódszerei ellenállásba ütköznek. Ez első sorban az Izraelben végzett személyes meghallgatásokra igaz.

..

Renesse:

„A kollegák ezt a munkát részben ellenezték és ezt írásban, az aktákban is dokumentálták, ami nagyon szokatlan. Az érintett személyeknek azt mondták, nem helyeslik, eltanácsolták őket stb.

Talán egy bizonyos ponton ez a tendencia még egyszer felerősödött, mégpedig akkor, amikor úgy döntöttem, elküldöm a szakembereket az archívumokba. Úgy gondolták, ez már nagy túlzás. Azon gondolkoztak, hogy ez nem az adófizetők pénzének a pazarlása-e. És milyen történészek kapják ezt a pénzt? Nem fűződnek ehhez valamilyen személyes összeköttetések, érdekek, stb...“

Ezután elkezdődik Renesse bíró szakmai ellehetetlenítésének története.

...,NARRÁTOR (női hang)

Egy ember, aki nagymértékben beavatkozik Renesse úr munkájába Ulrich Freudenberg, a Landessozialgericht Nordrhein-Westfalen szenátusának elnöke.

BESZÉLŐ

2008 augusztusában például Freudenberg közvetlenül beavatkozik Renesse úr egyik eljárásába. Ilyesmi bírói berkekben/bírák között kifejezetten ritkán fordul elő. A feljegyzésében Freudenberg Renesse urat azért támadja, mert tanácsot kér történészeiktől. Annak ellenére, hogy a konkrét eset teljesen világos.

2012. február 27-én a „Renesse ügyben“ a bírói testület összetétele a hammi Oberlandesgerichtnél megváltozik. Az egyik illetékes bíró Ulrich Freudenberg lesz, azaz éppen az a kolléga, aki komolyan beavatkozott Renesse munkájába és akit Renesse részben vádol.

NARRÁTOR (NŐI HANG)

Renesse bíró Freudenberg megbízása következtében elfogultság miatt panaszt tesz. Még nem tudni, milyen döntés születik majd ebben a kérdésben erről, de Jean Robert von Renesse nem adja fel a harcot. Elmondása szerint, szükség esetén elmegy a strassburgi emberi jogi bíróságig:

Renesse

„Amennyiben mások ebből a példából azt a következtetést vonnák le, hogy mindenki, aki tesz valamit egy nem komoly támogatottságot élvező ügy érdekében, a végén megfizet érte, ez azt jelentené, hogy az igazságszolgáltatás végül nem lenne képes ellátni az eredeti feladatát. Pedig az igazságszolgáltatás az utolsó lehetőség és épp a gyengék utolsó fellegvára, akik máskülönben nem rendelkeznek erős támogatóval. És amennyiben az a vélemény uralkodna, hogy lehetőleg ne segítsünk a gyengéknek, ne segítsünk a nemkívánatos személyeken, azokon, akiket bármilyen oknál fogva nem tart jónak a társadalom – mint ahogyan azt az özvegyet sem, akit eleinte említettem – akkor ez rossz fényt vetne az igazságszolgáltatásra. Ezért fontos és jó, hogy figyeljük ezeket a folyamatokat.“

„NARRÁTOR (NŐI HANG)

Időközben még sok túlélő várja nyugdíját. Arról, hogy közülük ezalatt hányan hunytak el, csak becslések vannak. Az eredetileg 70 ezer kérvényből máig csak kb. 25 ezret hagytak jóvá. A transznisztriában élő özvegyét is. Ez volt Renesse első ilyen jellegű esete. És Kurt Einhorn is csak a közelmúltban kapta meg a gettóban végzett munka utáni nyugdíj határozatát. „

A dokumentumműsorban végig dokumentumok, iratanyag idézetek, tárgyalási hangfelvételek, jegyzőkönyvek részletei hangoznak el, száraz tények. A hanganyagban végig a kognitív, megismerési képességeinkre apellál a főnarratíva szervezője, szinte érzelemmentesen mutatja be a jogi abszurditással harcoló, a lelkiismeretére és bírói szerepfelfogására alapozva küzdő Renesse saját kálváriáját. A csak a dokumentumokra épített narratíva különösen erősen mutatja be a kaffkai helyzetet és a bürokrácia válaszát erre a helyzetre.

Mit üzen a főnarratíva? Az emberi méltóság tiszteletét, a szakmai ethosz alapján kitartó bírói küzdelme (sok más mellett) a konformitás értékét üzeni, vagyis, tartózkodás az olyan viselkedéstől, mely mások számára sértő vagy ártalmas lehet, illetve megsértheti a társadalmi normákat és elvárásokat. Mi más történt ugyanis, mint a társadalmi normák többszörös sérelme, a mások számára sértő viselkedés gyakorlata. Ennek a folyamatnak száraz bemutatása a felháborodás felkeltésével teszi le a garast a konformitás értéke mellett. A részleteiben idézett két rádió dokumentum érték közvetítését demonstráltam az előzőekben. Lányi András tanulmányából idézek: „Ha a politikai közösségnek vannak érdekei (például fennmaradása, jóléte, biztonsága, tudásának gyarapítása vagy bármi egyéb), úgy abban is érdekelt, hogy a közösség körében olyan eszmék és viselkedési minták terjedjenek, amelyek alkalmasak a problémák megoldására, és ne alkalmatlanok. (...) A műsorszerkesztő ne legyen semleges igazság és hazugság, unalom és érdekesség, szépség és csúfság kérdésében (sohasem az, de ne is kelljen színlelnie) ahogyan az igazságos bírói ítélet és maga a törvény sem az elkövető és az áldozat között tanúsít semlegességet, hanem a bíróság

előtt felvonultatott tényekkel szemben őrzi meg elfogulatlan tárgyilagosságát, minthogy elkötelezett az igazság mellett, továbbá a bűnös és az elismerésre méltó állampolgári magatartás egy bizonyos koncepciója mellett.” (Lányi 2014: 281)

A tömegmédiá, ahogyan Niklas Luhmann írja, egyfajta „önmegfigyelést végez”. Ezzel a fajta önmegfigyeléssel a társadalom állandóan megújulásra serkenti magát. „Problémákat teremt, amelyek „megoldást” követelnek, ezek újabb „megoldást” igénylő „problémákat” generálnak... Ezt az egyoldalúságot még maguk a tömegmédiák ellensúlyozhatják, mégpedig az erkölcsi értékek előtérbe állításával.” (Luhmann 2008: 89) Mintegy „morális intelligenciát” nyújtva.

Elemzésem arra irányult, hogy bemutassam, hogyan teszi ezt meg ez a két rádió dokumentum.

Irodalom

Foucault, Michel (1998): Fantasztikus könyvtár. Pallas stúdió-Attraktor Kft.

Goffman, Erving (1981): A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat.

Lányi András (2014): „Uramisten, mire megyünk ketten!” In Se veled, se nélküled?

Tanulmányok a médiáról, szerző: András Lányi és Miklós László. Budapest: Complex.

Luhmann, Niklas (2008): A tömegmédiá valósága. Budapest: Gondolat-AKTI.

Pléh Csaba, és Ágnes Lukács (2014): Pszicholingvisztika/2. Akadémiai Kiadó.

Révai Gábor (2013): Beszélgetések nemcsak gyerekekről. Saxum.

Vajda Zsuzsa (2014): „Egyéni identitás a hálóvilágban.” In: Se veled, se nélküled?

Tanulmányok a médiáról, szerző: András Lányi és Miklós László. Budapest: Complex.

A. GERGELY ANDRÁS

Értelmezési terek, történeti metszetek

Társadalomtudomány, tudománytörténet, vagy éppenséggel a lét otthonos és idegen mutatkozásai adnak alkalmat az alábbi könyvek szemléjére. Nem éppen kritikájára, csupán érintőleges ismertetésére, afféle „szimatmintára”, melyet jó esetben úgyszólván az aprólékos megolvasás, elmerengés, latolgatás, összevetés követ, meg analógiák keresése, értelmezési metszetek megformálása, egyénítése is. Könyvszemle tehát, inkább ajánló, semmint érdemi mélységben analízáló a megközelítés, de ez sem lehet oka annak, hogy ne súlyán mérjük, benne rejlő kincsei révén találjuk értékeit. Metszetek, narratívák, terek beszédmódja, közlések és üzenetek lajstroma, eltérő súlypontok, melyeknek közös nevezője az üzenetek harmóniája, az interaktív befogadás... Idő és tér, leírás és valóság, elbeszélés és megértés a keret, s a tudnivalók zsarnoksága a tartalom. Tudomásul venni, belátni, eszmélni..., ez talán még esélyünk a létben és mentális örökségben. Ameddig.

Vissza az időt, mielőtt a pusztulás

A múltó idő, sőt gyorsuló idő és az egyes korok lassú tempója közötti distinkciókat, továbbá mellékhatásként a „lassú idő” eltűnési folyamatát teszi átélhető közelségűvé kötetnyi elemzésében Thomas Hylland Eriksen *A pillanat zsarnoksága* című munkájában. Gyors és lassú idő az információs társadalomban – ez az alcíme az Oslói Egyetem szociálintropológia-professzorától megjelent kötetnek,¹ melyben a technológiai idő menedzser-kalkulátoroktól és hálózati naptártól jövő fegyelmű figyelmeztetése még nem hatja át talán minden kultúra egészét. De ahol már nem jut idő a beszélgetésre, a gondolkodásra, olvasásra, természetélvezetre vagy az időkímélő technológiák használatának (időbecsülő értékrenddel) korlátozására, ott már a fejlődés visszafejlődési paraméterei válnak szerinte meghatározóvá. A „pillanat diktatúrája”, utóbb azután zsarnoksága alá eső emberi létfeltételek átgondolt és (szinte kézzel) leírt jegyzetei az Eriksen kötet-író gesztusában is benne vannak, de azonnal (s antropológus módjára folytonos önkontroll alatt egyúttal kritikailag is értéknormává avatja) a zaklatott információáramlás korszakában minden intenzitás-szünetet kiiktató hatékonysági relációba vezeti át: ha a pillanat fogságában egy túlnépesedett, túlhajszolt, hisztérikus és szédítő önnön tempójától velejéig megbetegedett társadalmi élményünkre vetünk egy futó pillantást, érzékelhetjük, hogy mindenfajta „előtt” és

¹ Thomas Hylland Eriksen: *A pillanat zsarnoksága*. L'Harmattan, Budapest, 2009., 237 oldal.

„után”, „itt” és „ott” úgy szűnik meg, hogy azzal maga az „itt és most” kerül veszélybe. „Szédítők ennek az extrém üzőttségnek a következményei, a pillanat zsarnoksága veszélyezteti mind a múltat, mind pedig a jövőt. A számítógépek, az internet, a tévés műholdak, a több csatornás tévék, szöveges üzenetek, e-mailek, az elektromos vásárlás korszakáról beszélünk. Amikor az ember a feladó oldaláról nézi a dolgot, a másik oldal figyelméből jut a legkevesebb. Amikor a címzett oldalát vesszük, akkor a legszűkebb forrás a lassú, összefüggő idő. Íme, előbukkant a konfliktus!” (13. old.)

Nem pusztán a számítógépekről, s nemcsak az információs társadalomról szól Eriksen könyve, hanem a kultúra változási ütemének megnövekedett fordulatszámával együtt járó elviselhetetlenségekről, a „cellulózalapú termék” könyv lineáris hasznavehetőségéről, olvasási tempóról és kivárásról, építkező értelemkeresésről és talányos megoldásképletekről, exponenciális görbe helyetti időértékelésről – arról, hogy a növekedés tempója közben az időtényező nullához közelítő lendületével legfőképpen az időt veszítjük el, a túlradás terhe és az egekig túlpakolt felhalmozási keretek ránk dőlnek. A kötetvégi optimizmus nem kincstári, s nem a korbteg elmélenc kényszeres kreálmánya, hanem a politikai megfontolásoktól tartózkodni decens újfajta szabályrendszer, új kód óhaja, amely a kultúra irányítását visszaveszi az emberalkotta gépektől, hogy átállítsa mindezt (önmagát is!) az idő kerekével való ésszerűbb tekerődésre, a „megfelelő típusú időt” visszahozni kívánó alapmagatartásra. „Keríteni néhány lassú órát, hogy akár ezt a könyvet elolvassuk. Másképp nem megy” (18. old.). Tényleg nem, s nemcsak a kötet magvas és feszélyező mondandója miatt, hanem mert a lassú órák a lét velejárói, komponensei, s főszámolásukkal részint magát a létet is elemésztjük.

Persze a könyv, az óra és a pénz ideje nemcsak időfüggő. Maga az időképzet, az idő „valamire” valóságának, önértékén túli „hasznosításának” mikéntje is szocializáció, mintázat, fogyasztási és kreatív ciklusok, kapcsolatközi kölcsönhatások függvénye. Ahogyan a kor, vagyis a fiatalság dinamikája és az öregkor vegetációja, tavasz és ősz, tél és nyár egymást váltó átmenetei, ugyanúgy az információ (mint vitális alapszükségletté és függéstartománnyá válás) eszköztára is társadalmi tempók következménye vagy eredménye. S hogy pusztá (elviselendő, megszenvedett, kínos vagy pusztító) következmény-e, avagy a fölhalmozódó többletek (tudások, érzetek, emlékek, értékek, reflexiók, élmények, rutinok, stb.) pusztán eredményei-e a sodrásnak, legtöbbször a fölérendelt értékrend, normák, elvárások magunk-kreálta univerzumához tartozást hitelesíti. Akkor is, ha a bevált egyúttal rutinszerű, ha az alkalmazkodás csak eszköz, nem pedig végcél. Akkor is, ha a védtelenség éppoly kiszolgáltatottá tesz, mint a vihar az őseinket, a medve a hegyi pásztort vagy az „ILOVEYOU” vírusprogram a gyakorlott lúzert, aki a „Tőlem Neked” gesztusára éhes világnépesség egyedeként (no meg a kalandra éhes cégek és magánemberek 60-80%-át kitevő „jóljárni akarókat”) néhány óra alatt kegyesen megfosztotta fájljaitól, címjegyzékétől, miközben ebből tovatervedt az összes többi címre. Nem idő ez, néhány óra csupán, maximum két és fél nap, míg egész Amerika és Európa becumizta a kínálatot, mely tarolva hatott, mint egy futótűz-pestis, melynek egykoron pontosan három évre volt szüksége arra, hogy Szicíliától Rigáig elterjedjen. Az idő tehát

nemcsak térbeli terjedés, perszonális reflexió, gyorsaság és sürgetettség kérdése, hanem kiváráse, beérésé, „valósídejű” léten túli kiterjedése is. Az instant gyorsaság ára lehet kisebb és nagyobb is, de a „kivonatos” lét egy zenei mű esetében katasztrófa, egy ebéd esetében sem kegyelmi állapot, a mentális bizonytalanság szempontjából viszont korszakos betegség, korunk lépfeneje és pestise. Másképp szólva és Milan Kunderát idézve: „a gyorsaság foka egyenesen arányos a felejtés intenzitásával” (Lassúság. Európa Kiadó, 2005). A „ríl-tájm” mint élmény ezzel úgy áll szemben, mint Eriksen az olvasójával, aki nem akarná rászanni az időt, hogy kiderülhessen, hogyan látják azt a gondolkodók és latolgotók, akiknek épp a (be)látás révén több jutott belőle, mint Praktikus Lajoskának, aki csupán pusztítója lehet...

A hipermodernizmus időtörténeti metszetei komolyabb figyelmeztetést teljesítenek be önmaguk is: a múlt „eltörlésének”, fontossága és meghatározó volta pillanatra hangolt időszerűség-függvénykénti kezelése mindazon társadalmakat áthatja, ahol ezekre fogékonyság, emelkedési gög, kivagyisági hajlandóság volt. Szemben olyan világokkal, amelyeket ez nemcsak nem hat át, de félik is, kerülnek is – emiatt persze kiszolgáltatottabbak is. Eriksen „jóslata” nem a mcluhani Gutenberg-galaxis-vég, hanem a tempóvesztéssel járó mellékkörülmények elszabaduló uralma, a koron – így a múlton, öregségen, avíttágon, idejétmúltságokon, anciennitásokon – erővel úrrá lenni próbáló öngyilkos kísérlet. Ellenszere pedig sajnos nem más, mint a másik tempójú lét, a másságosságok érvényessége előtti megadó tiszteletadás, a kevésre „rászánt” több idő, a pillanat értelmének és kiterjesztésének újraértelmezése. Lassú megfontolással kezdve, rászánt idővel folytatva, belátó sokoldalúsággal megőrizve. Respekt a múltó időnek, kornak, időzsarnokság-ellenességnek. Másképpen nem fog menni. Tényleg nem, de ez ne utólag derüljön ki...! Eriksen ettől óv, s megéri az időt, hogy útmutatásaiban a magunk időfüggéseiről is választ vagy kérdést keressünk.

Válságban és elmozdulásban – valóságírás vagy történeti esély

Ha nem is modernitás-földrajzi vagy szabadidő-szociológiai, de annál is jelentősebb megismeréstörténeti metszetben hoz „új kurzust” Gérard Noirel könyve,² melyben a Marc Bloch ajánlotta szemléletváltozást vagy fordulatot a történész és a történetmondó feladattudatának újraértékelésére szánt áttekintésként adja meg. A történészek körében az elmúlt másfél-két évtizedben kibontakozó műhelyviták a szakmai felelősség, a történeti hűség és az emberek érdeklődését jobban szolgáló tudományművelés paradigmájában kezdték újfogalmazni. E tekintetben a Noirel megfogalmazta válság a historiográfia forráskritikai, jelentéstulajdonítási, szimbólumfejtési, pragmatikusan távolságtartó vagy bevonódóan életközeli feladatait jeleníti meg, a külvilágtól elkülönült, a külső befolyást engedő, vagy a hitvallásosan gyakorlati tudást preferáló magatartás értelmében. Ezt a pozitívista adatkezelést vagy pozitív filozófiát egyre többen alapeszközként kezelik történeti munkáik hátterében,

² Gérard Noirel: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről, tudományá válásától napjainkig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001., 384 oldal.

de maga a történész társadalom is megosztott a téren, hogy milyen feladattudat, milyen hatókör, s mennyi érvényesség jellemezheti az ideológiamentes kortárs történetírást. Ha a történész a szaktudás és a hatalmi alárendeltség hegyfokai között kell utazzon, ha a szaktudomány metanyelve, a retorikai fordulatok és emlékezetpolitikák külső kényszerei beleszólnak a közölt tartalmak érvényességébe, akkor a „szolgálólány-szerep” épp oly eséllyel hódíthat, mint a nonkonformista megoldások, az interdiszciplináris tájékozódás, az interpretatív önállóság, a hamis pragmatizmus elutasítása.

Noirel a történész-mesterség kritikai szemléletével, a szakmai ítélkezés és az univerzális jelentéstér kontrasztjával részletekbe menő mustráját adja annak, hogyan lehet és kell – a politikumtól függve vagy ellenében is – professzionális megoldásokat formálni az újragondolás, az átértelmezés, a szuverén és elvitathatatlan kinyilatkoztatások nyelvi fordulatokat, retorikai cseleket, kritikai elméleteket és cselekvés-filozófiákat is magába foglaló korszakaiban, ezen belül is hogyan lehet szolidáris, igazságos és előfeltevéseken alapuló tudást is felülbírálni merész a tudásközösségek összhangját kereső szakember. A kiadói tér, a címlapok és ismertetőik világa, a tudás „védjegyének” megtervezése, a védhető kompromisszumok kimódolása ma már, a társadalomtörténet egyirányú rajzolatát elvitató, a sokirányú tájékozódást és multidiszciplináris elkötelezettséget igénylő feladatvállalást sürgető időszakában nem kevesebb, mint a mentális életvilágokba, a tudástökébe beavatkozó, befektető vagy hasznot elősegítő szemléletmód előnyben részesítését kívánja.

A szerző személyiségének lenyomataiban megjelenő hitelesség, az „írás győzelme” révén visszatérő aktualitás, a fordulatok és a meggyőző erő mentén vázolja Noirel a mindennapi lét történetének tudásformákban rögzülő változatait, s mintegy „cselekvésemélet” kimunkálására szólítja fel az elméleti megismerést és méltányos nézőpontválasztást szorgalmazó történészeket. Műve azonban nem csupán az értelmező közösségek tolvajnyelvének, céhes problémák „szellőztetésének” kulcskönyve, hanem része vagy meghatározó alapköve is a „történelem védelmében” fogant narratív historiográfiának. Másképp szólva, a Bloch nyomán követhetővé és remélhetővé vált szemléletirány, a születő munkák tudományközi karakterének, alkotói attitűdök mintázatainak és olvasói stratégiák racionális eredményeinek is esélye nyílik részesének, alkotó válaszadójának lenni mindazon történeti bölcselmeknek, melyek hajlamosak a szerzői hitelt és a mérlegelések esélyeit az elmozdulások. Noirel a „kétségek korától” kezdve, a „paradigmák” válságán, pragmatikus értelmezéseken, szakmai ítélkezéseken és nonkonformizmusokon át a történettudomány(ok) új szabadgondolkodói státuszáig végigköveti a viták históriáját, mintegy rákényszerítve olvasóját is, hogy a valóság-leképezések metódusait kortárs kritikusként gondolja tovább. E „vándorlás” a naturalizmustól a pozitívizmuson át a hermeneutikai és szimbólumelemző világ felé, avagy a jelen perspektívát a múlt tükrében láttatni merész, és a múltat a jelen értelmezési dimenziói között leíró módon vázolni képes narratívák felé tereli, mintegy visszaköszön a tér- és tájfogalmak, hosszú időtartamú folyamatok, interpretációs stratégiák és megmutatkozások területén is. A „beavatottság” és érdekelttség megvallása, a válságos pillanatokban-korszakokban is önmagához képest elmozdulni képes felfogás-univerzum változása ténylegesen arra ad esélyt, hogy a

„valóságot” írni (és mintegy „átírni”) kész felfogásmód legyen a jövőképzetek, jövőépítkezések alapja. Noirel a vita-história követésével maga is vitaképessé, vitathatóvá, de mindenképp megfontolandóvá válik művében, mely az értelmezési terekben és a történeti metszetek között adja fel a kritikai kritika leckéjét. Utóbbi így már a mi kötelezettségünk marad.

Beavatottság, „Szent Igaz” és történeti sajtódiskurzus

Jövőképek és jelen-diskurzusok közötti egyensúly, a példakeresés és szakrális beavatottság modernizációs folyamata segítette elemzés tárgyává lenni Glässer Norbert munkáját, a *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944*,³ mely az MTA-SZTE Vallási Kultúra Kutatócsoport legújabb köteteként bemutatja az orthodox zsidóság szervezeti sajtódiskurzusait, arra keresve a választ, hogyan kínál fel közösségi stratégiákat a modernitás és a szekularizáció jelenségeinek kezelésére a modern fórumnak tekinthető sajtó a vidéki hagyományos életvitelt folytató zsidóság számára, illetve hogyan mentik át a közösségi vallási élet premodern mintáit a megváltozott életvilág keretei közé. A vallási autoritás és intézményi legitimitás stratégiáit sajtóanyagból visszakereső kutatói vállalkás a szakrális néprajzi kutatás háttérével doktori értekezéssé magasztosul, s ennek megfelelő komplexitású is. Ehelyütt most elsősorban a történeti tér, a mentális horizont és a szakrális instrumentális az, amit kiemelni igyekszem, lévén ismertetőm nem annyira a zsidóság Jakov Katz nyomán elbeszélte akadémiai zsidó társadalomtörténet-írást és modern verzióit követné nyomon, mint inkább azt a kulturális antropológiai aspektust, melyet a Szerző előszeretettel hangsúlyoz a „sokféle modernitás” elmélete, a Wolfgang Kaschuba javasolta „válaszreakció”-teória és a Shmuel Eisenstadt révén „kulturaként” elfogadott modernitás-felfogás téziseire építve. Nem lesz mód itt e pazarul kimunkált mű részleteit megvilágítani, így leginkább arra merészkedem, hogy a tradíció és tradicionális révén a modernitás-elméletekhez kapcsolt kérdésfeltevések némelyikét kiemeljem ebből a részben térségi (kelet-európai, Kárpát-medencei) horizontú, részint pedig budapesti fókuszú műből. Azok az egykori (s részben mai) közösségi terek, melyekben a Szerző terepkutatását és a szakrális örökség 20. századi történeti dimenzióinak átsugárzó hatásait vizsgálja, a hagyománykövetés kérdésében már nem mindenütt kellő rangban tartott közösségi örökségek, de az ilyen típusú elemzői kérdésfeltevések mentén éppen átkerülnek a mindenkori jelenkorba, s ezzel mintegy örökségesítés helyszínei lesznek (részben a sajtó által is, de nem kizárólag ennek révén).

Glässer már szerzői célkitűzései között is hangsúlyozza, hogy a magyar politikatörténeti narratívák között nem könnyen elhelyezhető mentalitáshagyomány is sajátosan egysíkúan kezelte-kezeli a chászidizmus és az orthodoxia részkérdéseit, mert

³ Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal... 1891–1944*. MTA-SZTE Vallási Kultúra Kutatócsoport, a Vallási Kultúrákutató Könyvei 8. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2014., 374 oldal. A mű elérhető az alábbi linken: http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/4180/1/Szent_Igaz_online.pdf

a visszatekintő pillantások sem képesek a lokális közösségek, vallási autonómia és hívőtábori perspektíva relatíve teljes átfogására. A vallási autoritás körüli fogalomkeresés, továbbá a zarándoklatok értelmezése révén a felekezeti sajtóban is leginkább a hangadó elit narratíváinak újraolvashatóságát mutatja föl, a tradicionalitásra törekvésnek ugyanakkor régi és új intencióira is figyelmet fordít. Gesellschaft és Gemeinschaft közti határvonalon mutat rá a korábbi életvilágok modernizálódás közbeni kezelésére, mint korántsem „egyolvasatú” jelenségre, főképp azért, hogy mindezt a szokások, hatások, korszakos és hagyománykövető dimenziói közé vonja be. A fővárosi, modernizálódó életvilág szűk, véleményformáló körére kiterjesztett érdeklődés, „az Orthodox Irodához közeli középosztálybeli értelmező közösségre (interszubsztantívára)” koncentrált kutatás a hírlapírói elit kimutatásával, történeti távlatok pontosításával veszi körül témakörét, de nem ölelheti át teljes mértékben a vallási szocializációjuk során elsajátított ismereteket, a „való életvilág kereteit” és minden belenevelődés révén evidenciává váló hatás föltárását, vagy mai társadalmi-kulturális térben megjelenő csoportstratégia értelmezéseit – helyett inkább volt vállalt szerzői cél „az árnyalt történeti rekonstrukció, a valóságot leginkább megközelítő értelmezés keresése” (15. old.). Vagyis az interdiszciplináris modernizáció-elméletek alapján a változás és innováció metaforája révén átlátható perspektívák új területének megnyitását, a korábbi társadalomelméleti hagyomány kritikáját is figyelembe vevő „alternatív modernitást” is bázisként kezeli az áttekintés szempontjai között (20-20. old.). Ebben Jakov Katz nyomán, de Hermann Bausinger, Ferdinand Tönnies közösségi határápítési gyakorlataira is építve, a tömegkultúra Kapitány-házaspár által kínált „beillesztési” teóriájára szintúgy támaszkodva, és Gerő András szimbolikus politika/reálpolitika nézőpontját is beszámítva a rendi, vallási és testületi törésvonalak jelentőségében megfogalmazható „civil vallás” súlyára egyaránt figyelemmel van, mikor a hagyomány szimbolikus konstrukciójában (Eriksen, Hobsbawm és Honko, Assmann, Chadwick és Shils ismert munkáiból idézett) gondolatmenetekkel maga is azt illusztrálja, miképpen épül a szent szövegek interpretációjára és a hívőcsoportok önértelmezési gyakorlatára mindaz, ami a tradíció/modernizáció/szekularizáció területén érvényesül a közösségi törekvésekben. A folyamatként felfogott modernitás-képben így főképp az urbanizálódott közösségekre kerül a hangsúly, a kulturális közrehatások, fogyasztási gyakorlat és vallási kollektívákat inspiráló változások adják a komplex megközelítés keretét, üzeneteinek olvashatóságát. Minthogy a zsidó felekezeti sajtó tematikája roppant tág körű, de helyenként efemer és túl lokális jelentésű is, nem csupán magukat a sajtótermékeket elemzi, hanem a fővárosi magyar nyelvű orthodox hírlapírás szervezet-közeli együttesét, a pozsonyi és a német hatást, a rétegzett olvasói kör számára megjelenített összhatást is, ide értve, hogy a tudományos elméletek mellett részint az individuális vonzások és közösségi hatások együttesét kell belátnia, valamint azt is, miként lesz az individuumok sokasága közösséggé, értelmező és befogadó, válaszadó és kérdező szereplővé is. Nem hagyhatja ki a családi életek, a mindenkori államhatalom és a jogalkotás, a csoportérdekek megjelenése és a közösségi élet releváns volta, a neológia kultúrmissziós szerepe vagy a zsidóság társadalmi képviselői szerepét ellátó egyéb intézményes hatások összessége sem. Sem a német

tradicionalizmus-elemek, sem a magyarországi (kongresszusi) neológia, sem a cionizmus hatásai nem függetlenek az állam iránti lojalitás, a legalitás és legitimitás kérdéseitől, szerepektől és kölcsönhatásoktól, a hálózatos önszerveződéstől és uralkodó nemzeteszmétől, ezek jelentéstartalmaitól, amiket Glässer alapos kutatási előzmény-feltárással jelenít meg (50-72. old.), a hitbuzgalmi reneszánsz és a rebbék sajtóprezentációi pedig a kötet meghatározó felét teszik ki, hogy azután még a zarándoklatok és a közösségformáló egyéb események-jelentések világa töltse ki a traditionalitás teljesebb háttérelmezésének maradék fejezeteit. Szégyenszemre, nem lehet itt aprólékosabb szemlét nyújtani a roppant alapos és lenyűgözően komplex műnek, de a recenzens is szükségképpen kell abban bízson, hogy maga a kortárs olvasó, hívó, elemző vagy értékelő önmaga is értékelő kérdéseket, befogadói válaszokat adhat hozzá a történetmesélés polgári kultúrában megjelenített variánsaihoz.

Nyomkereső történetmesélés, polgári tárgyvilág

Az idők sodra és értelmezési tartományaik miképpen rónak felelősséget is a jelenben élőkre... – ez olyan történeti és társadalmi témakör, melynek elemzésében, értelmezésében a néprajztudomány, a kisebbségek kutatása, a kulturális antropológia vagy a szociokulturális dimenziókat elemző további tudásterületek is érintettek. Sokféle megközelítésmód, számos metodológia és interpretációs felület adódik, s a kortárs társadalomtudomány belső és társtudományi készletét is érzékel arra, hogy mindegyre megújuló értelmezésmódokkal gazdagítsa a primer köztörténeti belátásokat. E tudásterületi innovációk egyike a szimbolikus, kultúraközi kölcsönhatásokban megmerítkező antropológiai vizsgálati módszer, s mintegy közeli rokonaként a huszadik század első harmadától egyre erőteljesebb hatással jelen lévő mikrotörténetírási szemléletmód a másik, mely egyazon irányban hat. Narratívák, emlékezetkutatások, hagyatéki leltárelmezések, életmód-viszonyok aprólékos rajzolatai sorjáznak a történeti és helytörténeti módszertanokban, publikációkban és kutatásokban is, gazdagítva a meglévő kutatási tradíciókat új értelmezési, vizsgálati, ráközelítési, elemzési és narratív perspektívákkal.

Mіндеzen újítási, gazdagodási folyamat vagy maga a gyarapodó eszköztár egyik lehetősége a Benda Gyula révén, s korábban Bácskai Vera társadalomtörténeti hatásával is megalapozódó új néprajzos nemzedék törekvése, hogy adott térségek, etnokulturális miliók, szociokulturális integrációk vagy kölcsönhatások együttesével forduljanak a társadalmi örökség olyan kulturális tartományai, „lenyomatai” felé, melyek tárgyi mivoltukban és mentális szféráikban eddig nem kínálkozott alaposabb összhangok belátása vagy keresése. Az alább (elégé elnagyoltan, szinte csak jelzésszerűen) ismertetendő könyv legharsányabb hozadéka pedig éppen ez az összhang, s a kölcsönhatások lajstromjának felmérése, a belső perspektívák megnevezése és értelmezési dimenzióik kitérítése az etnológia rokon területei felé.

Egy kétszázötven éves tárgykultúra-lajstrom, egy tűnő vagy (a gyorsuló idők révén) eltüntetni segített kor öröksége, hagyatéki leltárak vallatása, a lakáskultúra, életvilág és

térhasználat visszatekintő szemlézése lényegében az a kötet, melyet a társadalomtörténetírás egyik új ága ihletett.⁴ A kontraszt már a címloldal vagy tartalomjegyzék szintjén is izgalmas. Még humán érdeklődésű (vagy akár társadalomfogékony) embernek is idegen, száraz, unalmasan avított tematika egy hagyatéki leltár, hát még ebből egy levéltári gyűjteményre való, sokszáz oldal szöveg egy sok ezer/tízezer oldalnyi forrás alapján. Pedig a mintegy tizenöt esztendeje indult kutatás, melyben Granasztói Péter Kiskunhalasra fókuszált érdeklődése kiteljesedett, az eredetileg ugyanilyen című, erős tanulmány-léptékű összefoglalóból (1998) immáron nemcsak egy mezővárosi évszázad nagymonografikus feldolgozásává érett, hanem a társadalomtörténetek hazai „Benda-iskolájának” vagy „Bácskai-istállójának” tekintett műhelytevékenységből a francia kultúratörténetész hagyomány egy markáns követőjének leleményes mentalitáshistóriai eredményévé is vált. Granasztói nem a felgyorsult idő szemléjét adja, hanem a létmódok, mentalitások, életstílusok, lakberendezés és tárgykultúra olyan komplex körképét, amely a „bourgade”-típusú, Franciaországban is kézenfekvő történeti jelenségként ismerős mezőváros frankofón analógiákkal párhuzamos feltárásában az Atelier bölcsészdoktori iskola eredményei közé sorolható lenne. Lenne, mondom, ha nem lehetne éppen úgy tárgyi néprajzi, mentalitáskutatási, historiográfiai, muzeológiai, szellemi néprajzi is, vagyis ha csakis egyetlen aspektusát emelném ki. Ennél azonban a kötet jóval szárnyalóbb, mint monográfia is rendkívül nagybecsű, s helytörténeti rangja mellett a hazai társtudományi területek is sokféle intuíciót köszönhetnek neki.

Az ELTE egyik (immár generációs históriájú) történetész-intézményének szellemiségében és a párizsi társadalomtudományi akadémia /EHESS/ több mint félszázados konvenciói szerinti kortárs historiográfiában kiemelt, fölbecsült jelentősége van/lett a mindennapi élet lenyomatainak, jeleinek, tárgyainak, atmoszféráinak, továbbá az ezekkel kézenfekvő kapcsolatban álló társadalmi hálózatoknak. Iparosok, szolgáltatók, befektetők, rangtartó gazdák, városlakóvá nemesedett parasztpolgárok, redemptus és irredemptus családok életmódja hordozza azokat a helyi és (a fogyasztás, felhalmozás, csere, örökítés, tulajdonépítés terén nyomon követhető) inventáriumokba tagolt társadalmi kapcsolatrendeket, melyekben a polgárosodás mintakövetési tipológiája, a társas lét hierarchiáját meghatározó hatások és csoportozatok viszonyrendszere, az egész anyagi- és mentalitáskultúra formát ölthetett. A kötet nagyjából egyharmada (a glosszáriumot, jegyzeteket, bibliográfiát és képes illusztrációt leszámítva) hagyatéki inventáriumok listája – ezek olvasatai is mutatják, mely forrás, mily elemzőkészség és interpretációs logika építi a könyvnyi ismeretanyagot, melynek bizonyosságai a helyi gazdasági érdekközösségek, a társadalmi rangok és presztízstőkék, a református és katolikus számarányok, sőt társadalmi létszámban is jellegadó arányváltozások mentén egy reformkori magyar mezőváros elitjének, meghatározó szereplőinek, törzsökös és polgárosodó népének komplex reláció-rendszerét írják körül. A kötet tónusát nemcsak a magyar paraszttársadalom (Erdei Ferenc, Márkus István, Szabó István, Tóth Zoltán, Szilágyi

⁴ Granasztói Péter: Az eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyi világ tükrében /Kiskunhalas 1760–1850/. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2010., Tabula könyvek 10., 392 oldal.

Miklós, Szentí Tibor, Tálasi István, Novák László, K.Csilléry Klára, Gráfik Imre, Vörös Károly) értelmező ismertetése, a halasi lokális kultúra természetrajzának (Bánkiné Molnár Erzsébet, Györffy István, Papp László, Nagy Szeder István, Nagy-Czirok László, Thúry József, Janó Ákos, Gyárfás István) és korábbi elemzőinek (Szakál Aurél, Ö.Kovács József, Melegh Attila, Bagi Gábor) feldolgozásaiból ismeretes tényanyag világlik elő, hanem a paraszti polgárosodás teljesebb folyamatának, a redempciónak, a területiális önállóság változásainak és a paraszti létformák polgári enteriőrökbe, viseletbe, öltözködésbe, divatba, tárgyalkotó kultúrákba ívelő komplex vizsgálata is. Granasztói opuszában a paraszti kultúra változó, de még maradék volta, a termelői és piachasznló kultúrák találkozása a gesztusrendszerekkel, tárgyi szimbolikával, a kényelem és luxus 19. századi típusaival, s mindezek eltérő kulturális mintái olyan szubkultúrák felé vezetnek bennünket, melyekből az is kitűnik, mi a veszteség, mi az örökség, mi az érték és a térhasználati dimenziók jelentősége maguk a halasiak és környékbeliek, a kistáji horizont számára. A monográfia a fogyasztás kultúrájának, a tárgyhasználatról a tárgykultúra termelési hátteréig, az anyagi kultúrában megőrzött hagyományokig, az életmód teljességébe és az értékrendek árnyaltságába vezető kérdésekig, mintakészletekig és mintaszolgáltató társadalmi csoportok direkt leírásáig is eljut, megnevezvén a helyi társadalom átalakulási trendjeinek mozgatórugóit, mögötteseit, értékrendi és materiális alapjait, presztízstényezőit és mintakövetési struktúráját mint olyan kölcsönhatások árnyalt rendszerét, melyet a feltáró, oknyomozó, a lakásmódok és fogyasztási szubkultúrák viszonyát kortárs társadalomtörténeti következtetésekben volt képes feltárni. A Szerző mindezt a francia és európai kultúrakutatási irányzattal „keretezi”, amely az európai folklórkutatás belső kiteljesedésének perspektíváját, sőt részben alternatíváját is mutatja a közelmúlt évtizedek kutatási inventáriumában, a nyomkereső és az értelmező historizálás meggyőző eszköztárával. Hasonlóképpen, mint Glässer Norbert, művében Granasztói is látványosan bizonyítja a hazai történettudományi fókuszú társadalomnéprajz (avagy etnikai-kulturális szemléletű mentalitáselemzés) új irányzatainak releváns mivoltát, kreatív lehetőségeit és részben perspektíváit, melyek többé-kevésbé egy korosztályi pillantás fontosságára, az értelmező-elemző tekintet antropológiai tónusaira irányítják a figyelmet, megőrizve a hagyománykérdések folyamatszerűségeinek megértési konvencióit, egyúttal rájuk látva, más tudományos keretbe helyezve hasonlóképpen érvényes kiterjedéseit átlátni próbálva.

Folyamat mint fordulópont, a hagyomány mint átalakulás

A meggyőző eszköztárak és oknyomozó értelmezések persze nincsenek soha egyedül, a tényfeltáró kíváncsiság és a folyamatok fordulópontjai sokszor az etnikusan megolvadt, de kulturálisan túlélő bizonytalanságokkal is kölcsönhatásban vannak. Merthogy léteznek bizonyosságok is – ha mások nem, legalább a bizonytalanságok bizonyossága...! – de ennél még meggyőzőbben él a hagyományos világok fordulópontjainak emlékezete és konvenciói. Nem könyvújdonság már Pócs Éva sorozatában sem a pár éve megjelent (de nem túl sok helyen reflektált) Folyamatok és

fordulópontok kötet, sem az átalakulási helyzetek vagy sorsfordulók áttekintő elemzése a néprajztudomány kortárs alkotóinak köreiben, hisz a néprajzi változáskutatás évtizedek óta evidens paradigmája a hazai és európai etnográfianak. Ünnepi viszont maga a válogatás: a 70 éves Andrásfalvy Bertalan tiszteletére megszólaló kollégák és hallgatók etnográfiai tanulmányaiból állt össze az a kötet, mely a *Studia Ethnographica Hungarica* IV. részeként kínálja hazai és (messzi-közeli) külföldi terepmunkák összefoglaló kutatási témáit. A Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszéke a tanszékalapító emeritus professzor üdvére szóló ajánlással (éppen tíz éve, s Andrásfalvy még ma is egészségben és alkotóerőben...!) úgy örvendeztet meg a korszakos hatású akademikust a vezetése alatt indult kutatások zárótanulmányaival, tapasztalati összegzésével, hogy a mikro-miliókben zajló adatfelvételek mellett nagy ívű összefoglalókkal teszi komplexé a szakma jeles vezetőjének tematikai és érdeklődési szférájába illő feltárásokat. Minthogy Andrásfalvy kutatóként, majd szaktudósként, később kulturális miniszterként, tudományművelésben is tradicionális értékrendet hordozó közszereplőként, művelődéspolitikusként volt jelen a köztudatban, így mindazon szakmatörténetileg is jelentős kutatások, melyek a pécsi műhelyből indultak, itt szinte követhetetlen sokrétűségű összképpel kerülnek a tanulmányokba.

Bevezetésül az ünneplő konferencián előadó Vargyas Gábor taglalja Andrásfalvy néprajzi bibliográfiáját és alapos részletességű életút-összegzését, a tudós-politikus-kutató vállalásainak módját, okát és tágabb horizontját, mégpedig köszöntő méltatását Arnold van Gennep átmeneti rítusainak ismertetésével és a „küszöbállapotok” részletrajzaival keretelve. A megbecsült kolléga, Kisbán Eszter mintegy az átalakuló, de gazdagodása közben is mindegyre hagyományként tovább élő ízléshagyományok egyikét, a táplálkozáskultúrában széles területen elterjedt savanyú ízesítés néprajzának regionális rajzolatát mutatja be..., szinte meghökkentve olvasóját azzal, miképpen és miért oly eltérőek a történeti formák az ízesítésben a lengyel, galíciai, bukovinai és moldvai, dél-romániai és magyarországi konyhákban, milyen alapanyagok mikénti felhasználása és szakácskönyvei kínálták a paraszti kultúrában a „savanyú ízlésirány” kontinuitását az újkorban és a modern korban. A köznépi táplálkozástörténet ecethasználati, erjesztési, tejes és káposztás variációi noha kevésbé a modern fordulópontokhoz köthetők, Bán Eszter „vázlatában” az átalakuló hagyomány a változékonyság példatárával és térbeli megjelenítésével épp azt bizonyítja, miként marad kontinuitás maga a változás is, ha étrendről, termő gabonából és gyűjtögetett gyümölcsökből készülő táplálékok, böjti és ünnepi változatokban, leveses vagy húskísérő, szegényeknek vagy gazdagéknak való, keleti vagy északi térségek hagyományaiból „átjött” változatosságban mutatkoznak. Takács Lilla a Somogy megyei Horvátkút település- és szőlőhegy-történetét dolgozza föl, benépesedés és birtokviszonyok, gondolkodás- és életmód-minták terén a 16. századi átalakulását követő, a 20. századra szórványosodás jeleit mutató hegyközségi társadalomtörténetét taglalja. Sági Edit ugyancsak a modernizáció hatására átalakuló eszköztár és a jószágértartás kulturális dimenzióit járja be, de nem szűken magyar, hanem finnországi lapp rénszarvastartók körében. Az arktikus ökológiai viszonyok relatív tartóssága mellett a természeti környezet megbecsülésére és a technikai civilizáció hatásaira figyel,

a határokon túlnyúló réntenyésztés mellett a létfenntartás új eszközeire is kitérve: a kulturális mag állandósága mellett a motoros szánok korszaka is beköszönt, a kisebbségi és etnikai eltérések mellett a kulturális diverzitást átható életszínvonal-változások képviselik a folyamatok fordulópontját. A nagy népektől körülvett, etnikai és etnokulturális sajátosságait féltve őrző, de adaptációban is helyt álló számi népesség „összeomlást és beolvadást elkerülve megmaradó” azonosságtudata ékes bizonysga a változó feltételek közötti értékőrzésnek. E kulturális viselkedésmódok talán még kontrasztosabbak a Nagy Zoltán által kutatott szibériai hantik körében, ahol a nyelv és sokszor a létfeltételek lassú megszűnését az adaptáció technológiai tüneményei segítik, mint például a televízió a vadász életmódot városi életszférával kiegészítő családfő életmód-példáival illusztrál. A tajgán megélt valóság-tapasztalat és a televíziós élmény regényes, szinte szakrális átélése a kettősség átmenetiségében mutatkozik meg, a tévé mint „házi szellem” is funkciót kap, a televíziós világkép a hiedelem-változásokra is kihat, erdei-falusi és „külföldi”-oroszlóppozíciós modellekbe enged betekintést, két (vagy több) rész-kultúra identitás-formáló hatáseggyüttesére, szimbolikus küzdelmére nyújt rátekintési lehetőséget. Filep Antal a kisalföldi Tóközben végez változásvizsgálatot, jogszokások és közösségi büntetésformák jellegzetes modelljeinek ismeretében ered egy ötvenes évek végi esemény sor nyomába, tiltott határátlépés vádjának és büntetésének fogadtatását részletezi a falusi osztályharc egyes állomásainak követésével. Vargyas Gábor nagydoktori disszertációjának témájából, a vietnami brú népcsoport vallási rendszerében zajló változásokról, hagyománycentrikus és újítás-fókuszált antropológiai vizsgálódás tapasztalatairól kerekít izgalmas összképet, a hegyi törzs környezetéhez és szakrális tradícióihoz kapcsolódó mentalitásáról ad intenzív áttekintést. Az új aratási és cséplési módszerek elterjedése közepette megmaradó rizsistennő-kultusz és a „rituális technológiák” állapotrajza mellett egyén és közösség kihívó konfliktusát mutatja be az újítások és szakralitások dichotómiája keretében. Pócs Éva, ki amúgy e sorozat főszerkesztője is (már a nyolcadik kötetben is jóval túl vannak) a 16-18. századi boszorkányperekben megfogalmazódó időjárás-manipuláció, esővarázslás és idővarázslás mitikus körét taglalja: szárazság, jégeső, időrontás, falusi mágia, demonológia és papi varázslás kérdéseiről a boszorkányüldözés magyarországi tényanyagára hagyatkozva komponál illusztrált és roppant izgalmas tér-képet, „felhőhajtó” és „zivatarúzó” garabonciásokkal, „zivatarsárkányokkal”, idővarázsló táltosokkal, jégcsőszökkel, ördögszövevényekkel és tündérvárázslókkal. Ugyancsak „ördögi kapcsolatokkal” összefüggésben, a magyarországi Faust-mondakör térbeliségét és időiségét részletező tanulmánnyal szerepel Frazon Zsófia, aki a szájhagyomány és az írott források eltéréseit, sátáni kísértések és Luther Asztali beszélgetéseiben megjelenő szövetségkötés látomásos végkifejletét (megannyi korabeli párhuzammal) értelmezési keretbe fogva, a protestáns ördögszövetség magyarországi néphitbe átkerült változatával kiegészítve. A hiedelemalakok néprajza és a garabonciás diák vagy tudós (helyenként tudós kocsis) mondai tartalmi és a prédikáció-irodalomban is jelen lévő ördögszövetségi elképzelések sajátos kapcsolatrendszerében a tágabb európai hagyományba illeszkedő magyar változatok kapnak élfényt és árnyalt bemutatást. Változás és átalakulás ekkénti kultúratörténeti rajzolata a „fausti” irodalom, a nyomtatványok, ponyvák, református kollégiumi képzet-átvételek olyan

sztereotípa-variánsok őrzői, melyekhez funkcionálisan hasonlót részletez a kötet következő tanulmánya is: Tóth G. Péter a nemzeti értékkép-formálás eredettörténetéhez nyúl vissza, a magyarokról kialakult „emberevő – törökverő” képzeteket taglalja végvári katonák „kannibalizmusára” utaló források nyomán. A történeti ábrázolás-irodalom (Bonfini, Drakula, Báthory Erzsébet, Dózsa-kivégzés metszetei) és a Kézai, Anonymus, Bonfini írásai vagy mintegy ezer év óta a legtöbb írott forrás szerint „vérben gázoló”, az ellenség szívét rituálisan kimetsző és fölزابáló „magyar kannibalizmus” változatai, horrorisztikus és vámpíros átmenetei egészen a 18. századig fennmaradtak mint az európai végvidékek rémségességét illusztráló képzetek, melyeknek kultúratörténeti alapjai és átmenetei adják az Európa peremén élők „vadállatiasságának” bizonyosságát, majd az újkori népcsoport-kapcsolatok révén a változás lassú bekövetkezéséhez, s ezek szolgáltak alapul a ritka folyamatábrához. Eposzok, az elit és a populáris kultúra hagyomány-képzetei kínáltak témát Mikos Éva dolgozatához is, kinek vállalása az irodalmi eposzokban megjelenő népies hatások, népszerű és hagyománykövető felfogások, átértelmezések forrásanyagát feltáró ismertetés volt. Az irodalomtudomány és a szövegfolklor-kutatások határán fogant tanulmány széles ívű populáris-kultúra-szemlélet ad a Szerző, avagy a szájhagyomány és a népi írásbeliség határpontjain föllett változatokból talál hősköltészeti alapokra épített mentalitástörténetet: a Csodaszarvas „epikai perspektívája”, a történeti tárgyú ponyvairodalom nemzeti genesis-rajza, a fehér ló, az ősmagyar áldozatfelmutatás táltosai, végül a kalendáriumok és naptárak romantikus konstruktumainak visszahatása a szépliteratúra legkiválóbbjaira (Vörösmarty, Arany) és a történeti nemzetvallásokra (Czuczor, Dunamelléki, Ipolyi, ősi hitvilág-interpretációk) itt szövegvizsgálatok változatkutatásának keretében, a „nemzeti nagyelbeszélések” alakzataiban kerülnek terítékre, elsősorban is forráskritikai összefüggések között. Elbeszélés, a mesemondó és szövege forgatókönyv-szerű kommunikációs helyzete, hétköznapi „performance” az a kontextus, amelyben Nagy Ilona kiemeli a textus, maga az archívumokból kibányászott szöveg továbbadásának módjára vonatkozó információk jelentőségét. A gyűjtő tekintete, az elemzés lehetősége, a hiedelemmondák világértelmezése melletti narratív szituáció-elemzések jelentésteret kap itt kiemelt hangsúlyt, melyet még alátámaszt a lejegyzés számos körülménye, az előadó és a rögzítő szituatív viszonya is. Így a mese vagy történetmondás kiegészül(het) a narratívák lokális identitást, vagy a mesélő személyes világképét tükröző felfogásmóddal, gesztusokkal, megjelenítési körülményekkel. A bemutatkozás, a prózai narratívák, a versengő elbeszéléseket közreadók személyes világa, családi háttere, a mesemondások alkalmi és szokásrendje is befolyásolja sokszor, milyen tartalmak és hangsúlyok jelenhetnek meg, s hogyan változik meg maga a gyűjtés módja, technikája, személyközi kapcsolatrendje, tartalma, melyek ugyancsak változást és állandóságot tükröznek egyszerre. S mert a szövegek, mesék, értelmzések folklor-tartalmai is szituatívák, a kutatástörténet kénytelen-kelletlen számol is a változatokkal, hermeneutikai megközelítés lehetőségével, reflexiókkal, a gyűjtő befogadói, „megengedő” gondolkodásával... – mint ezt hat évnnyi détári mesegyűjtő tapasztalatai alapján Ekler Andrea tapasztalta. A hermeneutikai pozíció „egyáltalán nem az uralkodás tudománya, tehát nem elsajátítás, birtokbavétel”, hanem „alárendeli magát a szöveg uralmi igényeinek”, „az értelem

érvényesülését szolgálja azáltal, hogy kifejezetten és tudatosan áthidalja azt az időbeli távolságot, amely az interpretálót elválasztja a szövegtől, s legyőzi az értelem elidegenedését, mely a szöveget éri” – idézi Gadamer filozófiai vázlatát az Igazság és módszer kötetből. A kutatás közbeni viszony adatközlő és kutató között „a szövegegységekben, nyelvi megnyilatkozásokban manifesztálódik”, a kutató kérdésére az adatközlő válaszként értelmezett szöveggel nyilvánul meg, így szinte eleve utal az értelmezés funkciójára... Ennek rendjét, variánsait, a beszéd jelrendszeri sajátosságait taglalva strukturális, poétikai, szövegszűzsé és motívumrendszer alapján klasszifikálja a gyűjtött szövegeket, saját példatárral kiegészítve teoretikus megállapításait. Az így létrejövő határhelyzet a szöveg világát az egyedi, az emberi létre, természetre, világmindenségre vonatkozó tartalmak közötti válaszfal, de találkozási pont is, melyben maga a hagyományos szövegek modellálásának belső dimenziója is. Belső és formális, egyúttal a vallási-ideológiai tartalmakat hordozó kifejezőeszközök, s leginkább a tánc szerepe jeleníti meg a lelki világokban folyamatosan mutatkozó odaadást, melyről Farkas Judit írása szól, kiemelten a Krisna-tudatban élők körében folytatott kutatásai alapján. A három éves résztvevő megfigyelésre és interjúkra épülő pécsi közösségvizsgálat a tánc vallási létben betöltött szerepére, az emberi létezés természetének és misztikumának kifejeződésére, céltudatos és akaratlagos motorikus tevékenységre irányul, mely „kulturálisan meghatározott nonverbális testmozgások sorozatából áll...”, s megkülönböztethető ... benső és esztétikai értékkel rendelkezik” (332. oldal). A vallásban és a táncokban is létrehozott célok és funkciók nemcsak magyarázzák a vallást, hanem szerepeket is kreálnak, megújítanak és megerősítenek, istenimádat célját szolgálják és naponta többszöri változatban gyakorolva szolgálják Krisnát a tánc esztétikumának ajándéka révén. A táncszertartások illem-rendje, szabályozott mozdulatsora az anyagi világgal és annak kötöttségeivel szemben álló funkciója a szeretet és odaadás révén a lelki valóságot jeleníti meg a hívők és környezetük számára, mintegy Krisna valóságaként, a világban való működés elősegítéseképpen. Ugyanakkor a krisnások számára is visszatérő kérdés, az indiai vallás és a magyar életmód közötti találkozás élményének témaköre az, ami az eredeti indiai tánclépések és gesztusjelentések rendjének magyarországi gyakorlatba illesztése kapcsán fölmerül: ha a tánc kulturálisan meghatározott, átvehető-e az eredeti változatok, jelentéstartalmaik mennyiben változnak, eszköztáruk milyen folyamatok tükrében fog megváltozni.

A kötet⁵ tanulmányaiban a változás rejtélyes állandósága, s az állandósuló átalakulás harmóniája jószerivel kimondatlanul is közös alap, üdvözlétképpen az Ünnepelet életműve és személye, törekvései és eredményei elismeréséül, s ugyanakkor a kultúrák találkozási pontjain, irányadó trendjein átívelő hatások együtteseként. A Beck-kötetben feltárt ambivalenciák mikrokörnyezetekben megjelenő változatossága mindazonáltal válasz is az élménytársadalmi aggályokra: ha változásokkal is, de átalakuló mivoltában is jelen van saját világunkban a rend, a rendszer, a rendetlenség kölcsönhatásainak, eszközeinek sokágú összefüggés-szerkezete is.

⁵ Pócs Éva szerk. Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. L'Harmattan – PTE Néprajzi Tanszék, Budapest, 2003., 368 oldal.

Identitási relációk, nemzeti metszetek

A gonoszság „tükre” és a jelenvalóságok terhének súlyosbodása (szomorú sajnálkozással konstatálva) nem tisztán a messzi-múlt történelemhez kötődik, hanem jelen van minapjainkban is. Ha nem ténylegesen szemtől szembe, de a nemzetfelfogási tirádákban például minden tónusban, minden formában és üzenet-terhes tartalomban is. Egry Gábor kötete a nemzeti rém „sírjából kikelt” identitáspolitikai dimenzióival indít az 1989 előtti időkből, s vezeti le a hagyomány-rekonstrukciós szemléletmódokat a nemzethatárok, mentális térképek, történeti víziók köréig, szinte napjaink utolsó perceiig. A könyv, amely a Napvilág Kiadó „20 év után” sorozatában jelent meg, Otthonosság és idegenség címmel⁶ szinte azonnal a határon túliak 2004-es kettős állampolgársági népszavazásával és az európai átmenet politikáival kezdi, hogy „a belpolitika folytatása más eszközökkel” mint hatalomtechnika kérdéseivel a múlt-múlt rendszerek restaurációjáig, Trianon vagy a nemzetesdi exportjáig vezesse végig a közérzetek és közpolitikai dilemmák, akaródzások, taktikák és kirekesztő bezárkózások kormányzati cseleit. A nemzet politikai közösségének víziójával, az egységtudat építésének fals technológiájával szembeni kritikai nézőpontja arra is rálátást enged, hogy a baloldali (történeti) szándékai és a jobboldali kirekesztéspolitikai stigmatizáló hatásai a szimbolikus kitaszítottaságon túl valójában a megosztás, a mentális közösség rombolása, mindennemű liberális és köztársasági eszmény elleni mozgósítása formájában oly mértékben rendszerbontóak, ahogyan épp az egységre hivatkozó állampolitikai tradíció sosem is lehetne, s oly fokig individualizáló mindez, hogy az épp ellenkezőleg, a jólét képzete felől teremt meg az egység hiány démonát, építi föl a kompromisszum-képtelen identitáspolitika semmiféle közösség-elvet nem tisztelő konstruktumát. A közösség mint befogadó, a közönség „mint kényelmes és biztonságot nyújtó” érzülettel az európai idegenséget is vállaló sötét horizontja a globalizáció mumusával épp úgy kell megküzdjön, mint a folytonosan változó és bizonytalanra vált viszonyítás-rendszerrel. Az uniós csatlakozás mint remény, majd az erre épülő szakpolitikai stratégiák, melyek az elkülönülés dinamikáját mindegyre meghatározták, ma már belső törésvonalat alkotnak, megosztó hatásuk a szomszédságok lekezelését, a rendszerváltás mint piacorientált stratégia távlatosabb céljainak és értékrendjének totális elvetését, a kirekesztő bekebelezés praktikáit hozzá, nemcsak államhoz méltatlan vezérelvként, hanem erőszakosságával párhuzamosan csökkenő racionalitásként is. A roma népesség mint „szignifikáns másik” elleni vehemencia állampolitikai rangra emelkedése, a szalon-antiszemitizmusok parlament-képes legitimálása, az uniós viszonyítási pontok és polgári állami perspektívák alpból elvetése, végül talán a határon túliak láthatatlan magyarságának átmázolása is olyasfajta társadalmi viselkedésminták értékrendszeri jóváhagyásává vált, melyben még a szolidaritás hiánya is csak lényegtelen felszíne, az önazonosság nem-találása már konstans eleme, a „centrista” és „középutas” dilemmák lesöprése pedig olyan vészes perspektívája lett a kormányzati működésnek, melyben a dichotómiák fundamentális

⁶ Egry Gábor: Otthonosság és idegenség. Identitáspolitika és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010., 189 oldal.

felállítása stratégiai céllá satnyult. A nemzetre mint (alig kétszáz éves, de megannyi verzióban intézményesült) tüneményre hivatkozás persze a polgári korszakokban a még nem is létező entitás élesztésének sztatégiája lehetett, mai eszménye és nacionalizmussá válása (politikai mozgósítás, mozgalom és készség arra, hogy a hivatkozott egység nevében irányadó kisebbség markolja meg az egyének legfontosabb identitás-érzetének befolyásolási monopóliumát) elfut odáig, hogy az „egyszerre egyetemes és partikuláris”, „egyedüli” lehetséges érdeket nevezze ki más nemzetek elleni saját politika alapjává (26-28. oldal).

A kötet az 1989 előtti magyar kormányok nemzeti identitás-építését is ismerteti, a határon túli magyarság létkérdéseit is érinti, a pantheon-építésben is „jobbra átot” végrehajtó fordulatot is súlyba veszi, az „itthon és otthon” megosztó dilemmáját is részletesen taglalja, a szimbolikus térbirtoklás intézményes és mozgalmi dimenziói közt ugyancsak eligazít (nem kis mértékben a jellegzetes erdélyi itthon/otthon identifikáció aspektusából kivetítve az egész problematikát), az aszimmetrikus kelet/nyugat képzet historikumát is fókuszba emelve. Valójában az önmagába zárt nemzet kétséges egysége, a történelem és a sorskérdések pragmatikus felhasználási rutinjai, a lözúngok retorikai és esszencialista nemzetfelfogás révén alkalmi identitáspolitikai célrendszerré választott sodrása a Szerző interpretációjában a „nemzethivatás” felé vezető úton megtett lépések eredménytelenségének, útvészési vagy eltévedési esélyei növekedésének drámáját vetíti előre. A „kizökkent történelem” ekként már nem a nemzet organikus épülésének, hanem a nemzetformálás félresikerülésének álideológiájává lesz. Egry ekkénti „metszete”, átnézeti képe erről a folyamat-ábráról olyan, melynek már bevezetőjében is a „megértés és türelem” kérése lehet alaptónusa, végkicsengése pedig az az otthonosság és idegenség együttes elfogadását sugallja, „túlfeszült lényeglátás” és „hamis realizmus” kölcsönös megértését szorgalmazva. Értékkonzervatív álláspontot, melyben a megértő lényeglátás a realizmussal, a reciklált reminiszcenciák a józan korszépekkel találkozhat(na). Amíg még ennek esélye nem egyetemesen kizárt lesz...

A modernizáció tudás-, biztonság- és jövőgyarmatosító világkockázatai

Hétköznapok létmódjainak biztonsága, civilizatorikus eredmények presztízse talán régtől fogva nem volt egyéb, mint rejtett vagy „manipulált”, kézben tartott összecsapások, ütközések tompított állapota, a kiterjedő veszélyzónák elkerülhetetlensége vagy az időszakos-ciklikus konfliktushelyzetek által megszabott társas tér. Ulrich Beck ezekről formált nézetei⁷ az 1986-os „kockázattársadalom” teóriára évtized múltán következő „világkockázat-társadalom” (1999) paradoxonainak és rizikóelemzéseinek eszköztárával egészültek ki, még arra is kihatással, hogy a kockázatokat evidensen uraló-birtokló hatalom napjainkra már a felosztó-kirovó hatalom fegyvertárával lett gazdagabb, háritási és elszenvedési terekben fennhatóságot

⁷ Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában. Belvedere Meridionale, Szeged, 2008., 234 oldal.

privilegizáló intézménnyé vált, mégpedig világméreteken is hatékonysággal. A nemzetközi politika és a globalizációs hömpölygés kiszolgáló intézményei részint világméretű kiterjedésekben is kezdtek gondolkodni (újra), részint a megelőzési vagy kompenzációs tényezőket latolgatva terjeszkedni kezdtek, mindezekről pedig a perspektívákat igazságossági és kockázati térképeken fölvezetve a kutatók megállapították, hogy a globális pénzügyi kockázatok nem önmagukban, hanem egy reflexív modernizációs igény teoretikus eredményeként kezelhetőek talán, de csak azzal együtt, ha a régés-rég megválaszoltnak tekintett kérdéseket újrafogalmazzuk és a hagyomány kötelékeitől szabaduló sajátos világokat a lokális sebezhetőség, globális egyenlőtlenség és „metodológiai kozmopolitizmus” mentén kezdjük újragondolni. Beck a *Kozmopolita Európa* (2004) új modelljének, államiság és uralom új dialektikájának fényében a folyamatok fölöttébb esedékes újragondolását szorgalmazza, ráébresztvén olvasóját, hogy a modernitás válsága magából a modernitás győzelméből fakad, így a világméreteken is történetileg új minőségek (232. oldal), továbbá kalkulálhatatlan antagonizmusok és globális kockázatok kritikai elmélete által belátható szféráiban fogalmazhatók meg. Ez az önkonfrontáció és intézménykritikai attitűd („az intézményesült ellentmondások elmélete” révén föltámadt) politikai perspektívák szociológiai belátásaira kell fölfigyeljen, sőt antropológiai kísérletek (biopolitikai, génmanipulációs és kulturális explóziókra redukált) eredményekre is, melyek dialektikáinak átlátásában a (társadalom)tudomány egyre kevésbé illetékes, a „megakockázatok” tálalására már a média is alig alkalmas (233-234. old.), vagyis konkrét katasztrófák csődhelyzeteiért aligha tehető felelőssé. De a „felelősséget vállaló modernitás” új programja ma már nem megkerülhető, a kockázattermelés világhálója mindannyian be vagyunk kapcsol(ód)va, így a politikai közösség mint kommunikatív felelősség hordozója mostantól a Max Weber föllállította „instrumentális racionalitással” szemben a „sokk-, szenvedés- és együttérzési logikát” figyelembe vevő kockázati reflexivitásra kell épüljön (240. old.). A modernitás feltartóztathatatlan, önmaga sikerességének diadalmenetébe vetett hitén alapuló vaksága épp abból a konfliktusos definícióból fakad, mely „a jövőt mint a jelen gyarmatát” határozza meg, az állandó változást „haladásnak” tünteti fel, de nem tűr ellenhatalmat, s végső soron ebben áll legfőbb hatalma is: a modernség olyan szentségei, melyek a véletlenségektől szabadulni próbáló emberiség számára térbelileg eltérően oszlanak meg, ugyanakkor nemcsak szenvedés-pályákat nyitnak, hanem a haladás helyetti „progressziót” és „innovatív” mint olyan metafizikai végcélakat hajlamosak tételezni, amelyek valami „új üdvösség” zálogaként hatnak és csábítanak (255-257. old.).

Mindezekről mint folyamatokról tudni, kritikai rálátással felülvizsgálni, intézményesíteni, „antimodern ambivalenciákkal” körülvenni olyan értelmiségi feladat, melyet a fejlődés alapelveinek kontinuitása (elvileg határtalansága!) mellett az alapintézmények diszkontinuitásával kell összhangba hozni (258, 274-276), így a munka léte és értéke, a korosztályok viszonya és a munkátlanág termelés-függő, de szociabilitást is lefokozó jellege, továbbá az individualizáció pusztító voltának korlátozása és „időtlenységének” felülbírálata („az ego társadalma vagy a könyök társadalma”, értékek hanyatlásában feltűnő perspektívtalanság) olyan belátható

kényszerek immár, melyek „győzelmi következmények”, a maguk változást hozó rombolóerejével együtt, s kezelhetetlenségük ellenében elvárható antimodern dialektikát kell alkalmazni.

Beck kötete, mint oly sok másik is, valahol a veszély ellenhatalmaként a társadalmi mozgalmak esélyét latolgatja, az állam felelősségét és a „kikényszerített felvilágosodás” pragmatikus ideáit a tömegkommunikáció ártaival hozza összefüggésbe, a kockázattársadalmat „(latens) forradalmi társadalomnak” nevezi, „amelyben a normális és a kivételes állapot keresztezi egymást”, a lineáris történetfejlődési képnek befellegzett, helyette „haladás-pesszimizmus” és „nemtudás-tagadás” kora utáni „kritikai szemléletű társadalomelmélet valóságtudományi” megalapozására van szükség, arra is óvatosan vigyázva, hogy „a Weber, Adorno vagy Foucault számára rémisztő panorámakép – az irányított világ tökéletes ellenőrzési racionalitása – a jelenkor népeinek tetsző ígéret” (276-277. old.). Vállalni kell tehát az értékelés szabadságát az értékérvényesítés és értékconszenzus alapján, továbbá szembe kell nézni azzal is, hogy naivítás, ha nem tárjuk föl a modernitás, majd az antimodernitás apokaliptikus vízióit, ha az evilági paradicsomokból száműzetést mint inspirációt tekintjük csupán egy újrakezdéshez. Azaz: nem lehet nem számolni a világekockázatokkal (terrorizmus, holocaust, ökológiai krízis, totalizálódó konfliktusok, háborúk, stb.), de „semleges” vagy „értékmentes” elméletek kiagyaltásával sem lehet messzebb jutni, mint egy fölismerések nélküli tagadás társadalomtudományi álválaszáig, a szembenálló oldalak közötti választás elkerülésének felelőtlenségéig (277-279. old.), ez „ elvesztett biztonság” helyébe nyomuló megtalált bizonytalanság legitimálásáig.

Ezt a ráismerést, a konstruktív biztonságfogalmat és jövőépítő optimizmust megkövetelő második modernitást, az önszerkentő városi munkatársadalom örökségét és reményteliségét Beck szerint mérlegelhetjük nem pusztán a túlfejlett nyugati várospéldák mentén, hanem a politika és a gazdaság új nyelvét megtanulni kénytelen saját világunkban is, ahol az egyének maguk-szabta életmód-modellek alapján formált, sajátos jövőképben kiteljesedni próbáló civil társadalomra áhító jövőképét már megnevezhetőnek reméli a kortárs teoretikus. A munka szép új világa révén⁸ a fejlett nyugat lassú, de biztos „brazilizálódását” és ez első modernizációból a másodikba megtett utat mutatja be különböző szcenáriókba tagolva, de elsősorban is arra fókuszálva, hogyan lesz a munka társadalmából kockázat-társadalom, a polgári munka Európájából a poszt-nacionális polgári társadalom, a nem-folyamatos munkavégzés világából a globális apartheid, ökológiai és digitális alárendeltség, visszavonható szolidaritás és bizonytalan politikum szerte a földrészén, de különösen a városi világokban. Beck a belső terek szolidaritásának hiányát, a kereső munkától és a klímapolitikától nem függő városi lakó identitás elbizonytalanodását a globális kockázatregulációhoz kapcsolja, az intézményesült konfliktusok logikáját követi, a városi lakó polgárok világpolgárokká válásának tizenkét tézisével kifejezhető individuális elköteleződés vízióját foglalja össze, benne a brazil, amerikai, holland és dán példákkal, a kereső foglalkozástól vehető búcsú összsképpével. Már nem erősítheti

⁸ Ulrich Beck: A munka szép új világa. Belvedere Meridionale, Szeged, 2009., 200 oldal.

meg, Hannah Arendt nyomán, hogy válaszaink lehetnek a politika válságára, a városi „kipuffogógáz-megszállottak” helyzetére, a demokrácia válságára, az értékek válságára, a közösség válságára, a válság válságára..., hanem hangsúlyoznia kell, hogy a városokba költözés, az agrárium súlyának csökkenése, a demokratikus önszerveződés tradíciója, a munkás- és polgárjogi mozgalmak idejétmúlt programjai ismételten fölvetik annak kérdését: újrakezdeni kell most már, s csakis ennek képessége teszi élhetővé, meggyőzővé a reményteli jövőt, legyen az uniós munkaerő-politika, államnélküli civil szervezetek territoriális jelenléte, vagy diaszpórába kényszerülő migráns és hajléktalan milliók kihívó állapota, akiknek már nincs hova (és honnan vett mintákkal?) integrálódniuk, a „munkavállalói társadalomba és a dolgozó polgármodelljébe már nem tudnak, s a „kínálati struktúrákba”, melyeket a jelen fölajánl, már nem is akarnak. Ebből kivezető utak közül is a nagy nemzetállami finanszírozású szervezetek mellé a mind gyakoribb polgári önkéntes-munkavégzést szorgalmazza, mely nemzetek alatti, államtól független, s ha nem is rangos kereső, de az összközösséget fenntartó kapacitásokkal kecsegtethet, szemben az „autoritásokkal”, centralizációval, a nagyság bővületével és a kiszorítás politikájával, az önkifejezés szabadságát intézményekkel elnyomó állami túlhatalommal. S ha már a hely közössége (a szomszédság), a származás közössége (a család) és a nemzeti közösség (hovátartozás, a polgárok államilag szervezett szolidaritása) mind a múlté, a tér már nem elhatárolt, városfalakkal vagy védművekkel tagolt, az adott helyre pedig nem stabil lakosi funkciójában kötődik a többség, hanem mozgáshoz és információhoz jutva önmaga szabadítja föl cselekvő politikai tereit és alkalmazkodási energiáit, akkor ennek kell az újrakezdés reményének maradnia, távolságoktól függetlenedésre és kötöttségektől mentes életvilágokra épülnie, melyben az új munkavilág mind többek világa lehet, amennyiben az önkéntesség mint politikai érték és közösségi érdek képes ezt megszervezni. A transznacionális közösségiség így lesz (vagy csak lehet) a jövőendő kerete és eszköze, a tudatos építkezés interaktív modellje is.

Isteni hősök, mindennapi sztárok

A tudatos építkezések és spontán folyamatok önkéntes szférájába kalauzol Povedák István könyve is,⁹ sztárkultuszok és hősalakítási szertartások kiadós rajzolataival. Történeti hősökkel (Kossuth, Széchenyi, Nagy Imre) kezdi a folklór posztmodern alakváltozataiban megmaradt névsort, majd a sztárok tipológiájával folytatva bevon táncdalénekeseket (Zámbó Jimmy, Rúzsa Magdi) és sportolókat (Puskás Öcsi és Simon Tibor), hogy végül Orbán Viktor folklorizálódási szertartásaiba, a hősmotívumok újabb megjelenési formáiba és a sztár csinálás főbb dimenziói közé vezessen bennünket. A jelenkori kultuszformálódásban néprajzkutatóként, de a társtudományok (kultúrakutatás, médiaelemzés, vizuális képnyelvi elemzés, kultusz kutatás és emlékezetkutatás, identitáselemzés, viselkedéstudományi és világkép-

⁹ Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban. Gerhardus Kiadó – Szegedi Vallási Néprajz Könyvtár, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged, 2011., 254 oldal.

elemzési narratívák) bevonásával a sztárolás és a kultuszépítés legfőbb jegyeit vonultatja föl végül, hogy munkája eredményeként az univerzális mintakeresés alapsémáját (Joseph Campbell elméletére épített változatát) vezesse le. Ebben az elkülönítés, beavatás és visszatérés (van Gennep és Victor Turner óta ismeretes) fázislépések mellé a leíró vallástudomány további (Ninian Smart művére épülő) fenomenológiai dimenzióit is bevegye zárófejezetébe. Kötetének kifutása az etikai és jogi szférákon túli vallási együttélismódok alaputasításait is fölfedi, szakrális cselekvési tereket ír le, tárgyi szimbólumrendszert tekint át a materiális és művészeti dimenziók megvilágításával kiegészítve.

Sztárolás és vallási rendszerépítés párhuzamai, összekapcsolódásai terén Povedák roppant lényeges belső strukturálódás, hangsúlyképződés, a (Bausinger nyomán alapkérdésként megfogalmazott) jelenre irányuló néprajzkutatásban alkalmazott komplex megközelítés (teoretikus, infokommunikációs, másodelemzéses, kérdőíves, szakrális folklórkutatási és celebritásmutatók vizsgálata) mellett olyan ismertségi komponensek értékelését is átláthatóvá teszi, amilyenek a kultuszépítő gyakorlatok során a hírlapok, fotóanyagok, kitűzők, plakátok, divatlapok, elektronikus közlések, tiszteletkifejező vagy hódolati megnyilvánulások, magasztalási és sztárformálási eljárások, sikerképességi mutatók kultúrakutatási hozadékai, tömegkulturális manipulációk fogyasztói indexei. A „posztmodern kor banditáit” (pl. a ’miskolci Bonnie and Clyde’, a ’Whiskys rabló’) és az írástudással, tömegközlési folyamatokkal összefüggő sztárolási eljárásokkal megformált, mintegy fölemelt vagy piedesztálra állított kortársak előképében (Csaba királyfitól, Botondon át Toldiig, Hunyadiig, Petőfiig) a halhatatlan és visszatérő hőstípus mintázatait (hero patterns) kiegészíti a történések körüljárta személyiség-életrajzokkal, ritualizációs mintázatokkal, filozofikus vagy metaetikus légkörrel, mitológiai narratívákkal (pl. Elvis Presley esetében), misztikus élmények és tragikus prezentációk példáival, rajongói érzületekkel, érték kivetésekkel, emlékéllítási szertartásokkal, stb. Valamiképp izgalmasan „kortársnéprajzos” a végkicsengés az egyes szakrális miliőkre hasonlító térkiterjesztés, kvázi-vallásossági játszmák, „brikolázs”-jellegű kultuszépítés üzeneteinek körüljárásával, kellékeik lajstromával, rajongói közösségek esetében pszeudo-folklorikusan érvényesülő „posztmodern kori tudat- és viselkedésformaként” meghatározható formakészlettel. Persze, a sztárkultuszok előzményeképpen azonosítható hőskultuszok, „a történeti hős mint archetípus” vagy „mint a megrendült kulturális kánon helyreállítója” szinte hagyomány-építkezésű folklorikus mederben készíti elő a személyi kultuszok talaját, melyre részint a posztmodern hivatkozási alapot nyelő történeti büszkeségek (Kossuth, Széchenyi, Nagy Imre) is akár alapot nyújthatnak, ha a pszichológiai és narratív történeti hivatkozások támaszkodni próbálnak. A kötet (Bevezetésen túli) fejezetei a sztárokról és hősmotívumokról, jeles énekesek, sportolók és politikai sztárok favorizálásáról formált fejezetei egyenesen Orbán Viktorig ívelnek, a hősmotívumok alapsémái és „a sztárkultusz hét dimenziója” révén pedig részletező ismertetései korszakosan fontossá teszik ezt a művet. Lényegében a magyar hős- és celeb-gyártás mechanizmusainak megnevezése a tradícióra építő gondolkodásban és kultuszformálásban, kiemelve az írott kultúra mellett szinte egyenrangúvá nemesedő „élő kultusz”-alakok jelentőségét, ekörül a

folklorisztikai hőselmélet feltárási feladatait, a kultuszok időbeli mélységeinek és a nemzeti identitáshoz kapcsolódó (ma már ismét leginkább állami celebrációra épülő) kultikuságát elemző szempontokat, szinte a posztmodern kutató pillantása, a megfigyelői távolság fenntartása melletti résztvevő jelenlét értelmezői aspektusa megannyi dimenzióját. E rituális és gyakorlati, szakrális és ciklikusságot mutató cselekvéseket rendszerbe állító szerzői vállalás fényesen és magasan kiemelkedő eredményei lényegében újdonságait mutatják föl a történeti és kulturális és folklorisztikai és kommunikációs univerzum köztünk jelenlévő változatának. Egy sor kortárs társadalomtudomány, társtudományok és alkalmazott kutatások egyképpen fogják meghálálni Povedák István és hallgatóinak érdeklődési fókuszába került alapozó problematizálást, mely a társas tudások térbeliségében és a kollektív emlékezet idejében megjelenített vallási jellegű intézményesülésre hívja föl a figyelmet, mintegy bizonyítva, hogy olykor még (kiemelt, etablirozott) intézmény sem kell ahhoz, hogy intézményesüljön, ami a társadalmi közfigyelem „varázstalanításának” ellenszereként a visszavarázslás bűvöletét oldhatja meg.

Térbeli gyakorlatok, emlékezeti öbölben

A társadalom és a nemzeti vagy kulturális azonosságtudat történeti víziói közé nemcsak a filmkockák és a kommunikatív elbeszélésmódok tartoznak, hanem az emlékformán fölidézhető miliók körében fogant konstrukciók is. Ezekről, s a társadalmi emlékezet mint nemzeti térkép-felület alapkérdéseiről formált remekbe szabott monográfiát Zombory Máté is, aki a kortárs kultúrakutatás egyik leginspirálóbb körképét nyújtotta ezzel. Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után címmel¹⁰ olyasfajta vállalást tesz, melyben a térbeliség, nemzet, lokalizáció és európaiság részint valami képzeleti laboratórium termékeiként, „az én múzeumaként”, a nemzeti összetartozást és állam nélküli nacionalizmust a „természetivé tétel”, az „otthonhoz visszatérés”, az „ellenmodernizációs stratégiák” perspektívái között szemléli. Míg Egry Gábor kötete a nemzetelbeszélés monológja, rendre konkrét viták és forráskritika vagy ütköztetett hivatkozási kontrasztok nélkül, addig Zombory narratívája a posztmodern ébredés, komplex kultúratudományi és interaktív megismeréseméleti diskurzus impozáns opusza. Nem vélek jogosnak világképi vagy nemzedéki kontrasztba egyszerűsített összehasonlítást, de Zombory egész ráindulása, a kultúrakutatás és diszkurzivitás nyelvének magabiztos használata, a kortárs problematikák tengerében magabiztosan eligazodó értelmezési kísérlet mintapéldánya, az „alternatív nemzeti otthonok” térdinamikai alapvetését kínáló traktátus. A hat nagyobb fejezet (három elméleti és három empirikus tanulmány) körvonalai között megkomponált nemzet-emlékezeti térkép ugyan nem vállal direkt kapcsolatot a történeti antropológia vagy a politológiai-etnológiai nemzet-diskurzussal, de úgy vélem, a nemzetkutatásban az emlékezetpolitikai fő hangsúlyt kiemelve roppant fontos distinkciót kezdeményez: „...nem a nemzet jelentése miatt, az odatartozás

¹⁰L'Harmattan, Budapest, 2011., 307 oldal.

kritériumának monopóliumáért folytatott nemzetállamon belüli küzdelmek foglalkoztatnak, hanem azok a párt- és „oldal”-független kulturális koncepciók, amelyek a magyar nemzetállamot tekintve egységesnek mutatkoznak. Ez az egység persze nem valamiféle belső magyar állandó, hanem a nemzetállami hatalmi-intézményi rendszerből következő, történetileg meghatározott és kormányzatilag kikényszerített működés” (8. oldal). Ehhez figyelembe veszi nemcsak a nacionalizmus globális kontextusát, az időbeliséggel összefüggő szerveződésmódokat, a helyek és terek virtuális hazát és otthonosság-élményt kínáló funkcionalitását, a tér és ember viszonyának lokális-tudatban megjelenített verzióit, no meg az 1989 utáni ünnepek, nemzetépítő elbeszélések, egyéni identitásválasztási stratégiák mögötteseinek, nemzeti térkeresés és határolás identitás-korlátozó vagy építő narratíváit, lekezelő és fölemelő gesztusainak empirikus hatásait is. Letisztult nyelvezete, mégis asszociatív és inspiratív üzenetei (talántán túlegyszerűsített minősítéssel) az utóbbi évek egyik legkreatívabb szakirodalmi forrásanyagává teszik kötetét. Ha történész, politológus, kisebbségsszociológus, kommunikáció-kutató, politikai antropológus vagy szociálpszichológus lennék, kötelező irodalomnak tekinteném mindezen pályák felsőfokú szakképzésében, itthon legalább annyira, mint a külhoni formálnemzeti és határátlépési miliókben. Egzakt ismertetése itt most nemcsak az Olvasó tisztes türelmét már réges-rég meghaladó terjedeleme miatt, hanem a szinte oldalanként is sokfelé elágazó gondolatgazdagság miatt sem lehetséges számomra. Annyi azonban mentségemül szólhat, hogy ha a kötet s a szerző erényeinek jelzésével épp csak hozzájárulhatok a megismerés és befogadás élményéhez, már többet értem el, mintha dadogva idézgetnék félmondatokat a sűrű olvasatokat és árnyalt deskripciót oldalanként kínáló könyvből. Van az úgy, hogy az ember belát egy önmaga által talán vágyott, megkezdett, de be nem teljesített gondolatkísérletet, szemléletmódot, s ráébred, hogy épp ez az, amit követni, létrehozni érdemes lett volna, s amit épp másnak sikerült. Sem nemzettudatot, sem önismeretet, sem tudományt művelni és fölfedezni nem érdemes enélkül, talán épp azért, mert immár ez is az emlékezés (valamelyik) térképéhez tartozik...

Értelmezési terek formálta történeti dimenziókban, sajátos metszetekben összeálló körképeket vettem itt sorra. Izgalmas lego-világ ez, mozgatható elemekből, történeti tájakat komponálva és tájtörténeti lenyomatokban megidézve. Mentalitások, hitek, idők és politikák, kultuszok és zsarnokságok, átalakulások és átformálások köreiből kerekítve, elágaztatva és átkötve, majd a tudományos konstruktumok kölcsönhatásainak körébe visszavezetve. Időlegesen szóló az összkép, a jelenkori felfogás-tájkép aktualizáló üzeneteivel gazdag. Átlátásokra bukkantam, kultúrák találkozási pontjain elmerengve, metszeteket kivetítve – és mindenképp időlegesen. Ha a történetfelfogás, az időpolitika, a belátások interdiszciplináris merészsége képes a korszakosságra, a gondolkodás válságkockázataira és a hírhedtségek távlatos rajzára, akkor ez utóbbi feltáró szorgalomnak is késznek kell lennie az időtálló belátásokra, értelmezési metszetek és kölcsönhatások elfogadására. Amíg még ez egyáltalán lehetséges.

BARTHA ÁKOS

Lelátók népe

Sztancsik Richárd: Városok, stadionok, kocsmák, Underground
Kiadó, 2013, 400 p.

James Bannon 2013-ban mindent vitt. A Milwall-huligánok közé beépült fedett rendőr története huszonöt év elteltével vált bestsellerré, a lelátók világa iránt érdeklődők kötelező olvasmányává. Sikere nemcsak a szigetországbán, de hazánkban is átütő: internetes bloggerek-től első vonalbeli sportújságírókon át népszerű humoristákig terjed a laudálók sora.¹ Míg egy jó sztoriból – húsz évvel a gyengécske filmverziót (Személyazonosság) követően – összedobtak egy szép eladási számokat produkáló, egyébiránt meglehetősen középszerű könyvet a nyolcvanas évek mára letűnt brit football-huliganizmusáról, addig az Underground Kiadó gondozásában a kertek alatt napvilágot látott a mai magyar „rögvalóság”. A magamfajta könyvmoly lelkének már az is jóleső érzés, hogy ezt a négyszáz oldalas szociográfiát nemigen lehet két délután alatt kivégezni (ellentétben a tőmondataival, kínos fordítási bakijaival és tipográfiájával vélhetően a honi funkcionális analfabéták népes taborát megcélzó huligánkrónikával). Sztancsik Richárd – a témában benne élő szerző – ráadásul jól bánik a betűkkel, így aki valamelyest kapcsolódik a magyar football „szürreálisan szép” világhoz, remekül fog szórakozni (ami az emlékállítás mellett egyébként fő célja a könyvnek).

Pedig a számtalan epitheton ornans-szal büszkélkedő témakört legkevésbé sem a szórakoztatóirodalommal szokták párhuzamba állítani, sokkal inkább a hazánkban komoly historikummal bíró hanyatlástörténetekkel.² Ha mindezt klubszintre vetítjük, kiélezett küzdelem indulhat a footballunk vesztese dicső címért, ám a dobogóra mindenképp oda kell érnie Puskás, Tichy és Détári egykori csapatának, a Honvédnak (a hátsó borítón olvasható ismérvek: „fokozatos lecsúszás, fogyatkozó nézőközönség, csőd, kiesés, bundák, perek, unott játékosok, unott szurkolók”). Mégis van néhány tucat ember, akik életüket e milió köré szervezik, ráadásul önként, szórakozásból. Normális dolog ez? Csak annyira, amennyire maga a közeg. De hát mit lehet tenni, ha az ember nem Barcelonában, vagy Londonban született és történetesen footballkedvelő? Kicsit kicsi, kicsit savanyú, de legalább a miénk, mondhatnánk

¹Bannon, James, A beépített huligán. Kettős életem igaz története: fedett zsaruként a rettegett Millwálnál, Candover, 2013. Az elismerő ajánlások a hátsó borítón olvashatóak, többek közt a „Milwall-ultrák”-ról értekező Ch. Gáll András sportújságíróé (!) is.

²Lásd: Csunderlik Péter, Miért beteg? Szekfű Gyula és Véghe Antal hanyatlástörténeti párhuzamai, Kommentár, 2012/6, 54–64.

Szurgent Lajos könyv eleji idézete nyomán Pelikán elvtárssal, bárminemű fociológiai áthallás nélkül, savanyú helyett inkább keserűdes öniróniával.

Elsősorban tehát a fővárosi vörös–feketéről szól ez a könyv; pontosabban egy baráti társaságból alakuló, válogatott meccsre is járó 10–15 fős csoporton keresztül szűrünk rá a kétezres évek magyar szurkolói kultúrájára. A rajzolt tabló szerint ez a világ egyszerre primitív, kifinomult és szürreális. Primitív, amennyiben a viselkedési normák szélsőséges szabadossága jellemzi, kifinomult, mivel a lelátói kultúra íratlan, ám szigorú szabályok mentén szerveződik és szürreális, mint maga a miliő, ami körüllengi „az ólálkodó semmit”. A kívülállók mindennek csupán a legdurvább felületével találkoznak (tévéközvetítések által), nem tudván, milyen szervezés szükségeltetik egy koreográfia megvalósításához, vagy hogy mi szabja meg a kerítésre kikerülő drapériák rendjét. Bár a kötetből a nyers vulgaritás sem idegen (érthetően), a szerző érdekes módon mintha kissé túlstilizálná főhősei monológjait/párbeszédeit, nem egészen életszerű kocsmajeleneteket produkálva helyenként (például egy többoldalas meccs–színház metaforával). E vadhajtásokat leszámítva azonban éppen a kifinomult stíluskészség teszi hiteles, mégis szórakoztató olvasmánnyá a Városok, stadionok, kocsmák című munkát, hiszen az (ön)irónia, a szarkazmus, az abszurd, vagy a groteszk ismerete nélkül aligha lehet hitelesen megjeleníteni egy hétköznapi délutáni tuzséri kupakirándulást.

A huszonhat fejezetre tagolt mű már (merjünk nagyok lenni) narratopoétikai szempontból is figyelemre méltó, amennyiben az önálló kis történetekként is megálló fejezetekben mindig más perspektívájából ismerjük meg a néhol ismétlődő eseményeket. Vélhetően ez a megoldás a szurkolói társadalom sokszínűségét hivatott demonstrálni, másrészt a cselekményeket maga is átélő szerzőt is segíti a távolságtartásban, olyan kényes kérdésekben, mint a szurkolók politikai preferenciái, a rasszizmus, az antiszemitizmus, vagy úgy általában a szélsőjobboldali eszmék (melynek lelátói létét Sztancsik nem tagadja, ám bagatellizálja). Figyelemreméltó önreflexivitásra vall, ahogyan az ultrák önértelmezéséhez fog: *„A lelátók utolsó megmaradt gerillái, a csapat lelke, a hatalom által eltaposni kívánt másként gondolkodók – ahogy a kemény mag szereti magát láttatni. Ők persze pontosan tudják a valódi okokat: az omladozó stadionok, lepusztult WC-k tartották és tartják távol a családokat, no meg a focinktól gyorsuló ütemben távolodó nemzetközi elit. Majd az ugyanolyan gyorsan minket leahagyó nemzetközi középmezőny. A brutális rendőrök, korrupt politikusok, klubelnökök, bundázó focisták csupán hab voltak a tortán. Akik szerettek politizálni, azok a fenti felsorolás elé, vagy mögé még tetszés szerint beillesztették azt, hogy »zsidó«, vagy »kommunista.«” (35)³*

A sztereotípiák megbontásának ez a módja, a nézőpontok megsokszorozása a sokféle kulturális hatásnak kitett közeg bemutatására és a szerteágazó motivációk értelmezésére is képes. A közeg valóban sokrétű, mind iskolázottsága, mind származása szerint. Kulturális antropológusok csemegéje lehet például egyik hősünk büszkén vállalt lengyel–kőbányai kettős identitása, de az időnként erős palóc nyelvjárásra váltó nógrádi kolléga sem egyszerű képlet. A szociolingvisták a külön

³Hasonlóan szenttelen és fanyar, ám aprólékosabban kidolgozott az MLSZ-intézkedések társadalmi szétszűremlésének és politikummá válásának szellemes bemutatása a könyvben (242–243).

tárgyalt drukkerargónak örülhetnek: „Adtátok a boxot? Nem adtátok, mert a kékek mögül ment a szájkarate. Pedig a figyelőembereitek is ott voltak, tudtak volna adni kontaktot. Megint csak sálasokat kérdeztek fel. Mindig csak az egerés és a lepattanózás...” (51) A szerző a mediális váltásokra is nagy hangsúlyt helyezve az interneten szerveződő szurkolói csoport számos eseményét chatboxokon keresztül, netes „gettónyelven” jeleníti meg, hosszasan értelmezve a jelenséget. Az idegenségtapasztalatok megsokszorozódására egyébiránt végigkíséri a kötetet, hiszen női szemszögből is megismerhetjük a lelátók férfias világát, sőt a kispestiekkel vitriolosan kritikus újpesti és fradista „vendégszerzőknek” is teret enged a mű (a fent említett narrátor-váltással).

Kétségkívül „tényirodalommal” állunk tehát szemben (ritka szerencsétlen kifejezés), annak minden hozadékával. Itt van mindjárt a valóságreferencia kérdése, mely már a harmincas évek szociográfiáinak is sajátos játékeret engedett. Sztancsik csak evidens esetekben (pl.: klubok) nevesíti a szereplőket és tereket, bár a beavatottak nyilván tudják, kit takar az „Oszlopi”, vagy a „Szivacs” elnevezés. A szerző titkosítása érthető és arányos: nagyobb mérvű, mint Illyésé (Puszták népe), ám nem éri el a Nagy Lajos-i szintet (Kiskunhalom⁴), megkímélve az olvasót, hogy – mondjuk – a „Budapest FC” kék–sárga szurkolóit kelljen követnie valamely fiktív tájra. Kár is lenne ezekért a valós túrákért, melyekből bőven jut a kötetbe: Wronki, Kisinyov, Bosznia, Hamburg, Dunaszerdahely, Csíkszereda, hogy a hazai kiruccanásokat ne is említsem. A futball határtalansága valóságos road movie-vá szabdalja a könyvet, de ez csak előnyére válik a szövegnek, hiszen ekképp lehetővé válik a futballnál komolyabb kérdések érintése is (már ha hiszünk ilyenekben Bill Shankly után). Probléma-centrikusan, mégis olvasmányosan kerülnek terítékre a fiatalok gondjai, a határon túli magyarság anyaországi kapcsolatai, a honi politikai kultúra, a média, Budapest és a cigányság helyzete stb.⁵ Bőven és őszintének tűnően olvashatunk a társadalmi konvenciókat ideiglenesen felfüggesztő utakról, a benzinkúti „fosztásokról”, de bepillantást nyerhetünk a spontán balhék láncreakciószerű mechanizmusaiba és a szervezett utcai harcok kívülállóik számára rejtett etikettjébe is.

Végezetül még egy szempontról szólnunk kell. Noha a felsőoktatás kiszélesedése, tömegoktatássá válása, másrészt a lelátókon az utóbbi két évtizedben szocializálódó, több markáns alcsoportha bomló szurkolói társadalom óvatosságra int a proletarizálódó stadionok rémképe iránt, a ma Magyarországon általánosan elfogadott sztereotípiá szerinti az aktív szurkolók aluliskolázottak. Jelen kötet nem erősíti a fenti mítoszt. Sztancsik hőseinek jelentékeny hányada egyetemista, vagy egyetemistát végzett (például közgazdász), a szerző hosszasan tárgyalja az egyetemista lét „fáradalmait”, a hallgatói önkormányzat korrupszát, egyes szereplői pedig haikuban és limerickben latolgatják a válogatott meccs esélyeit az interneten, ha épp nem József Attila

⁴A Kiskunhalom fiktív név, Nagy Lajos szociográfiája szülőfalujában, Apostagon játszódik.

⁵Példa gyanánt idézem egy cigánycsaláddal történő közös utazás utózöngéjét: „Azért az szép dolog, hogy a hozzánk látogató turisták első benyomása hazánkról szerencsés esetben olyan biztonságérzetet eredményez, mintha Bogota felett nyílna ki az éjiörményük. Nebéz eldönteni, hogy vajon a Nyugati, a Keleti, Kóki a leglehangolóbb, legkoszosabb pályaudvara Budapestnek. (...) – Robadt, büdös cigányok! – viczorogja egy csimbókos szakállú, két teli szatyrot maga után hurcoló tróger a busz után. Izgadság és vízelet szaga csapja meg az orrunkat, ahogy a szél felénk hozza a szagát.” (39)

parafrázissal „mértatják” az aktuális szövetségi kapitányt („*Sándor végül homokos / Szomorú kispadra ér / Szétnéz merengve és okos / Fejével biccent, nem remél*”, 391). Lehet, hogy nem ez az általános tendencia, de mindenképpen óvatosságra (és további kutatásokra) int.

Összességében a kötet éppen azt tudja, amit a harmincas évek nagy szociográfái – csak éppen kicsiben. Itt nem milliók jogfosztottságáról, hanem egy sajátos rend szerint működő, hagyományaihoz és extrémításaihoz makacsul ragaszkodó, országos viszonylatban néhány ezer embert érintő szubkultúráról szól a történet. Mindazonáltal a Városok, stadionok, kocsmák címe ellenére túlmutat e szurkolói szentháromságon és a szubkulturális perspektíván, amennyiben országokon átnyúló keresztmetszet nyújt számos más kérdésről is. A szerző – hasonlóképpen, mint a népi írók – azért tudta megragadni e sajátos világot, mert képes volt kívülről tekinteni rá, továbbá mert egyszerre volt birtokában a hitelességet szavatoló élményeknek, tapasztalatoknak és az ezek színvonalas megfogalmazásához szükséges nyelvi, írói képességeknek. Több figyelmet érdemlő szövege határozottan jobban teljesít angol exkollégája visszaemlékezésénél. A labda a mi térfelünkön pattog – már ha olvassuk a játékot.

SCHRANZ EDIT

Czibere Ibolya: Nők mélyszegénységben

Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a
mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban
L'Harmattan, 2012, 243 p.

Mi a bizonyítéka annak, hogy a szegénység, mint a társadalmi differenciálódás következményeként megjelenő folyamat, mikroszinten a családon belüli egyenlőtlenség jelenségeként, a nemek közötti, nő - férfi relációban is kimutatható? Hogyan jelennek meg az említett egyenlőtlenségek a jelenkori női szegénységi léthez kapcsolódóan a 2000-es évek Magyarországon és hogyan élik meg a szegénységüket maguk az érintettek, a mélyszegénységben élő nők? Milyen viszonyrendszerek, események mentén válik egyértelművé, hogy a nők családon belüli szerepeinek változatlansága, a férfiakéhoz képest egyenlőtlen helyzetének mozdulatlansága, a legsóbb társadalmi rétegek esetében erősen rögzült, amely helyzetet a szegénység jelentősen stabilizál? Az említett kérdések a szegénységkutatás témakörének olyan részterületét érintik, amelynek vizsgálatára eddig viszonylag kevés kutatás vállalkozott – legalábbis az összegyűjthető szakirodalom tanúsága szerint, de amelynek elemzése elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük, a kurrens női szegénységhez kötődő nemi jellegzetességeket és az ezen a területen jelentkező egyenlőtlenségeket. Czibere Ibolya kutatásával nem kevesebbre vállalkozott, minthogy megtalálja és kifejtse, elemezze azokat az okokat, amelyek a mélyszegénységben élő nők esetében egyértelművé teszik: a férfiak és nők családon belül sem egyformán élik meg a szegény létüket, a nők több szempontból szegényebbnek tekintik magukat a férfiaknál.¹ Szemben a szegénységkutatásban általánosan elfogadott nézettel, amely szerint bizonyos szegénységi szinten a család minden tagja egyformán szegény,² a nyolcvankilenc mélyszegénységben élő nővel

¹ Koncz Katalin 2002-es tanulmányában, hipotézisei vizsgálata nyomán már kifejtően írt arról, hogy nem helytálló a szegénységvizsgálatok azon feltételezése, hogy adott szegénységi szinten a család minden tagja azonos formán szegény. (Czibere 2012)

² A nők társadalmi helyzetének leírására a legtöbb kutatás a társadalmi kirekesztettséget tartja megfelelő meghatározásnak, e fogalom mentén vizsgálja szegénységkockázatukat, s nem is tekinti a nemi hovatartozás szerinti vizsgálatot megfelelően mérhetőnek. (Szelényi Iván 2001-es tanulmányában ír erről) Spéder Zsolt '97 –es tanulmánya szerint a hazai kutatók nem igen találtak - a tanulmány megjelenéséig – lényeges különbséget a férfi női szegénység kockázata között; de a világszervezet (ENSZ) konferencia munkacsoportjának elemzése sem mondott más eredményt. (Czibere 2012)

készített interjú megrázó bizonyosság a szegény családok sajátos világáról, a nők napi küzdelmeiről. Vágyaik tolmácsolásából kitűnik zárt világuk perspektívatlansága.

Szegénység-értelmezések

A szerző igyekszik még a kötet bevezetőjében, jó előre tisztázni, hogy a társadalmi réteg, amellyel foglalkozik, és amelyből a mintát vette, akkor is egységes képet mutat, ha menet közben, a megfelelő fejezeteknél kiderül, hogy bár az interjúalanyok iskolai végzettsége túlnyomó többségben alacsony, az interjúalanyok között akadt érettségivel, főiskolai végzettséggel rendelkező nő is. Egységesen mégis jellemző volt rájuk a mélyszegénység definíciója, amely szerint a családjukban az egy főre jutó jövedelem átlagos nagysága nem haladta meg a nyugdíjminimum összegét.

Ahhoz, hogy a fejezetekben bemutatott, a nők egyenlőtlenségi helyzeteit feltáró összefüggések, megfelelő beágyazottságot kapjanak, Czibere Ibolya végigveszi a szegénység szociológiai megközelítésből leírt elméleteit, sőt ezen elméletek ellentmondásainak hangsúlyozásaként szembesíti a Spéder Zsolt által kötetbe foglalt paradigmákat. A szociológusok által a szegénység – egyenlőtlenség elméletek közül leggyakrabban használt funkcionista és konfliktus elméletek, a Lewis – féle „szegénység kultúrája” elmélet és az underclass mint kategória, valamint a társadalmi kirekesztés mechanizmusa mentén járja körbe a témát, kitérve az életciklus modell értelmezésére is.

Ha összefoglalóan úgy tesszük fel kérdést, hogy kikből és miért lesznek szegények, az okok elméleti megközelítéseihöz Marx és Wright teóriáit érdemes említenünk, ahogy a szerző is részletesen ír erről. Mindkét gondolkodó a kizsákmányolást nevezte meg a szegénység okaként.³ Karl Marx konfliktuselmélete az egyenlőtlenségek leküzdésére nem a harmóniát, hanem a társadalmi csoportok ellenkező érdekeit helyezte célkeresztbe.⁴ (Czibere 2011, 2014) Mélyebb strukturális viszonyok következményének tekinti a szegénységet C. Wright Mills is, aki rétegződés modelljében nem különít el szegényeket, mert álláspontja szerint a nagyburzsoá osztályon kívül mindenki valamennyire kizsákmányolt. (Spéder 2002) A funkcionista megközelítés klasszikus iskoláját képviselő szerzőpáros, Davis & Moor elméletét arra a tényre alapozza, hogy a társadalom számára nem minden betöltött pozíció egyformán fontos, s ezt a képet még az egyéni képességek differenciáltsága is árnyalja. Szegényekké azok válnak, akiknek a pozíciója kevésbé fontos a társadalom számára. Az „intézményesített egyenlőtlenség” (Czibere 2011, 2014) tehát mintegy szükségszerűen megjelenik a társadalmak rendszerében, ahol a pozícióval (munkával) járó jutalmazás – mint ösztönző rendszer – is továbbviszi az egyenlőtlenséget, hiszen az alacsony presztízs alacsony jövedelemmel jár. Vagyis azok lesznek szegények, akik nem képesek

³ A politikai gazdaságtan bírálatához; A tőke; Gazdaságfilozófiai kéziratok; A Kommunista Párt kiáltványa

⁴ „Marx az angol politikai gazdaságtanból veszi át, a „kapitalistákra” és a „proletárookra” való alkalmazása a francia „utópikus” szocialistáktól ered, az osztályharc koncepciója pedig a hegeli dialektikán nyugszik. Az osztályelmélet alkotja Marx munkásságában a szociológiai elemzés és a filozófiai spekuláció közti problematikus összekötő kapcsot.” (Dahrendorf '97)

kiemelkedő jutalmat érdemlő egyéni teljesítményekre, amelyekhez kiemelkedő pozíciók járnának. (Monostori 2005) A szegénység említett funkcionista megközelítéseit Peter Townsend azonban bírálja, mert bár épp úgy, mint a konfliktus elméletek, a strukturális viszonyok következményeként fogja fel a szegénységet és munkaerő - piaci pozíciók, valamint a tőke világa felől közelít, állítása szerint az elméletek bizonyításának operacionalizálása nem egyszerű, hiszen számos körülményt (politika, érdekkülönbségek) nem vesz figyelembe. Ugyanakkor Townsend ragaszkodik ahhoz is: vegyük észre, hogy az anyagi jutalmazás vágya nem azonos a különböző társadalmi csoportoknál, vagyis az anyagiak megszerzésére irányuló „motiváció, kulturális környezettől is függ”.(Czibere 2011, 2012)

A funkcionista vonalat a későbbiekben tovább támogató Herbert J. Gans az underclass poor - „érdemtelen szegénység” gondolatát firtatva, a szegénységnek a társadalom életében szerepet játszó negatív és pozitív értelmezéseit⁵ írja le, ez utóbbinak inkább látens funkcióit hangsúlyozva. Álláspontja szerint a szegénység a jobb módúak (felsőbb osztályok) számára nyit pozitív alternatívákat az intézményeken keresztül, valamint szükségszerű hozadéka a társadalmi egyenlőtlenségeknek is egyben, mert hozzájárul a fennálló társadalmi rend működéséhez.

Gans gondolati vonalán halad Oscar Lewis, aki szerint a szegények körében kialakult életmód a „szegénység szubkultúrája” egyfajta alkalmazkodás és egyben válasz a szegénységre, mint marginalizálódott helyzetre. Lewis „A szegénység kultúrája” (1988) című tanulmányában a szegénységet, mint önmagát újratermelő szubtársadalmat írja le, amely emiatt sajátos szubkultúrát hoz létre, amely eltér az általánosan elfogadott viselkedéstől, kultúrától.

Már a Lewis féle szubkultúra leírás is egy „törésvonalról” árulkodik Spéder Zsolt szerint, aki 2002-es⁶ tanulmányában a szegénység és nem szegénység határvonalát

⁵ Gans. a „Mire szolgálnak az érdemtelen szegények – avagy a legalsó osztály szerepe Amerikában” című tanulmányában (1992) írja le abbéli véleményét, hogy a negatív funkciók magának a szegénységnek a megnyilvánulásai, mint például az utcai bűnözés, a fiatalkori munkakerülés, drog, alkoholfogyasztás, vagy gyerekvállalás házasságon kívül szülő egyedül álló anyák részéről, ám e mellett 15 pozitív funkciót is felsorol. (1) munkaerő tartaléksereg – mert így magasan lehet tartani a munkanélküliségi arányokat, amely alacsony béreket produkál, (2) megfelelő végzettség hiányában nem kínálnak számukra munkaalkalmat, eleve kizáródnak a munkaerőpiacról, így nem jelennek meg a statisztikákban, (3) hajlandóak illegális javakat termelni (kábitószert) a jobb módúaknak,(4) munkaalkalmat teremtenek a középosztálynak, hiszen velük intézményi keretek között kell foglalkozni, (5) fenntartható az intézményi „státus quo” (a szegények gyerekei taníthatatlanok) (6) legitimizálják az osztályhierarchiát - ha ők az érdemtelenek, a fölöttük levők mind érdemesek (morális támasz), (7)szerep a társadalmi normák fenntartásában – a fölöttük levő osztályok számára (Durkheim), (8) rájuk húzható mindenkor a bűnbak szerepe (9)kimeríthetetlen téma a médiának; (10) valamint a politikának, egyházaknak, civileknek, (11)a bal oldali gondolkodásnak (12) a jobb oldali politikusok céltáblái, (13) ürtügy a jóléti állam bírálóinak, (14) bűnbakjai a politikának; (15) területileg elszennvedői az „osztályon aluli körzet” bélyegnek (valahol kell, hogy legyen szeméttelp stb.).

⁶ Spéder Zsolt,(2002) tanulmányában igyekszik bekatégorizálni az underclass-ba tartozó csoportokat. E felsorolás szerint ide tartoznak például a tartósan és szinten kizárólag szociális segélyből élők; munkahellyel nem rendelkező, iskolába nem járó vagy kizárt fiatalok; azok az aktív korú férfiak, akik kiestek a munkanélküliségi biztosítási rendszerből is; az illegális munkából jövedelemhez jutók; a gyermeküket egyedül nevelő, korábban munkahellyel nem rendelkező anyák; súlyos szenvedélybeteg; bandázó fiatalok; bűnözők és hajléktalanok. (Czibere2012)

igyekezik meghúzni. Érintve ezzel a társadalmi kirekesztődéssel foglalkozó elméleteket. Itt is szerepet játszik a területi elhatárolódás, ahogy az *underclass*⁷-szal rokon *exklúzió*⁸ - fogalom megjelenésében is. A halmozottan hátrányos helyzetben élő, a társadalom mindennapi életéből kizáródott „*exclusion*” –szóval illetett szegények esetén Ferge Zsuzsa úgy fogalmaz, hogy a szó aktív jelentése: „valaki, valakiket ki akar rekeszteni”. Ezt a helyzetet továbbgondolva, Ferge ugyanakkor úgy véli – s ezt Czibere Ibolya okkal hangsúlyozza -, hogy a probléma eredete nemcsak anyagi természetű, hanem annál komplexebb, amely miatt a kirekesztés egyben összegzi a különböző forrásokból, jogokból, lehetőségekből való kimaradás esélyét is. Amartya Sen ugyanakkor épp azt tekinti kiindulópontnak, hogy a kiegyensúlyozott élet egyik legjelentősebb eszköze a jövedelem, amely feltétlen hatással van az ember életére. Ha nincs megfelelő jövedelem, az olyan lehetőségektől fosztja meg az egyéneket, mint például annak szabadsága, hogy az „emberek olyan tevékenységben vegyenek részt, amelyben jó okuk van részt venni” (Czibere 2011, 2012). Sen álláspontja szerint a kirekesztődés társadalmi lélektani hatásait tekintve fontos észrevennünk, hogy „a társadalmon kívülség nem egyszerűen relatív szegénység, hanem egy olyan állapot, amelyben az emberek azokat a kapaszkodókat is elveszítik, amelyek a társadalomhoz kötik.” (Czibere 2011, 2012)

Az életciklus-jelenségek, mint szegénységet kiváltó jelenségek vizsgálatának említésekor a szerző már utal könyve adott fejezetében arra, hogy e vizsgálatok már külön kezelik a férfi és női családtagok empirikus vizsgálatainak eredményeit - Czibere utal Ulrich Beckre -, s míg a férfiak életútjait szinte teljesen „érintetlenül hagyják a családi események, a nők létezésében egyfajta kettősség figyelhető meg, az intézményi és a családi életút.”⁹

Nők, akikről „megfeledkezett” a történelem

A szegénységet azonban – mint arra a szerző is többször utal könyvében – furcsa lenne saját társadalmi környezete nélkül vizsgálni. Ezért azon kívül, hogy a szegény sorsú nők történelmi vonalát követve végigvezeti az olvasót a feudalizmusban élt legszegényebb sorsú nők helyzetétől napjainkig, bemutatva a férfi - női hierarchián keresztül is megmutatkozó egyenlőtlenségek kialakulását, igen plasztikus leírásokkal láthatjuk meg az azonosságokat és a különbségeket, a magyar társadalom különböző korszakaiban élt asszonyainak életében. A jobbágysortól, a paraszti kultúrán át, a városi cselédek¹⁰ és (ipari)munkásnők szerelmi, a szexualitást illető és az elvárt

⁷ A Gunnar Myrdal által bevezetett „*underclass*” fogalma eredetileg a hosszú távon deprivált embereknek a különleges helyzetét jellemezte, akik nem részesedtek a II. világháborút követő általános gazdasági fellendülés gyümölcseiből. A 80-as évek Amerikájának városi gettó szegényeit jelképező *underclass* fogalma, amely a mindenből kirekesztettek csoportját rejt magába számos, a szegénységgel foglalkozó szociológust arra késztetett, hogy továbbgondolja, „aktualizálja” a fogalmat.

⁸ A francia nyelvből került át a szociológiai fogalmak közé.

⁹ Czibere Ibolya (2012): *Nők mélyszegénységben*, 28. oldal

¹⁰ Erről lásd még: Ibolya Czibere (2013): *Poor Peasant Women in Hungary in the Second Half of the 19th Century*. In: *Open Journal of Social Science Research*, 2013, 1 (9), USA, New York

viselkedésformákat illető sorsáig, középpontba állítva a munkában és a családban rájuk nehezedő terheket, valamint a nemek közötti egyenlőtlenségekből adódó különbségeket (például az azonos bér munka, kevesebb bér disszonanciáját)¹¹.

A szegénység feminizációs jelenségének vizsgálatai, amelyek a '80-as években kezdődtek Amerikában, egyértelművé tették, hogy az özvegyek, az elváltak vagy a gyermeküket egyedül nevelő anyák mélyebben élnek meg a szegénységet, mint a férfiak. Egyszerűen nagyobb szegénységet élnek meg. A kutatási eredmények azt is mutatták, hogy a nők által fenntartott családok tízszer nagyobb eséllyel maradtak hosszú távon is szegények, mint a férfiak által fenntartottak. Czibere ezzel kapcsolatban hozott állításai, melyek szerint a női szegénység ellen ható állami (USA; 70-es, 80-as évek) intézkedések eredménytelensége két okra volt visszavezethető: a női szegénység okai mások, mint a férfi szegénységé, illetve, hogy a kialakított szegénységellenes programokat férfiaknak találták ki, így ez nem volt megfelelő, illetve csak rögzítette a női szegénység állapotát, valójában mind egyetlen igazi ok felé hatnak. A felé ugyanis, hogy a kizárólag nőkre háruló gyermekgondozási feladatok, valamint munkaerő-piaci hátrányos helyzetük eleve „egyedivé” teszi a női szegénységi formát. S valójában minden további okfejtés és esemény, amely a mélyszegénységben élő, említett, a könyv empirikus kutatásának eredményét tartalmazó nyolcvankilenc interjúalany sorsának elemzésekor felsejlik, e két tényező köré csoportosítható. A szerző különböző szempontrendszereken keresztül mutatja be ennek a két oknak, a női tulajdonságokkal (felelősség, gondoskodás, gazdasági - érzelmi terhek cipelése) párosított sajátos, disszonanciákat hordozó következményeit. Azt ugyanis könnyen beláthatjuk a könyvben hozott példák alapján, hogy önmagában az a tény, hogy egy családfenntartó nőnek, ha van is munkája, az miért nem vezet kifelé egyértelműen a szegénységből - ellentétben például a munkával rendelkező férfiak esetével. De azt is hamar beláthatjuk, hogy a munkával megszerzett jövedelem miért nem fedí le teljes egészében a családjáról gondoskodó nők igényeit. Hiszen azok az igények nemcsak a nők, de gyermekeik igényeivel is sokszorozódik, amelyhez rugalmas munkaidő, több gyermekeknek szóló juttatás kellene, ám ebbe a társadalmi osztályba tartozó nők esetében igen kevés az ilyen szolgáltatásokat nyújtó munkahely - vagy egyáltalán nincs is. A szerző ezt a duális jóléti rendszernek nevezett jelenséget úgy írja le, mint ami nemcsak „belülről diszkriminatív a nőkkel szemben, de tovább erősíti munkaerő-piaci hátrányos helyzetüket.”¹² A problémát tovább növeli, hogy családfenntartóként az állásvesztés nemcsak azt a lelki terhet jelenti, hogy a juttatás alacsony, a segéllyel járó stigmatizáció hatása erős, de a mihamarabbi munkába állás kényszere erősen rossz pozíciókat eredményez a munkáltatóval szemben (alacsony bér), amely helyzetekből Czibere szerint egyértelműen kitűnik, hogy a szegény nők jogai csekélyek, alig definiáltak, vagy nem is igazán léteznek. Ugyanakkor ezek a nők ugyanolyan függőségi helyzetben vannak (t.i az államtól), mint a gyermekeik, s ameddig ez a helyzet fennáll, s

¹¹ Erről lásd még: a) Ibolya Czibere (2013): Women in urban poverty in Hungary. Maids and working labour market before 1945. In: *Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat*, 2012.4 – 2013.1. szám; b) Ibolya Czibere (2013): Women in poverty during the socialist era in Hungary. In: *Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat*, 2013. 2-3. szám

¹² Czibere: Nők mélyszegénységben 84. oldal.

a jóléti rendszer a függőség köré építi szolgáltatásait, addig a nőknek felajánlott, imént leírt lehetőségek gyakorlatilag lehetetlenné teszik a boldogulásukat. A problémát fokozza, hogy az EU-ban nő a gyermeküket egyedül nevelő nők száma és nő az idős korokra hátrányok miatt szenvedő nők száma. A statisztikák szerint az Európai Unióban a nyugdíjban részesülők 2/3-a nő, nyugdíjuk átlaga a férfiak nyugdíjának 53%-a, ami – mint a szerző hangsúlyozza is – életük minden területére hatást gyakorol, a lakhatástól, az életminőségükön át az egészségi állapotukig. A jövedelmük miatt segélyben részesülő nők aránya ugyanakkor rendkívül magas, mintegy 75%.

Magyarországot tekintve az Eurostat adatai szerint a nőket nem fenyegeti nagyobb mértékben a szegénység, mint a férfiakat, a 2007-es vizsgálat szerint a szegénység kiterjedtsége egyaránt 12%-os volt. Ám egyértelműen látszik, hogy „minél magasabban húzzuk meg a szegénységi küszöböt, annál nagyobb valószínűséggel kerülnek nők a szegények közé.”¹³

Miért a nők?

Czibere Ibolya a 2008-2009-es vizsgálata során, a tartós szegénységben élő nőkkel készített kvalitatív interjúk során egyetlen kritériumot tartott fontosnak, a jövedelmi feltétel teljesülését. Minden más, a helyszín – amely sokszor a saját autója volt – az időpont vagy egyéb körülmények nem számítottak relevánsnak, kizárólag a bizalmi beszélgetés intimitása volt szempont. Ennek megfelelően, a szerző saját értékelése szerint a nők többsége „terápiának” élte meg az interjút, amely az interjúvoló felé jelez meglehetősen magas bizalmi viszonyt. Úgy véljük, különös érzék is kell ahhoz, hogy ismeretlenül ennyi nő „nyíljon meg” a szociológus számra, s ez igaz akkor is, ha természetesen nem mindenki beszélt szívesen az őt ért, a családon belüli bántalmazásról vagy a párkapcsolata szexuális oldaláról. A 89 nő többsége kisvárosban vagy falun élt az interjú időpontjában, nagytöbbségük nem töltötte be az 50-dik életévet, többségében 1-2 gyereket, 35 családban 3-5 gyereket neveltek, 7 családban volt 6-9 gyermek. S bár nagyobb részük házasságban élt, kisebb arányban élettársi viszonyban, néhányan épp váltak, vagy megözvegyültek, arányaiban, a szerző leírása szerint viszonylag magas volt azon háztartások száma, amelyek férfi családtag nélkül éltek a mindennapokat. Iskolai végzettségüket tekintve felülreprezentáltak voltak a 8 osztályt (32 fő) illetve szakmunkásképzőt (22 fő) végzettek és a várthoz képest magas (17 fő) volt az érettségizettek aránya – 4 fő rendelkezett főiskolai végzettséggel. Munkaerő-piaci helyzetüket tekintve a 89 főből mindössze 24-en dolgoztak, ennél többen (33 fő) voltak munka nélkül, magas volt a gyese-gyeden lévők aránya is (17 fő), a többiek nyugdíjban vagy ápolási díjban részesültek. A megkérdezett nők életpályáját jellemzően befolyásolta a családi háttér, ahol többségében a napi megélhetési gondok voltak jellemzőek, a gyermekkor - az apa tekintélyével, a kulturális háttér, de olyan tényezők is megmutatkoztak, mint a gyermekkori anyagi körülmények, a szülők munkaerő-piaci pozíciója, amelyet befolyásolt az általánosságban jellemző

¹³ Czibere: Nők mélyszegénységben, 95. oldal

alacsony iskolai végzettség. Czibere Ibolya két kategóriát állít fel - a jellemzően közös szegénysors ellenére - mert a családok életminősége mégis különbségeket teremtett a szegénység és a gyermekkor megélésében: nehéz gyermekkor - kontra kiegyensúlyozott gyermekkor, amely a szülők tradícióján és egymás közti viszonyaikon alapult. Mindennek szerepe volt a későbbi párválasztásukban, az anyai minta erősítő szerepe befolyásoló hatással volt a házassági mobilitás kérdéskörére. A megkérdezett nők esetén a vizsgálat, a szülői családhoz képest semmiféle mobilitást nem mutatott ki, a társadalmi helyzet automatikus átörökítése zajlott. Annak ellenére született ez az eredmény, hogy a megkérdezettek egy része, életpályája terveinek elmesélésekor többször említette, hogy vágyaikban szerepelt a „kilépés” az adott társadalmi státusból - legalábbis, saját elmondásuk szerint jobb életre vágytak, mint amit az édesanyjuknál tapasztaltak. Azok a nők sem tudtak feljebb lépni a társadalmi ranglétrán, akik diplomával rendelkeztek, ami különösen érdekessé teszi a helyzetet. A családi szerveződésekre jellemző volt, hogy igen nagy számban nevelték „egymás gyerekeit is” és az időközben született közöseket, vagyis éltek második házasságban vagy élettársi kapcsolatban, amely mindvégig bonyolította helyzetüket. Nagy valószínűséggel ez a körülmény - és az anyai felelősség - játszott közre abban is, hogy érzelmi életüket többnyire úgy jellemezték, mint ahol a szerelmi kapcsolat kevésbé, a saját de leginkább a gyermekek anyagi biztonsága sokkal előrébb volt a prioritási listán. Ezt a szálát azért is emelte ki a könyv szerzője, mert a nehezebb élethelyzetek bekövetkezésekor (bizonytalan anyagi jövedelem, munkahely elvesztése) tovább gyengítette, az amúgy sem erős köteléket a család felnőtt tagjai között, ami legtöbb esetben utat engedett a nőkkel szembeni fizikai fölény érvényesítésének és a lelki bántalmazásoknak. A (z) (első) házasság elején nagytöbbségüknél fennálló lakhatási nehézségek (szülőkkel együtt indított közös élet), az ezzel járó alkalmazkodási nehézségek tovább rontották, az otthonról hozott, megnyírbált autonóm - saját - sors irányítására vonatkozó lehetőségeiket.

Életüket nem segítette a családi munka - és tradicionális hatalommegosztás sem, az említett házassági mobilitás hiány miatt a mélyszegénységben élő nők elvárásai a férjekkel vagy élettársakkal - valójában leképezte környezetük patriarchális jellegét. „A férfi keresi a pénzt” szerep általánosan elfogadott és elvárt hagyományába azonban jelentős „léket vágott” a férfiak munkahely elvesztésének ténye - a későbbiekben, ami jelentősen megborította a nők családban betöltött szerepét és a férfi partner elvárásait vele szemben. A helyzetet az sem segítette meg, ha a nő iskolai végzettsége magasabb volt, mint férfi partneréé, a vele szembeni elvárás, „elbánás” nem különbözött iskolázatlan nőtársaitól. A nőkre hárult a gyereknevelés, a háztartás, sokszor a ház körüli munka - és a házasság elején, illetve egy idő után sokszor még a keresőtevékenység egy része, amely az iskolázottságnak megfelelően szerény, de stabil jövedelmet jelentett általában. A keresőtevékenység elvesztése azonban különböző formában csapódott le a családoknál. Czibere, Falussy 2001-es tanulmányára hivatkozva írja ezzel kapcsolatban, hogy Magyarországon, ha a férfiak vagy a nők elvesztik a kereső tevékenységüket, a nők háztartási munkaidejében nagyságrendekkel következik be növekedés. A férfiak viszont a háztartásban végzett munkaidejükkel is szerényebben bánnak. Ebből arra következtet Falussy, hogy „a munkanélküli

nők/férfiak munkaidejében és annak összetételében jóval nagyobbak a különbségek, mint az aktívak esetén.”¹⁴ Valójában a szerző interjúalanyai is ezt az összefüggést támasztják alá saját történeteikkel. Változó a kép ugyanakkor, ha a nő rendszeresen dolgozni jár, míg a család férfi tagja munkanélküli – és valamilyen oknál fogva munkát sem hajlandó vállalni. Ám ebben az esetben sem vesznek le többségükben semmilyen terhet a nő válláról (pl. gyerek). A nők gyakorlatilag magukra maradnak a gondjaikkal azzal a különbséggel, hogy a partnerek között vérszesen lecsökken az egymással töltött idő – hiszen, ahogy az interjúkból kiderül – jórészt nem is találkoznak a nap hasznos időszakában, mert a család férfi tagja még/már alszik, vagy a szomszédban/családban segít a házköri munkákban, rosszabb esetben a lakóhelyen általa kedvelt italmérő helyiségében tölti az idejét. Ezek a férfi munkanélküliséggel járó „idő – struktúra eltolódások”, ahogy a szerző fogalmaz, nagyfokú önállóságot, probléma megoldást kívánnak tehát a nőktől, miközben a munkanélküli férfiak házon kívül töltött idejének okaként Czibere azt feltételezi, hogy valójában épp a szegénységből fakadó gondok „hárítása” az oka. A megbillent helyzet tehát a korábbi viszonyokhoz képest tapasztalt egyenlőtlen növekedését hozza létre, azzal megtámogatva, hogy a férfiak akkor is „lenéznek” a nők által otthon végzett munkát, ha a család jövedelmének előállításában aktívan kiveszik a részüket és akkor is, ha nem. A helyzet egyenlőtlen, mondhatni igazságtalan voltát tovább fokozza, hogy a munkanélkülivé váló férfi családtag viselkedése „ellenségessé” válik – ahogy Czibere írja Gödri 2000-es tanulmányára hivatkozva – ha a család gazdasági nehézségekkel szembesül, amely a házasság minőségének romlásához vezet.

Megvizsgálva azt a kérdéskört, hogy a mélyszegénységben élő nők családjai számára a kézhez vehető havi jövedelem mire elég, pontosabban elég-e egyáltalán, az interjúk alapján, a szerző interpretálásában az egyértelmű válasz az, hogy nem elegendő. Az alkalmi és fekete munkák, a különböző juttatások, gyermekeknek szóló támogatások különböző kombinációi sem adnak tényleges fedezetet a havi kiadásokra, ezért az uzsorától a banki hiteleken át a változatos kölcsön formáig terhelik magukat túl a családok, hónapról hónapra. Lényeges ugyanakkor, hogy ezekben a családokban a pénzkezelés – értsd az igen kevés pénz beosztása - azért hárul inkább a nőkre, mert a mindennapi megélhetés múlik azon, jól mire költik. A szerző szerint az ezzel kapcsolatos korábbi kutatásokkal megegyező az általa is igazolt eredmény, amelyet megerősít, hogy a 89 női interjúalany egyike sem említette, hogy a családjukban a pénzt a férfi osztotta volna be. Ugyanakkor Czibere Ibolya hosszabb részt szentel könyvében annak, hogy a kevés jövedelem hatására jelentkező „lemondások” bizonyos fogyasztási cikkekről, melyik fél részéről erősebbek. A válaszokból egyértelműen az derült ki, hogy minden esetben a nők mondanak le (az élelmiszereken kívül – de egyes esetekben arról is ha kell), individuális szükségleteikről, hogy a család jövedelmi stabilitása megmaradjon, akkor is, ha ők tartják el a családot. A lemondás tárgya elsősorban a gyermek megfelelő igényeinek kielégítését szolgálja. A meginterjúvált nők között voltak, akik már évek óta nem vásároltak maguknak semmilyen – átlagos fogyasztási cikknek tekinthető holmit sem (ruha, cipő). A férfiak egyéni fogyasztása

¹⁴ Czibere: Nők mélyszegénységben, 128. oldal.

azonban sok esetben – mint az interjúkból kiderült – rendszeresnek tekinthető (alkohol, cigaretta, játék).

Az életszínvonallal való elégedettség vizsgálata jelentős szerepet kap a családon belüli jólét vizsgálatában, hiszen ez elengedhetetlen része a női/férfi mélyszegénység megélésének különbségéről szóló hipotézis alátámasztásának. S bár az persze szubjektív megítélés, hogy a megkérdezett nők jelentős része szerint a férfiak kevesebb felelősséggel élnek meg a mindennapokat, több dolgot engedhetnek meg maguknak, ezért jobban élnek, elégedettebbek az életükkel – ami a nők számára frusztráló lehet. Az fontos meglátás, hogy mindezen állítás indokaként nem az individuális fogyasztás lemondását nevezték meg, hanem azt, hogy „a férfiak sokkal többet pihennek, szórakozhatnak és költhetnek”.¹⁵ Akkor is ezt – a társadalmilag kötött és szabadidőtöltéssel kapcsolatos - hátrányukat fogalmazta meg a megkérdezett nők egy része, ha a pár mindkét tagja munkanélküli volt, vagyis elvileg mindketten egyenlő feltételekkel kezdték reggelente a napot. Egy másik csoport női tagjai, ahol ugyancsak mindkét fél munkanélküli volt, ugyanakkor úgy ítélték meg a helyzettel való elégedetlenség kérdését, hogy a párjával együtt mindketten egyformán elégtelennek élik meg a kialakult állapotokat. A idő-hátrány dimenzióban azonban ebben az esetben sincs változás. A szerző mindezek alapján úgy ítéli meg, hogy a vizsgált nők családjában fennálló fogyasztási különbségek, egyenlőtlenségek azt mutatják, hogy a családtagok nem egyformán szegények, a nők szegényebbnek tekintik magukat, mint a férfiak, vagyis a családtagok között a „jólét” nem egyenlően oszlik meg.

Családi konfliktusok

A családban előforduló kisebb-nagyobb, ritkább és rendszeresebb viták, konfliktusok okaként a megkérdezett nők válaszai alapján, a szerző a pénzhiány, a jövedelemszerzés és -felhasználás, eltérő életstílus, beleszólás a döntésekbe, gyermeknevelés, szexualitás, szerelemföltés, külső kapcsolatok, barátok kategóriái szerint elemez. A viták nem ritkán a nők testi, lelki bántalmazásához vezetnek, amelynek egyik formája a párkapcsolaton belüli szexuális erőszak, amelyet a partner nem ritkán alkoholos befolyásoltsága irányít. Czibere, Tóth Olga 1998-as vizsgálatára hivatkozva említi, hogy ezen a téren a legkiszolgáltatottabbak a munkanélküli és háztartásbeli, kisebb településen élő nők, „mert közülük kerülnének ki a legtöbben, akik nem büntetnék ezt az erőszakfajtát”. Ennek azért tulajdonít jelentőséget a könyv szerzője, mert az általa készített interjúk is alátámasztják a szakirodalomban említett összefüggést. Azok a nők voltak ugyanis leginkább „megengedőek” ezzel a típusú erőszakkal szemben, akikre jellemző az alacsony iskolázottság, valamint a kis településnek számító lakóhely. Az azonban több mint elgondolkodtató, hogy Czibere Ibolya könyvének állítása szerint, szinte mind a 89 interjúalany említett valamilyen erőszakformát, amelyet ellene elkövettek, a legdurvább és leggyakoribban előforduló bántalmazásról azok a nők számoltak be, ahol a férfi családtag munkanélküli, a nő viszont nem. A nők „rosszul

¹⁵ Czibere: Nők mélyszegénységben 155. oldal.

megélt” párkapcsolatai is hozzájárulhatnak ahhoz, ahogy a mindennapjaikat élik, a beszélgetésekből kissejülő, instabilnak mondható párkapcsolatok azon kívül, hogy nem felelnek meg a benne élőknek, a társadalmi elvárásoknak sem tesznek eleget. Ezek a jelenségek összeadva, komoly elégedetlenséget váltanak ki a mélyszegénységben élő nőkből, akiknek vágyai, az interjúk tanúságai szerint többségében hétköznapi szükségleteik kielégítéséig jutnak el. „Szeretnék egy új pulóvert, mert ez ritkán jön össze...”¹⁶ „Mindenre vágyom, de leginkább egy tavaszi cipőre...”¹⁷ „Egyszer egy olyan ruhát szeretnék, amit még nem hordott senki.”¹⁸

Kevés mondat kifejezőbb a fenti sorokban idézetteknél. Nem véletlen, hogy a könyv szerzőjének megragadta a figyelmét a jelenség, amely szerint a megkérdezett nők nem használják a „boldogság” szót érzelmeik bemutatásánál, kifejezésénél. Talán nincs is mire használniuk, hiszen feltehetően hiányzik az életükből. Az érdekvezérelt kapcsolatok legkézzelfoghatóbb célja a megélhetéshez szükséges pénzek, fogyasztási javak megszerzése, a biztonság megteremtése. S bármennyire törekednének is az egyensúlyra, folyamatosan úgy élik meg a mindennapjaikat, hogy úgy érzik, aránytalanul többet áldoznak a kapcsolataik és a családjuk egésze érdekében, mint a másik fél. A mélyszegénységben élő nők elszenvedett hátrányaikból adódó egyenlőtlenségek kezelésére, a szociális rendszerek nincsenek felkészülve. A szerző szerint nem is várható el a rendszerek (az állam) részéről megfelelő reagálás, miközben a családok, a gyermekek jövőjét befolyásolják a nőket ért hátrányok. Éppen ezen összefüggés miatt, a kutatás eredményeire hivatkozva Czibere Ibolya helyesnek látná olyan, a gender - szempontokat figyelembe vevő, új szemléletű szociálpolitikai ellátások kidolgozását, amelyek kifejezetten ezen egyenlőtlenségek, hátrányok mentén képes szolgáltatásokkal segíteni a mélyszegénységben élő nők mindennapjain.

¹⁶ 3. sz. interjúalany

¹⁷ 81. sz. interjúalany

¹⁸ 51. sz. interjúalany

Irodalom

Czibere Ibolya (2011): A szegénység értelmezésének szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben; in: Debreceni Szemle, XIX.évf., 2. szám.

Czibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben; L'Harmattan Kiadó, Budapest

Ibolya Czibere (2013): Poor Peasant Women in Hungary in the Second Half of the 19th Century. In: SCIKNOW - Open Journal of Social Science Research, 2013, 1 (9), USA, New York

Ibolya Czibere (2013b): Women in urban poverty in Hungary. Maids and working labour market before 1945. In: Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat, 2012.4 – 2013.1. szám

Ibolya Czibere (2013c): Women in poverty during the socialist era in Hungary. In: Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat, 2013. 2-3. szám

Ibolya Czibere (2014): The sociological context of poverty. In: Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat, 2014. 1. szám

Ferge Zsuzsa: Kétsebességű Magyarország
file:///C:/Users/edit/Downloads/ferge1.pdf - letöltve 2014. május 11.

Monostori Judit (2005): A szegénység dinamikájáról; KSH könyvek; Szociológiai Szemle 2005/1, 79–85. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0501monostori.pdf> – letöltve 2014. május 11.

Spéder Zsolt (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.
Budapest: Századvég Kiadó

ANDREA GYARMATI - ANDREA RÁCZ

*Experiences of service and care planning in the child
protection system*

Research report

Basically, the personal needs of the children determine what kinds of services are needed and how these services can provide adequate answers to the child's problems. As for the local operation, it is based on less established professional principles; the service planning and provision has an ad hoc nature and there is no conscious planning in the child protection. It is also unknown exactly how the needs of the service recipient determine the type of the services that they are accessed to. However it is well known that indentifying different children target groups, and then determining adequate answers in these cases are the only effective way to reduce the extremely high rate of primary and secondary errors in social policy which is currently presenting in the domestic system.

In the case of child protection system it includes how professionally established the proposal for the placement is; whether the utilization of the child protection service is the adequate answer to the children's need or the children get removed from the family only because there is not available service locally which can meet their specific needs.

Research¹ that support the planning of the child protection system's services and the effective allocation of the services, aims to work out a framework which states on what professional principles and with what methods can the need of care and capacity assignment be determined. Therefore the study provides a situation analysis for establishing a possible future capacity monitoring system. In order to do it we had to assess how planning of capacity that ordered to the needs and determinations of the concrete services resources are done.

¹ The research made for the National Institute for Family and Social Policy TÁMOP 5.4.1-12. primary project. The research in topic of: "Creating surveys on the planning of social services and child protection services and on the implementation a more efficient allocation of service and care provision." is made in the workshop of Rubeus Association

The main questions of our research are the following: What determines the development of the current capacity? Is the planning of long-term care conscious? What are those needs of the children which the system cannot properly deal with? It is worth establishing a capacity monitoring system?

Our research is based on four pillars: We examined the statistics made on child protection on macro level, the conceptions of service planning made by the counties; using questionnaire survey we asked the maintainers and also we made individual interviews with four decision makers and 3 group interviews were made with child protection professionals.

In the following we summarize the main assignments of the finished research.

Statistics on child protection

Considering the child protection system as a whole, it has dual function. Firstly, by the basic services it provides services for children and families in order to prevent endangerment and to promote children's availability to be raised in their own family. Secondly, through the child protection system it tries to provide family-like caring which can substitute family for those children who were removed from their own families.

The structure of the child protection system consists of two levels: the child protection is responsible for the recognition of endangerment, on the second level the County Child Protection Agency's activities aim to manage to keep the child in the family (orders a family carer for the family), if it is not possible, it initiates temporary placement for the child. The County Child Protection Agency decides on the temporary placement, decides the final status of the child and also on the most appropriate placement, - for the latter the Regional Child Protection Agency provides assistance.

In the following, we highlighted some relevant nationwide trends in regard of service development adjusted to the children's needs (during the period of 1999-2010). These trends can be found in the Child protection statistics Guide (2010).

Among the data that have been collected about the Child Protection System's activities, there are two input indicators which present the process of needs: Children who were registered as endangered and taken under protection in the reference year. Since the decrease that had been up until 2007, the number of those children who are endangered or taken under protection has been increasing continuously. The most prominent causes of endangerment are financial and behavioural problems. As for the latter, because of that, the number of children who became endangered doubled between 1999 and 2010. However, it is important to emphasize that there is a large variation in the counties regarding the development the number of children who are endangered or taken under protection.

In contrast the number of institutions and their capacity has been decreasing continuously, beside the change of the internal proportions. As for the internal proportions, there is a decrease in the number of children's homes including a remarkable decrease in the number of special children's home. There also a decrease in the number of multi-functional institutions and of the after care homes. In contrast the number of apartment homes, special children's homes for disabled children and foster care network has been increased.

The total of children and young adults who are in long-term care was 20999 in 2010, 9583 of these children and young adults lived in children's home and 1216 of them were placed at foster parents. The number of children who were placed in children's home has been increasing continuously. Throughout the examination period, the number of placed children was slightly below the permitted capacity.

The number of children who were placed in foster family had been increased from 1991 to 2009, but in 2010 it started to decline. Its reasons can be the general decrease in the number of children, the change in the composition of the children's needs and hardship of meeting the legal criteria of becoming foster parent, which is – connected to the economical decline – becoming increasingly difficult. Vast majority of the children (80%) are placed at traditional foster parents. This hasn't changed in the last 10 years.

As regards the distribution of the children's need for care, there is difference between these children who were placed in child's home and at foster parents. In foster care girls, children with special need and children with mental disabilities are overrepresented, while there more children in child's home who have special needs (addicted, psychiatric).

Regarding the distribution trends according to the children's age, there is difference between those who are raised in children's home and those who were raised in foster care. The number of those children who are raised in child's home and under 14 is decreasing year by year, however the number of those who are between 15 and 17 is increasing continuously i.e. children get into child's home at older age increasingly.

However the number of children who were placed in foster care at younger age has been increasing steadily.

Concepts for service planning

The concepts for social service planning is a document, which establish the long-term development of service planning, determines the developmental purposes of the social services and also determines those guidelines which are needed for the elaboration of the developmental programs.

Since 2001 the Social Act obliges local authorities to draw up this document and to review it in every two years. In the analysis we searched for the answers for the following questions: What developmental priorities appear in the available service planning conceptions? (...) Are the professional aspects taken into consideration

during the planning? Are the children's needs explored and are the developments adjusted to these needs or are other aspects have more emphasize?

After analyzing the documents we came to the conclusion that the child protection, as an individual field of development, appeared in more than the half of the examined counties (Budapest, Fejér, Vas, Baranya, Tolna, Heves, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg counties). Consideration of the local needs was more or less done during the planning process. There are local characteristics for example in Szabolcs-Szatmár-Bereg county, the special needs of roma children was taken into account; and in Budapest the importance of promoting Medical Children Homes development. However only Vas county has development plan which is detailed and reinforced with needs. It is exemplary how the children's needs were taken into consideration during the settlement of developmental priorities.

According to the concepts it can be generally told that the counties are struggling with shortage of resources and it cause problem in the every-day maintenance. In this situation the primary aim is to meet the statutory requirements, development is hardly possible.

Services adjusted to the needs can only present where there is a need-assessment. However we didn't meet any need-assessment. At the same time, there're some attempts to estimates, for example the member of people waiting, trends, or they calculate the number of potential recipient based on some kind of formula. If we look at the trends of utilization, in most counties there is a decline in the long-term care of Child Protection System.

The results of the questionnaire survey

With a questionnaire survey, that was sent to the maintainers, we summarized the data regarding the headcount of child protection care according to the types of care. In addition we tried to discover the attitudes of the maintainers regarding the capacity planning.

In the preparation procession of the study plan we determined the collection of data to be nationwide and to include all the maintainers (financed by the state, civil organizations or churches). However we managed to succeed partly due to reasons beyond our control. In addition the questions of the survey revealed that for the responders it was difficult to interpret the term of sibling line.

As for the headcount data, the following conclusions were made. The total number of allowed capacity is 16261. The governmental maintainers have 71% of the total capacity. However in case of the types of care, the capacity distribution of the maintainers is uneven. Almost exclusively the state takes part in the maintenance of special Children's home and also in running special children's home for disabled

children place, while the churches rather run traditional Children's home and foster care places; and the civilian are overrepresented in running external places and places where there are professional foster parents; it relates to the S.O.S. Children's village where only professional foster parents are employed.

Generally, all the types of care need a 30% enlargement. In the cases of certain types of care the necessity of enlargement is way bigger. The biggest demand for enlargement appears in the cases of Special Children's home, Special Integrated Children's home in after-care, external places and in the number of places at professional foster parents.

With questionnaire on attitude we would like to find out why the siblings are placed separately. According the received responses, indeed there are some cases when the siblings cannot be placed in the same place of caring. E.g. if the children's ages are very different; if there is a shortage of capacity, or when the committee of experts decides it would be the best interest of the children.

According to 2/3rds of the respondents, sometimes it occurs that the children cannot be placed in the most appropriate form of care where their individual needs could be satisfied entirely. Only 2/3rd of the respondents claim that there is consciousness in the capacity planning, only 1/3rd of them find it accidental. In relation of the establishment of long-term care, as the vast majority told, in the last 5 years the primary criteria was the development of foster care network due to some professional and economic reasons. According to the vast majority of respondents, mainly committee of experts decide on the placement primarily, the current direction of child protection as influencing factors secondary as well as the opinion of long-term care. Financial aspects have the least influential power, according to the maintainers. Capacity registration is done electronically in the 70% of the cases. However one-third of the maintainers do only paper-based registration. At the same time 82% of the respondents consider it to be important to establish a national registration system of capacity, for which otherwise all the information technological and the attitudinal conditions are met.

Opinions of decision-makers and professionals

After overviewing the current situation and the preliminaries that lead to the current situation, the decision-makers who were interviewed highlighted the general financial problems firstly. In the cases of those institutions, which were run by the government before January 2013, the functionality of principles was restricted significantly due to the lack of financial resources. Because of the efforts to reach operability the pressure to meet the professional criteria was pushed into the background. All the interviewed decision-makers agreed on the view that a high-grade differentiation is required in the

long-term care. Development of foster care network is a beatific procession because it creates opportunity for differentiation of the system of apartment's home and children's home, which is a precondition for providing a more efficient way to meet the needs of those children who have complex problems.

All the respondents agreed on that monitoring the capacity of the caring system is very important. Collecting and evaluating the data as precisely as possible are essential in order to work out a professional and conscious planning. At the same time they also agreed on that this work would be extremely complicated and would require significant resources which are partly or not available. One of the respondents added, in many cases for the question line data collection, there isn't appropriate culture of data retrieval that is available; sometimes the questions are interpreted totally differently and this makes the processing of data more difficult.

About the relationship between the permitted and needed capacity, the majority of the respondents have the opinion of that the situation is complex, there are outstanding differences regionally, but overall the main problem isn't the lack or allocation of the places, rather the utilization. Several interviewees also pointed out that with the years, there are more and more children in the system who have special or dual needs, so more places would be needed because taking care of these children would be risky if they are among children who have normal needs. According to the respondents, the desired development direction is the differentiation of the capacity in the foster care network and in the institutional care in order to provide care as professional as possible for those children who have special and unique needs. In cases of children with dual needs, the most urgent issue is the lack of place which could provide adequate services. From the answers it turned out that in the decision-maker view the primary direction of development could be the development (and differentiation) of foster care network; and because of it there would be an increase in capacity of institutional places so they could be specialized.

There are significant differences between the optimal operation (based on professional principles and appointed by statutory regulations) and the actual conditions. As the respondents claimed, it occurs that during the process of placement and the service provision at the place of care the performance doesn't meet the expectations. Several of them mentioned the lack of health care and emphasize the need of a regular co-operation with children's psychiatric and addictology for children, for which the present establishment is insufficient.

When it comes to determine the direction of development it's absolutely necessary to reconsider the issue of quantitative and qualitative allocation of the places also the logic of capacity management and finance. It's an important principle that the system shouldn't have only the sufficient quantity of places, after an assessment of the needs and demands; it also should be able to assign special, differentiated service contents.

The system shouldn't use its capacity 100%, because it is important to have places in order to a crisis situation and to those placements that cannot be predicted in forward.

Summary

Based on the results of the research it can be concluded that the capacity in the long-term care on child protection is decreasing, the internal proportions are distorted, and there are large inequalities regionally and also the type of maintenance. The planning becomes complicated because of the continuously changing legal framework and the anomalies arising from the logic of financing. The questionnaire-based research showed that each type of care need an at least 30% enlargement. In cases of certain types of care the situation can be called critical (the placement of children who have special and unique needs is not solved).

We summarized the results in five main points, using quotes from one of the interviewee:

1. **The planning of the child protection system's capacity is currently accidental.** The financial framework often override the professional principles: *"All types of financing attempts /initiated by the local authorities/ i.e. how to put together certain services often override the professional principles. And these have been unfavourably affected the local services."*
2. **The existent capacities are not in consonance with the child's needs.:** "... when a child gets into care, the Child Protection Expert Committee decides what type of place would be the most optimal for that child. It would be a lie to say that the placement only up to this. Nowadays, a lot of compromises have to be made, that type of place will the committee suggest which is available."
3. **The establishment of care is uneven regionally.** "There are counties, where almost every type of care can be found, and there are counties where the number of certain types of care is very small."
4. **There isn't enough place for children who have special and unique needs.** There're more and more special needs so we need more and more special place. (...) Nowadays, one of the biggest challenges is to meet the needs of children with dual needs, because these children (often disabled and with several psychological symptoms) often pry apart the institutional boundaries.
5. **There is a great need for a capacity monitoring system.** "we should see exactly that where, what can be founded and what kind of need we have to meet."

Reference

Gyermekvédelmi statisztikai Tájékoztató, 2010. (szerk. Papházi, Tibor) Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 2012. ([Child protection statistics Guide, 2010]

Szerzőink

A. GERGELY ANDRÁS

tudományos főmunkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet

BÁNFALVI GYŐZŐ

közgazdász, emberi erőforrás tanácsadó, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

BARTHA ÁKOS

a Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíjasa a DE BTK Politikatudományi és Szociológiai Intézetében

CZIBERE IBOLYA

szociológus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

FÁBIÁN GERGELY

szociológus, főiskolai tanár, Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, Nyíregyháza

FÉNYES HAJNALKA

közgazdász, szociológus, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

GYARMATI ANDREA

doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

HAMVAS LÁSZLÓ

doktorandusz, Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

IMRE SÁNDOR

DEOEC ÁOK Belgyógyászati Intézet, Debrecen

MÁTÉ DOMICIÁN

okleveles közgazdász, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Közgazdasági és Gazdaságtudományi Kar

NAGY PÉTER

doktorandusz, Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola,
Eger

ÖLVETI GÁBOR

ny. főlevéltáros, történész

PÁRI ANDRÁS

szociológus, jogász, tanácsos, KSH Tájékoztatási Főosztály

RÁCZ ANDREA

szociológus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Politikatudományi
és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

RÁDY ESZTER

doktorandusz, Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori
Program

RÓFI MÓNIKA

művelődési és felnőttképzési menedzser, PhD, főtitkárhelyettes, Debreceni Egyetem

SCHLACHTA KRISZTINA

történész, egyetemi tanársegéd, PTE BTK Német Történelem és Kultúra Délkelet-
Közép-Európában Alapítványi Tanszék

SCHRANZ EDIT

szociológus, doktorandusz, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

SZABÓ FANNI

doktorandusz, Debreceni Egyetem, Mezőgazdasági-, Élelmiszertudományi és
Környezetgazdálkodási Kar Kerpely Kálmán Növénytermesztési, Kertészeti és
Regionális Tudományok Doktori Iskola

SZABÓ JÚLIA

doktorandusz, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola

SZIKSZAI ZITA

MTA Atommag Kutató Intézete, Debrecen

SZILVÁSI HENRIETTA

„Boldog Évek” Segítő Szolgálat, Debrecen

VALUCH TIBOR

történész, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, MTA TK Politikatudományi Intézet